

LJUBO (BLAŽA) BRE-
ŠAN FEĐA rođen je 1913. u
Dubrovniku. Od 1921. živio
je u Mostaru. Član je KPJ od
1940. U NOB je stupio 1941.
Na dužnosti sekretara Mjes-
nog komiteta KPJ za Mostar
nalazio se od maja 1942. do
avgusta 1943, kada je strije-
ljan na Mostarskom blatu.
Narodnim herojem proglašen
je 24. jula 1953.

Refik Hamzić

NA ČELU NEPOKORENOG GRADA

PRVA KNJIŽEVNA KOMUNA

Zahvaljujem svima koji su mi bili od pomoći u prikupljanju građe i objavljivanju ove knjige, posebno Arhivu i Muzeju Hercegovine, Odboru za pisanje istorije revolucionarnog radničkog pokreta opštine Mostar, Radnoj organizaciji »Vazduhoplovstvo«, glavnom recenzentu Muhamedu Grebi Hami i ko-recenzentima Dragi Karlu Miletiću i Vilku Šnatingeru.

Autor

1.

Tek što je ugledao svjetlost dana, rodivši se u Dubrovniku, sa Ljubom Brešanom se poigrala zla sudbina. Nije navršio ni tri mjeseca a majka Kata se razboljela i ubrzo umrla. Ostavila je iza sebe tek rođenog Ljubu i trogodišnjeg Antu, upravo kada im je bila najpotrebnija. Otac Blaž, podoficir, nakon smrti supruge, koja je sahranjena u Dubrovniku, našao se u nevolji. Ostao je s djecom koju je trebalo odgajati, njegovati i paziti, a on za to nije imao vremena niti je to znao raditi. Susjetke, koje su nakon Katine smrti priskočile djeci u pomoć, vratile su se svojim porodičnim obavezama, tako da je Blažu bilo sve teže. U pomoć mu je priskočio brat Kuzma koji je nejak i malodobnu djecu poveo u Trogir, gdje je živio sa porodicom. Kuzma je obećao bratu da će se o djeci brinuti njegova žena i da će imati sve što budu imala i njegova. Zahvaljujući tome, Blaževa su se djeca skrasila u Trogiru.

Brigu o Anti i Ljubi preuzela je njihova strina Marija, koja je iz svojih prsa, hraneći svog sina, dojila i Ljubu. Podoficir Blaž Brešan, tek što se skućio i dobio potomstvo, smrću supruge i odlaskom djece u Trogir, ostao je u Dubrovniku usamljen. Umjesto da živi sve bolje snašla ga je nevolja koja mu je rasturila porodicu.

Blaž se opredijelio da bude podoficir jer od malo škrte zemlje, što su imali, nisu mogli živjeti. To je bio razlog da ode od kuće i da bi ostali lakše živjeli. Privukla ga je i uniforma, a iznad svega život u gradu.

Blaća podoficira nije bila malena. Mogao je s njom izdržavati porodicu. Zato je tražio odobrenje za ženidbu. Čim ga je dobio, krenuo je u Trogir i od porodice Slade zaprosio djevojku Kату, koju je volio i s kojom se zabavljao i dopisivao. Svadb su obavili u Trogiru. Ispraćeni od rodbine i prijatelja, Kata i Blaž su otputovali u Dubrovnik. Živjeli su sretno, dobili dva sina, a onda je prerana Katina smrt teško pala Blažu i njegovoj djeci.

Za izdržavanje djece Blaž je svom bratu slao novac. Povremeno je, kada bi mu se ukazala prilika, odlazio u Trogir u posjetu sinovima i rodbini, donoseći im poklone. Pazio ih je na najbolji način. Putovanja u Trogir činila su mu posebno zadovoljstvo, ali kada je izbio prvi svjetski rat, Blaž je s vojnom jedinicom, kojoj je pripadao, otišao na front. Nije bio pošteđen ni njegov brat Kuzma, koji je imao četvoro djece i koji je brinuo o bratova dva sina. Pozvan je u vojsku i upućen na front. Ostavio je porodicu da se snalazi kako zna. Glava kuće, u ratnim godinama, bila je strina Marija. Postupala je sa djeverovim sinovima i sa svojom djecom kao prava brižna majka. Što je imalo jedno dijete, imalo je svako. Skromne zalihe hrane brzo su iscrpljene. Glad je harala. Hrane nije bilo niti se mogla nabaviti. Djeca su tražila, poput gladnih ptica, da jedu jer nisu shvaćala šta to znači nema, a u kući nije bilo brašna ni za kašu. Sve što je imalo neku vrijednost, od pokušaja do nakita, strina je prodavala. Othranila je djecu kašom, divljim zeljem i puževima.

Starija djeca ustajala su u cik zore i obilazila suhozidine tražeći puževe. Odlazila su i van naselja tragajući za zeljem i jestivim travama. Ničega nije bilo dovoljno. Svi su, pa i porodica Brešan, gladovali u Trogiru. Umiralo se od gladi. Strini Mariji u pomoć je priskočila i sestra Ana koja je odlazila daleko u polje, donosila zelje i drugu hranu. Obavljala je i najteže poslove da bi dobila kilogram-dva brašna kako bi djeca imala bar kašu.

U teškim ratnim uslovima, u vrijeme gladi i neimaštine, prve korake u životu napravio je Ljubo Brešan. Njemu je za poslom uvijek visila kašika. Čim bi ugledao da kotlić visi o verigama iznad ognjišta, Ljubo mu je prilazio i pokušavao kašikom zahvatiti iz njega. Da bi ga uplašila od opasnosti koja mu prijeti nad ognjištem, strina Marija je Ljubu znala zatjerati, pa i šibom istući. Nije zbog toga Ljubo plakao, jer je glad, koju je osjećao, bila jača od svega, pa i od strininih batina.

Stariji, Ante, ispoljavao je vještinu u pronalaženju puževa. Nekako je imao sreće u tome. Nailazio je na puževe, hvatao ih, pokazivao bratu kako se jedu, ali ih Ljubo, najčešće, ne bi smio prihvatiti među prste mada su se i njemu brzo usladili. Dugo bi,

po čitav dan, sa svojim rođacima tragali za puževima kako bi bar nečim ispunili prazne i gladne želuce.

Kratko vrijeme nakon rata Ljubo je preselio iz Trogira u Mostar kod svog oca i maćehe Marije. Bilo je to 1921. godine. Za razliku od drugih došljaka, Ljubo je došao kod oca koji je imao podoficirsku plaću i koji je svom sinu mogao, za razliku od druge djece, osigurati egzistenciju. Nakon skoro jednodnevne vožnje dotrajanim autobusom, koji je često zastajkivao da bi ohladio motor, doputovao je Ljubo u pratnji svoje maćehe u grad, kojeg se pribojavao. Ostavio je dragi Trogir, u kojem je, uza sve nevolje, odrastao, podigao se na noge i stasao za školu. Otac Blaž, kojeg je Ljubo do tada samo u rijetkim prilikama vidao, želio je da mu sin pođe u školu, pa ga je zbog toga i doveo u Mostar.

Po dolasku u grad, o kome je do tada samo slušao, Ljubo je doživio veliku prekretnicu u životu. Dok je u Trogiru s bratom Antom i rođacima bezbrižno provodio vrijeme u igri, u novoj sredini, kako je zahtijevao njegov otac, morao je o mnogim stvarima brinuti. Od njega se tražilo da bude dobro i poslušno dijete, ali i da pomaže u kući. Najteže mu je bilo bez brata koji je ostao kod strica. Osjećao se usamljenim i nesigurnim. Znao je, ne krijući suze, plakati za bratom kada bi ga se prisjetio, pa i kada se igrao sa djecom iz susjedstva, jer prema njemu niko nije mogao biti pažljiv kao njegov brat. Bez Ante se osjećao nezaštićenim. Nekako je bio sigurniji u Trogiru, gdje su na nj, pored brata, pazili i rođaci, nego što se osjećao kod oca koji ga je redovno upozoravao samo na obaveze.

Maćeha Marica brinula je o Ljubi nastojeći da mu nadoknadi pažnju njegove strine. Brinula je o svakom Ljubinom koraku, ali mu, razumljivo, nije mogla nadoknaditi odsutnost brata i rođaka. Uza svu pažnju osjećao se odsječenim, pomalo izgubljenim, jer je to za nj bio tuđ i nepoznat svijet.

Nova sredina učinila je dječaka opreznijim, ali i energičnijim i otresitijim. Ostao je, zahvaljujući očevoj želji, bez zajedničkog življenja s bratom, što je najviše žalio. Bilo mu je lakše što je bio u čistom odijelu i što je ustajao sit iza porodične trpeze. Ubrzo se sprijateljiio s vršnjacima. Izlazio je u igru s njima. Najviše su trčkarali

obalama Radobolje. Kada je krenuo u školu, u Treću dječачku osnovnu školu, sve manje je imao vremena za igru. Morao je vježbati i učiti. Otac je na tome insistirao. Izlazio je na ulicu tek pošto bi otac provjerio da Ljubo nije uzaludno sjedio s knjigom u rukama. Ispitao bi ga, provjerio koliko i šta zna, pa ako se pokazao dobrim, dobijao bi dozvolu za igru. Rado su se dječaci igrali s Ljubom. Svojim nestašlucima, posebno govorom »pod dalmatinski«, kako su njegovi vršnjaci nazivali njegov govor, Ljubo je okupljao djecu oko sebe.

U porodici je Ljubo, iako malen i nejak, imao obaveza. Brinuo je o polusestri Ivanki, a kasnije i polubraći Zvonku i Krešimiru i drugoj polusestri Olgi. Ivanka je rođena u Herceg-Novom, a ostali u Mostaru. Mada su to bile sestre i braća po ocu, ipak je Ljubo najviše brinuo o bratu Anti i s nestrpljenjem očekivao ferije kada bi se susretali. Ni porodične obaveze da pazi i pomaže mladima, kako su ga učili, nisu ga ometali da se igra klisa, krpenjaka, lopova i stražara sa svojim vršnjacima. Nikakva igra mu nije bila strana. Saživio se sa svojom generacijom tako da se ni po čemu nije osjećao »došljom«, kako su obično nazivali one koji su doselili u Mostar.

Bio je vrijedan i marljiv učenik. Stasao je u omiljena dječaka, društvena i otvorena. Osnovnu školu je završio 1925. godine. Otac ga je upisao u Mušku građansku školu trgovinskog smjera. To je bila očeva želja jer je trgovinu smatrao velikim umijećem i unosnim poslom. Učio je i dalje dobro. Najsretniji je Ljubo bio kada je u Mostar došao i brat Ante, 1928. godine, da bi izučio neki zanat. Upoznao ga je Ljubo sa drugovima. Nastojao je da drugovi budu isti prema njegovom bratu kao što su bili prema njemu. To su bili najsretniji trenuci braće koji su kroz igru nastojali nadoknaditi ono što su izgubili dok su živjeli odvojeno, jedan u Trogiru, drugi u Mostaru.

Sa svojim vršnjacima Ljubo je vežernje sate provodio na Krivoj čurpiji, gdje su, sve dok ih ne pozovu kućama, prepričavali zgode iz škole i sa zanata. Često su razgovarali i o tome čime će se ko od njih zanimati nakon završenog školovanja.

– Ljubo, ode ti u trgovce pa će ti biti lako – govorio mu je brat Ante.

– Ni govora. Raditi s metrom ili vagom teško je da čovjek ostane pošten – odgovorio je Ljubo.

– Šta ćeš, onda, biti?

– Moja je želja da završim bravarski zanat i da postanem mašinovođa. Za mene nema privlačnijeg posla – izrekao je svoju želju Ljubo.

Da je to bila njegova istinska želja, ubrzo su se svi uvjerali. Nakon primljenog svjedočanstva o završenoj Muškoj građanskoj školi trgovinskog smjera, 28. juna 1929. godine, svojom odlukom potvrdio je želju. Upisao se u Stručnu zanatsku školu s namjerom da završi bravarski zanat. Za njega je to bila primamljiva škola, jer se osposobljavao za zanatliju metalske struke. I njegov brat Ante upisao se na izučavanje električarskog zanata, pa su tako postali još privrženiji jedan drugome.

Školovanje mu je oduzimalo mnogo vremena, ali je Ljubo stizao i da se poigra sa svojim vršnjacima. Odlazio je s drugovima na Neretvu, uživao u skokovima sa pećina, posebno sa Duradika. Na ušću Radobolje, nakon uživanja u prijatno toploj i ugodnoj vodi Neretve, bacali su kamena s ramena i skakali udalj, u čemu je i Ljubo ispoljavao svoje sposobnosti. Drugovali su na obalama rijeka, verali se po pećinama, brali kupine i smokve. Za vrijeme kiša sjedili bi pod pećinama, kako bi oni koji puše uživali u tome bez straha od roditelja, prepričavajući šeretluke i dosjetke. Najpopularnije su bile tada dosjetke Nasradin-hodže, od kojih je jednu Ljubo posebno prepričavao. Ljubo je pričao: »Privukao se Nasradin-hodža uz jedan dućan pa stao da turpijom struže katanac kako bi pokrao dućan. Nađe ga čuvar prikrivena u mraku pa ga upita:

– Šta radiš tu u ovo doba?

– Evo, sviram!

– Pa što se ne čuje?

– Čuće se sutra! – reče hodža.«

Nakon te anegdote svi bi prasnuli u smijeh, sjećajući se svojih odlazaka u bašče i voćnjake gdje su brali voće i zajednički ga jeli na obalama Neretve.

2.

Izrastao je Ljubo u zrelog i otresitog mladića. Kada je primio svjedočanstvo o završenoj Stručnoj zanatskoj školi, 28. juna 1932, kojim je stekao zvanje kvalifikovanog bravarskog pomoćnika, znao je da je svim dotadašnjim nestašlucima došao kraj. Našao se, nakon školovanja, u koloni nezaposlenih radnika. S nestrpljenjem je očekivao da dobije posao, ali ga, mada je pisao molbe na sve strane, nisu primali na posao. Tražio je da radi u Željezničkoj ložionici, Rudniku mrkog uglja, Fabrici duhana, ali je, kao i njegovi brojni drugovi, dobijao kratak odgovor: »Posla nema!«

Nezaposlenost, u godinama kada je čovjek pun nestrpljenja da se čim prije počne samostalno izdržavati, teško je padala Ljubi. Kada je čuo da se posao nudi većem broju bravara u Mariboru, želio je da napusti Mostar, svoje drugove i rodbinu, ali se pred njegovom odlukom ispriječio otac Blaž, čiju je riječ Ljubo poštovao. Nije mu dozvolio da ide u Maribor rekavši da će on brinuti o njemu dok ne dobije zaposlenje u Mostaru ili negdje bliže. Neizvjesnost oko zaposlenja činila ga je nervoznijim, pa je, gdje bi se ukazala prilika za posao, jurio i tražio da radi. Nakon dužeg lutanja uspio je da dobije zaposlenje. Firma »Oberdofen« montirala je vrata na hangarima mostarskog aerodroma. Tražila je brave. Javio se i Ljubo. Primljen je na posao. Radio je u vrijeme najhladnijih dana u Mostaru, kada je vjetar, jak sjeverac, sve pred sobom rušio. Ljubo i njegovi drugovi znali su da je to posao kratkog daha, ali izbora nisu imali. Vrijedno je bilo okušati se na poslu i nešto zaraditi. Pod kontrolom majstora, koji su stigli iz firme, Ljubo i njegovi drugovi predano su radili. Bilo je naporno, hladno, ali se nisu žalili. Jedan od montera žalio se na jak vjetar pitajući Ljubu:

- Ljubo, koliko ovaj vjetar kod vas traje?
- Ko zna? Ponekada i mjesec dana – glasio je odgovor.

- I kod nas ima vjetra, samo ne pjeva kao ovaj vaš, mostarski...

- Kako pjeva?

- Cijelo vrijeme, poput sirene, zavija tako da noću ne možeš oka sklopiti – požali se majstor.

Samo tri nedjelje trajao je posao koji je Ljubo prihvatio. Nakon obavljenog posla, 13. februara 1933, pozvani su u kancelariju gdje im je blagajnik isplatio što su zaradili. Po isplati zarade oduzete su im propusnice koje su im služile da ulaze na aerodrom, tako da je to bio oproštaj od posla.

- Čiji si ti? – pitao je Ljubu podoficir avijacije koji je, dok su radili, vršio nadzor.

- Blaža Brešana.

- Šta ti radi otac?

- Narednik je kao i Vi – glasio je odgovor.

- Da li bi ti radio kod nas?

- Kako ne bih.

- Vidio sam da si vrijedan, da voliš da radiš i da poznaješ poslove.

- Tražio sam zaposlenje kod vas, ali sam dobio odbijenicu – odgovorio je Ljubo.

- To te nisam pitao. Ako ćeš raditi, dođi sutra u aeroplan-sku radionicu i javi se meni – rekao je narednik.

Obradovan prvom zaradom i, posebno, saznanjem da će dobiti stalno zaposlenje, Ljubo se vratio kući. Raspitivao se kod oca poznaje li narednika koji mu je obećao zaposlenje, može li mu vjerovati, jer se, ipak, pribojavao da ne bude vraćen kući. Niko mu, pa ni otac, nije mogao pružiti odgovor koji bi ga smirio, jer niko nije poznao narednika. Kad je sutradan Ljubo stigao u radionicu Sedmog vazduhoplovnog puka i javio se naredniku, koji mu je obećao posao, ubrzo je čuo razlog njegovom angažovanju. U prisustvu starješine Ljubo je slušao narednika: »Radio je na montaži vrata na hangarima. Bio je najbolji i najvredniji radnik, veoma umješan i vješt. Ništa mu nije bilo teško, a svojim znanjem, uvjeren sam, dobro bi došao našoj radionici.« I starješina, pred kojim se našao, pitao je Ljubu čiji je, s kakvim uspje-

hom je završio školu, ko mu je bio majstor praktičnog rada, a nakon dobijenih odgovora rekao je naredniku da ga rasporedi na posao. Tako je Ljubo Brešan dobio stalno zaposlenje. Radio je s uspjehom na poslovima koji su mu povjereni. Ubrzo je primjer-nim radom i zalaganjem stekao simpatije starijih i iskusnijih za-natlija koji su radili na aerodromu i koji su ga prihvatili kao dra-gog i dobrog druga.

Ljubav prema poslu bila je jača od svega, i od jakih vjetro-va i kiša, i od žarkih i nesnosnih vrućina. Odlazio je redovno na posao, predano radio, tako da mu je pred odlazak na odsluženje vojnog roka, 25. oktobra 1934, rečeno da ne treba brinuti za po-sao po dolasku iz vojske jer će ga čekati radno mjesto. Radeći na aerodromu, Ljubo je nastojao da savlada tajne električarskog za-nata poput njegovog brata Ante koji mu je u tome izdašno poma-gao. Uz poslove bravara obavljao je i poslove električara, zbog čega je stekao još veće simpatije. Kasnije mu je ta ljubav prema elektronici dobro došla. Rekrutovan je u mornaricu. Znao je da je trogodišnji vojni rok suviše velik, pa je odlučio da za to vrije-me, u vojsci, još nešto nauči. Nakon završene obuke u Šibeniku, gdje se pokazao dobrim vojnikom udovoljeno mu je zahtjevu da ga upute na kurs telegrafiste, što ga je privlačilo. U Mornaričkoj izviđačkoj komandi u Šibeniku kurs telegrafiste pohađao je od 6. juna 1935. do 1. novembra 1936. godine. Bila je to naporna obu-ka, ali za Ljubu i veoma zanimljiva. Privlačile su ga elektronika i telegrafija. Sa posebnim oduševljenjem je o tome pričao bratu za vrijeme odsustva u Mostaru. Bio je Ljubo najuspješniji polaznik kursa. Njegova deviza glasila je da čovjek vrijedi onoliko koliko zna zanata i koliko želi raditi. Radio je na Morzeovom aparatu tako vješto i umješno da je nakon završenog školovanja mogao birati gdje će služiti do kraja vojnog roka. Njegova je želja bila da ostatak vojnog roka provede na osmatračnici Srđ, iznad Du-brovnika, svoga rodnog grada. Za to je imao i razloga. U to vrije-me otac mu je s porodicom živio u Dubrovniku. Dok su se Ljubo i Ante nalazili na odsluženju vojnog roka, porodica je preselila u Dubrovnik, gdje je njihov otac i penzionisan. Želio je Ljubo da boravkom na Srđu, bar ponekad, može doći u krug porodice, da vidi oca, tetku i mlađu braću i sestre.

Za vrijeme služenja vojnog roka Ljubo se dopisivao s bratom Antom koji je služio u Pješadijskoj vojnoj školi u Saraje-vu. U vojsku su otišli u isto vrijeme. Pismima, koja su razmjenji-vali, kovali su planove kako će nastaviti život u Mostaru, gdje su ostavili brojne prijatelje i gdje imaju mogućnost zaposlenja. Pošto je služio upola kraći vojni rok, samo 18 mjeseci, Ante se vratio ranije u Mostar. Zaposlio se u Rudniku uglja, gdje su tre-bali električara. Ante je od svoje zarade pomagao bratu i rodite-ljima. Kada mu je Ljubo javio da će se demobilisati, Ante mu je na kredit kupio odijelo. Tako su se braća sporazumijevala i po-magala a da nisu opterećivali oca penzionera.

3.

Pošto je i Ljubo odslužio vojsku, braća su se našla u Mostaru. Odlučili su da posjete porodicu u Dubrovniku. Otputovali su i ocu i ostalima rekli da će njih dvojica nastaviti život u Mostaru, čemu se niko nije suprotstavljao.

Na aerodromu, s kojeg je otišao na odsluženje vojnog roka, prihvatili su rado Ljubu. Posebno im je bilo drago što se u vojsci stručno osposobljavao. Svoje znanje Ljubo je ispoljavao na radnom mjestu. Svojim radom je pokazivao koliko zna i vrijedi. Ubrzo su mu omogućili da se osposobljava za avioelektričara, što je Ljubu posebno interesovalo. Od njegovog znanja i sposobnosti do tog zvanja nije mu bio potreban veliki korak. Postao je avioelektričar, čime je potvrdio da ga želja za učenjem nije nikada napuštala.

Pošto radnicima nije bio osiguran prevoz do aerodroma, kakvu su privilegiju uživali činovnici, Ljubo je nabavio bicikl kako bi manje vremena gubio u odlascima na posao i na povratku kući. Slobodno vrijeme Ljubo je, pored obaveza u glazbi, provodio uz stručnu i drugu literaturu. Tragao je za novim znanjima. Radeći u radionici, Ljubo se angažovao na poslovima opravke aviona. Sve ga je zanimalo, sve privlačilo, pa mu je udovoljeno i omogućeno da se osposobljava i kao aviomehaničar. Ostajao je na aerodromu i po 12 sati dnevno. Nije mu bilo teško. Učio je ono što voli, što ga je privlačilo i osvajalo.

– Želio si da radiš na željeznici, a posvetio si se vazduhoplovstvu – govorio mu je brat Ante.

– Važno je da se radi. Znaš i sam da ne mogu mirovati, da nikada nisam zadovoljan postignutim. Prihvaću se i posla aviomehaničara, jer su me, vjeruj mi, počele privlačiti visine – odgovorio je Ljubo.

Prihvatio se i predano radio na tim poslovima. Nije mu bilo lako i jednostavno, ali kada i avioni postanu ljubav, posebno izuzetno vrijednom i nadarenom radniku kakav je bio Ljubo, ni-

šta nije bilo teško. Umor nije osjećao. Radeći na novim poslovima, kao aviomehaničar počeo je i da leti. U sastavu posade tek kupljenih bombardera, koji su se našli na mostarskom aerodromu, nalazio se i tek osposobljeni aviomehaničar Ljubo Brešan. Želja da ovlada »čeličnom pticom«, kako je Ljubo nazivao avion, vinula ga je u visine. Poletio je avionom kao da se isključivo pripremao za taj posao.

Pilotske posade na avionima su se mijenjale, a aviomehaničar je brinuo o ispravnosti mašine. U tom teškom i naporom poslu Brešan je, za razliku od drugih, imao i sreće. Dok su neke posade »savoja«, kupljenih u Italiji za žito, padale i ginule, na mašini o kojoj je on brinuo nije bilo kvarova.

Naporan i opasan posao, kojeg se Ljubo prihvatio, nije ga odvojio od društva. Odlazio je u prostorije Hrvatske glazbe, gdje je, kao i njegov brat Ante, bio aktivan član. Muzika mu je bila posebna i velika ljubav. Još kao dječaci Ante i Ljubo su odlazili da slušaju vojnu glazbu, za njom su trčali ulicama, a na poziv da se omogući i mladićima da nauče svirati, i oni su se odazvali. I u tome su ispoljili svoju radinost, želju za učenjem i upornost. Nastojali su da što uspješnije uđu u svijet muzike, da ga shvate, pa ako još i nauče svirati bilo koji instrument, biće srećni. Marljivo su i redovno vježbali. Kapelnici vojne glazbe 32. pješadijskog pučka, koji su stručno rukovodili i Hrvatskom glazbom, uvidali su brz napredak braće Brešan, pa su i oni, nakon odsluženja vojske, zauzeli stalna mjesta u glazbi.

Svakom svom nastupu radovali su se muzičari, pa i braća Brešan, jer je to jedini način da pokažu šta su naučili i koliko znaju. Njihovi nastupi bili su uglavnom u vrijeme vjerskih praznika. Posjećivali su samostane, a pred Novu godinu Biskupiju gdje bi sve što su mjesecima uvježbavali svirali da bi ih nakon toga ugostio biskup. Nastupima van Mostara muzičari su bili posebno oduševljeni jer je to bila prilika za nova poznanstva i susrete, a mladima toga nije nikada odviše.

Hrvatska glazba nalazila se pod okriljem crkve, pa i onda kada su se na njenom čelu nalazili bogati građani. Crkva je preko glazbe uticala na odgoj i vaspitanje mladih, brinući o svakom članu.

Mnogi su vjerovali da Hrvatska glazba doprinosi afirmaciji hrvatskog naroda, po ugledu na druga društva koja su se u to vrijeme uglavnom formirala na toj osnovi. Ljubi Brešanu to nije smetalo sve dok nije osjetio da se iza toga kriju nacionalističke težnje koje su nametali neki svećenici. Na skupovima Hrvatske glazbe, prije ili poslije proba, govorilo se o teškom položaju Hrvata, o njihovom zapostavljanju i neravnopravnosti, ali ne i o teškoćama i nevoljama drugih naroda. Bila je suviše naglašena želja za otcjepljenjem, za jedan koncept nacionalističko-separističke države.

– Ne sviđaju mi se besjede na našim skupovima, jer su one nacionalističke pridike. Te riječi, koje sve češće slušamo, vode razdvajanju, nepovjerenju prema ljudima i one mogu dovesti do bratoubilačkog rata, kakav zagovara fašizam. Bez zajedništva, bez oslanjanja jednih na druge, uz puno poštovanje, nema nam opstanka, pogotovu u vrijeme kada svijetu prijeti rat – govorio je Ljubo Brešan okupljenim drugovima.

– Pusti ih, Ljubo, neka trube. Jedini im je posao da pame tuju, da nas pokušaju odvojiti od drugih kako bi njima bilo bolje – odgovori mu drug.

– Znam ja to. Samo mi je žao onih koji će povjerovati njihovim sladunjavim riječima punim obećanja. Neuk čovjek može da povjeruje u ono što mu obećavaju, jer su oni za neuke božji predstavnici na zemlji. Šta oni kažu ljudi pamte, slušaju ih i postupaju onako kako im se govori, a to je opasno – reče dosta ljutito Ljubo.

– U pravu si, Ljubo, mnogi im vjeruju – umiješa se Vilko Šnatinger koji je drugovao s braćom Brešan.

– Teško je to objasniti ljudima, jer ako se neko tome protiviti, za njega kažu da se protivi vjeri, bogu, a to narod koji vjeruje ne dozvoljava – nastavio je Ljubo.

– Zar ti nisi vjernik? – upita ga neko.

– Svi moji vjeruju, ali to ne znači da ne mogu misliti svojom glavom. Dosta sam se ovdje naslušao riječi koje u ljudima pobuđuju mržnju prema najbližima samo zato što su druge vjere – odbrusio je Ljubo.

Svojim reagovanjem Ljubo je iznenadio i najbolje poznanike, od kojih je većina, čak i u toj prilici, vjerovala da je u pitanju trenutni revolt. Tada, krajem 1940. godine, niko među prisutnima, dok se vodio taj razgovor, nije znao da je Ljubo Brešan postao član KPJ. Ni njegov rođeni brat.

Na izmaku ljeta, u vrijeme berbe smokava tenica i grožđa, na Neretvi su se susreli Jusuf Čevro i Ljubo Brešan, vršnjaci i poznanici. Sjedili su na jednoj pećini, nedaleko od Starog mosta, dok su oko njih skakali dječaci igrajući se kao što su se i oni, ranije, igrali. Razgovarali su o prilikama u svijetu, o ratu koji prijeti, o slabim pripremama za odbranu zemlje, o hapšenju i odvođenju demonstranata koji su svoj glas digli protiv režima.

– Demonstracije su uspjele. Radnici su oduševljeni. Žale drugove koji padoše u zatvor – govorio je Brešan.

– Nisam te vidio među demonstrantima – presiječe ga Čevro.

– Znaš da sam na aerodromu. Sve sam čuo od drugova. Znaš da bismo ostali bez posla da smo se tamo pojavili. Mi smo pod vojnim vlastima – govorio je Ljubo.

– Imam te, Ljubo, još nešto pitati.

– Izvoli! Znao sam da ćeš me pitati dok si me pozvao.

– Da li su te pitali i bi li želio da postaneš član KPJ?

– Nisu. Niko me nije nudio. I sam znaš kako na nas, koji radimo na aerodromu, gledaju. Dok vojska motri na svaki naš korak, na naša druženja i sastajanja, dotle nas partijci gledaju kao da smo članovi dinastije Karadorđevića...

– Nije, valjda, tako?

– Tako je to. Da je nekim slučajem na aerodromu sada zaposlen i Rudolf Hrozniček, koji je nekada tamo radio, vjerujem da ni njega ne bi prihvatili. Sektaši se prema nama. Ne uživamo povjerenje. Na nas gledaju kao da smo i mi vojska – odgovorio je Brešan.

– Moramo imati uporište upravo u toj sredini. Tamo ima dosta dobrih i čestitih radnika – uzvрати Čevro.

– Znam, ali šta da činimo?

– Pozvao sam te, Ljubo, da ti saopštim odluku da si primljen u članstvo KPJ. Bićeš meni na vezi. To, ma šta se dolje događalo, niko ne smije znati. Moraš se držati po strani i o svemu me blagovremeno izvještavati – rekao mu je Čevro.

– Što ću u vašim redovima ako se moram držati po strani?

– Ni najpovjerljivijim svojim drugovima ne govori o ovome. Nigdje se ne eksponiraj, kao što si nedavno učinio u glazbi...

– Neko ti je rekao?

– Sve se čuje. Upoznao me Mustafa Bjelavac o svemu. I dalje ćeš ostati u sastavu Hrvatske glazbe, tamo ćeš raditi, a u Radnički dom, ma ko te zvao, ne ulazi. Doći će vrijeme kada ćeš tamo imati posla napretek.

– Znači, vi na mene računate – obradovan, reče Ljubo.

– Odavno pratimo tvoj rad i tvoje ponašanje. Potrebni su nam takvi radnici i borci kao što si ti. Posla će, ne brini, biti za sve nas i postupać ćeš onako kako se budemo dogovarali na sastancima, o čemu ću te obavještavati – rekao je Čevro.

Obradovan saznanjem, Ljubo se vratio kući radostan i zadovoljan, ali o svojoj sreći nikome, osim brata Ante, nije smio ništa reći. U razgovoru s bratom prisjećao se drugova iz škole, iz Hrvatske glazbe, posebno Mustafe Bjelavca, nekadašnjeg robijaša, čovjeka koji ih je okupljao, davao im literaturu i imao vremena da sa svakim pojedinačno razgovara. Volio je Ljubo tog čovjeka, muzički obrazovanog, koji se isticao ne samo u prepisivanju partitura već i vlastitim kompozicijama. Kod njega su dolazili mladići; u maloj prostoriji njegove kuće koja je pretvorena u časovničarsku radnju razgovarali su, primali i prenosili poruke. Zato je Ljubo rado odlazio tom čovjeku i ostajao dugo u razgovoru s njim, upijajući njegove savjete i pouke. Kada je u Radničkom domu odlučeno da se pored tamburaškog orkestra oformi i glazba, za koju su bili nabavljeni i instrumenti, Brešan je očekivao da će ga Bjelavac pozvati tamo. Pošto ga nije pozvao, Brešan mu se obratio pitanjem zašto na njega ne računaju, ali je dobio odgovor: »Tamo ste potrebni kao radnici nego kao muzičari u sastavu nove glazbe. I sam znaš da će je vlasti, ako počne s radom, zabraniti, ali su nam ljudi u tim drugim društvima potrebni.« Poz-

nati revolucionar Bjelavac time je dao do znanja Brešanu da ne želi da su na okupu, na jednom mjestu ljudi u koje je sam vjerovao, već da se njihovo prisustvo osjeća u više sredina.

Kao vrijedan i predan radnik i kao čovjek koji je volio društvo, pun vedrine, optimizma i spremnosti na šalu, Ljubo Brešan je djelovao ne samo u sredini gdje je radio već i tamo gdje je provodio slobodno vrijeme, u naselju. Stizao je na sve strane. Djelovao je kao pravi masovik. Širio je krug poznanstava. Sticao je drugove, ali poučen da mora djelovati ilegalno, nije ni među najintimnijim drugovima ničim davao do znanja da je u redovima KPJ. Bio je na vezi čovjeku koji je bio na čelu Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, Jusufu Čevri, koji ga je upoznao sa zadacima. Sastanci s tim čovjekom Ljubi su činili posebno zadovoljstvo, jer su donosili nova saznanja, obavještavali ga o akcijama i drugovima.

S nestrpljenjem je Ljubo očekivao kada će mu Čevro povjeriti zadatak, ali kada je to dočekao, nije mu bilo lako. Na povratku s aerodroma Ljubu je, nedaleko od Dugalića-pekare na Ogradi, susreo Čevro.

– Gdje si, druže, požurio? – pitao je Čevro pošto je Ljubo zaustavio bicikl i stao da se pozdrave.

– Moje se zna. Na ručak, pa na probu...

– Da te otpratim malo...

– Drago mi je! – odgovorio je Ljubo nastavivši pješaćiti s Čevrom gurajući bicikl pored sebe.

Pošto je vidio da im niko nije u blizini, Čevro je, na njemu svojstven način, tiho i razgovijetno rekao:

– Trebalo bi dolje, među radnike, pa i vojsku, ako se može, ubaciti nešto propagandnog materijala...

– Gdje je? Ponijeću ga sobom – presjekao ga je Ljubo.

– Polako. Ne ide to tako, kako ti misliš, zgrabiti letke pa na aerodrom. Opasna je to akcija. Nama je stalo da ljude ne gubimo.

– Kako ćemo onda?

– Dogovorićemo se. Kada krećeš na posao?

– Polazim u pet i po sati. Uzjašem ovog »dorata« pa niz Donju mahalju – odgovorio je Ljubo pokazujući bicikl.

– Daj mi taj bakrač u kome nosiš hranu.

– Šta će ti?

– Sve ćeš u njemu naći. Siguran sam da u bakraču ne zavi-
ruju pri ulasku na aerodrom.

– Znači, leći će biti u njemu.

– Ponesi nešto hrane u džepu, a sadržaj iz bakrača razba-
caj po aerodromu. Ako bi ti trebala pomoć, obrati se Ivi Bajalu.
Njega poznaješ?

– Kako ne! Zar je i on?

– Na njega, ako ti zatreba, možeš računati.

– Kako to nisam znao, a uvijek smo skupa – odgovorio je
Ljubo iznenađeno.

– Ni on ne zna za tebe. Ne brini! Trebate više razgovarati
s radnicima. I sam znaš, a o tome mi je i Ivo pričao, ima na aero-
dromu dobrih radnika, naših simpatizera. Treba ih nekako držati
na okupu.

Prema dogovoru, sutradan je Ljubo preuzeo bakrač od
Čevre i krenuo na aerodrom. Na nekoliko mjesta, stazom kuda
se kretao, ostavio je letke. Jedan je nalijepio na vrata hangara u
kojem je radio. Kasnije, nakon što je nastala uzbuna, Ljubo je
prijavio da se na hangaru, na ulaznim vratima nalazi letak.

Nakon te akcije, o čijim je rezultatima izvijestio druga ko-
ji mu je dao propagandni materijal, kontrola je bila pooštrena.
Pazilo se na svakog pojedinca, a bilo je ograničeno i kretanje
unutar kruga. Mnogi su bili pod sumnjom. Ljubo, vječito zauzet
poslom oko »mašine«, samo je osluškivao šta se priprema i podu-
zima.

– Drago mi je da je uspjelo. Sada se pazite! Neko vrijeme
nemojte se okupljati! Pazite šta govorite, jer se sada svaka riječ
vaga – govorio je Čevro kada je susreo Brešana.

– Ne brini, druže! Mi smo dolje na okupu i na nas raču-
najte – odgovorio je Brešan.

U to vrijeme nije bilo lako raditi na aerodromu, ne toliko
zbog težine posla koliko zbog stalnog provjeravanja. Pazile su

vojne vlasti da među radnicima ne bude ni jedan simpatizer, a ka-
moli član KPJ. I kroz sve te »filtre« neki su se provukli i našli na
okupu. Komunisti su se, kao zanatlije, okupljali u vrijeme odmo-
ra i kada bi im se ukazala prilika, povelili bi razgovor. Najviše su
raspravljali o sabotажama koje su slabile odbrambenu moć zem-
lje. Peta kolona je i tu, gdje su oni radili, pripremala teren za faši-
stičke okupatore. Zato su, raspravljajući o sabotажama, govorili i
o onima koji nikada nisu kročili na mostarski aerodrom. Čudili su
se kako »savoje«, kupljene i plaćene žitom u fašističkoj Italiji,
zbog »fabričkih grešaka« padaju i odnose živote ljudi, dobrih pi-
lota, a da se protiv toga ne poduzimaju nikakve mjere. Za vrije-
me jednog odmora na okupu su se našli: Dušan Kostadinović,
Džemal Kažinić, Rade Salatić, Vlado Mijan, Ivo Bajalo i Ljubo
Brešan, koji su bili članovi ili simpatizeri KPJ. Sjedili su nedaleko
od hangara, užinali, i taj se odmor pretvorio u sastanak.

– Ljubo, meni se čini da je rat na pragu – obratio se
Dušan Kostadinović.

– Rat je na vratima naše zemlje, moj Dušane – odgovorio
je Ljubo brišući ruke o svoj kombinezon.

– Rat na vratima, a ništa se, kako i sami vidite, ne poduzi-
ma – umiješa se Ivo Bajalo.

– Kako ne preduzima? – upita Mijan.

– Mislim na odbranu zemlje – procijedi Bajalo.

– Preduzima se, moj Ivo, ali s druge strane. Kao da pri-
premaju zemlju da je drugima predaju. Nekako mi, mnogo što-
šta, miriše na izdaju. Drago bi mi bilo da se u tome varam – rekao
je Mijan.

– Zna li se, Ljubo, šta je raspravljano na konferenciji u
Dubravi kod Zagreba, kako si nam najavio, koliko se sjećam? –
pitao je Kostadinović

– Drugovi, čuli ste da je održana Peta konferencija KPJ.
Jedina će KPJ svim silama pružiti otpor neprijatelju. Povešće se
borba. Okupator, ma koji bio, neće se ovdje dobro osjećati. Ne-
ke su brzo pokorili. To ne znači da neće biti otpora u Poljskoj i
Čehoslovačkoj. Nama se zna mjesto. U prve redove za odbranu
naroda i zemlje. Tu nema nikakve filozofije. Naša je uloga jasna.
Ispit je pred nama – govorio je Ljubo drugovima.

– Dobro, Ljubo, a šta je sa Sovjetskim Savezom? – pitao je Vlado Mijan.

– Kako misliš šta je?

– Lijepo. I u Čehoslovačkoj i u Poljskoj, kao što i mi tražimo, isticana je parola radničke klase »Savez sa Sovjetskim Savezom«, a on, za sada, stoji skrštenih ruku – nastavio je Mijan.

– Vjerujem da neće dugo stajati skrštenih ruku. Postoji pakt o nenapadanju između Njemačke i Sovjetskog Saveza, ali je pitanje do kada će se on poštovati – odgovorio je Brešan.

– Samo kada bi se ta sila oglasila, pa i zaprijetila, pitanje je kako bi Hitler postupao – doda Kostadinović.

– Ako se bačuške oglase, satjeraće ih u mišju rupu. Golema je to ljudska i materijalna sila. Oni su goloruki izvojevali oktobarsku revoluciju, a sada, nakon toliko godina socijalističke izgradnje, šta su u stanju sve učiniti nemoguće je i zamisliti – odgovorio je Brešan.

– Samo da i njih, kao ove druge, mučki ne iznenade? – doda Mijan.

– Može svašta biti. Samo kod njih neće biti kao što je kod nas, tamo neće biti petokolonaša – odgovorio je Brešan.

– Šta misliš, Ljubo, o toj petoj koloni kada si je već pome-
nuo? – pitao je Mijan.

– O njoj se već sada dosta zna. Ona nije ništa što je daleko od nas. Pružila je pipke širom zemlje. Svugdje. Nje ima i u Mostaru. U ovom garnizonu, ovdje na aerodromu. Mi smo u Mostaru imali prilike da se upoznamo sa njenim pripadnicima kroz naše demonstracije, kroz našu aktivnost u Radničkom domu. Peta kolona nastoji da sva svoja uporišta ojača, da ih osposobi za izdaju zemlje. To mi, nadam se, nećemo dozvoliti. Naše riječi najbolje ste čuli u demonstracijama. Njih podržavaju radnici. Komunisti, to smo rekli više puta, ne smiju biti u dilemi. Ono o čemu smo govorili, što smo naslućivali, dolazi trenutak i da ostvarimo. Da bismo u tome uspjeli moramo biti jedinstveni, hrabri i poštteni. Svugdje i na svakom mjestu. Otpor tim silama, koje ruše Evropu, neće biti lak ni jednostavan. Zato se već sada moramo pripremati – odgovorio je Brešan.

– Dobro je da to sve znamo, samo kad bi nam još rekao i imena naših petokolonaša. Da znamo, Ljubo, koga ćemo sutra za gušu uhvatiti – dobacio je Kostadinović.

– Predstaviće se oni, moj drugaru, terorom. Lako ćemo ih prepoznati. Teško ih je sada, sudeći po svemu, na prste izbrojati. Mnogi djeluju pritajeno, ali kad im se ukaže pogodan trenutak, svi će se oni, pa i najveći slabići među njima, pomamiti – rekao je Brešan.

4.

Tih riječi, izgovorenih na tom kratkom sastanku, kasnije su se mnogi prisjećali, posebno Ljubo Brešan. Nije prošlo ni par mjeseci mostarski je aerodrom bombardovan. Nad gradom su se pojavili italijanski avioni sipajući bombe. Na jugu grada, tamo prema Carskim vinogradima, dizali su se, nakon bombardovanja, gusti, crni oblaci dima. Avionske bombe preciznim pogocima zapalile su jedno od benzinskih skladišta namijenjeno za avijaciju. Svima je bilo očito da su italijanski bombarderi raspolagali podacima o lokaciji skladišta goriva. U dimnom stubu, visokom skoro do oblaka, povremeno bi se pojavio plamen, što je značilo da se bačva s benzinom vinula u vazduh i eksplodirala.

Na ulicama grada ležali su mrtvi i ranjeni. Avionske bombe sijale su smrt. Prolaznici koji se nisu uspjeli skloniti nastradali su. Bilo je mrtvih i u kućama koje su bile meta direktnih pogodaka bombi. Otpora, praktično, nije ni bilo. U nekoliko navrata dizali su se lovci i stupali u vazдушnu borbu s lovcima pratocima italijanskih bombardera, ali je sve to kratko trajalo. Mnogi su s izuzetnom pažnjom posmatrali tu kratku vazдушnu bitku, želeći uspješnu odbranu svojim hrabrim avijatičarima, ali i tog otpora brzo je nestalo. Od napada na zemlju pa do pojave plakata o proglašenju Nezavisne Države Hrvatske proteklo je samo desetak dana. Država je srušena za nekoliko dana, poput kule od karata.

U vrijeme bombardovanja, a pogotovu pred najavu da dolaze okupatorske jedinice, mnogi su s porodicama bježali iz grada. Tražili su sklonište u obližnjim selima, kod rodbine i prijatelja. Na hercegovačkim drumovima raspojasani vojnici, od kojih su samo pojedinci nosili oružje, bježali su kućama. Gostionice i krčme uz puteve bile su pune vojske.

Po prohladnom vremenu, iako je prošlo više od mjesec dana od prvog behara, Ljubo Brešan i Ivo Bajalo krenuli su prema aerodromu. Čutke su išli prema aerodromu na kojem su, do bombardovanja, s izuzetnom ljubavlju obavljali svoje poslove. Prije

nego su došli do kapije aerodroma, susreli su ih poznanici iz okolnih sela koji su krenuli u grad. Pošto se upitaše za zdravlje, jedan od njih se obrati Brešanu:

- Ljubo, reci nam, ti si u Hrvatskoj glazbi, šta su ustaše?
- Najkraće, to su fašisti, ako ste čuli za njih – odgovorio je Brešan.

– Zovu nas u ustaše. Kažu da je ovo naša država, nas Hrvata, a da li je i ona na strani Hitlera? – pitao je jedan seljak.

– Pod okriljem Hitlera i Musolinija nastale su ustaše. Oni koji vam rekoše da su predstavnici Hrvata sigurno je da nisu rodoljubi. Vraćajte se kućama! Vraćajte se svijetla obraza! Zar se niste uvjerali da ovdje moramo zajednički i u slozi živjeti s drugim narodima, da Hrvati sami ne mogu opstati, kako se ustaše zalažu – govorio im je Brešan.

– Nije tako! Ljubo, znamo mi šta se od nas Hrvata radilo u propaloj Kraljevini. Došao je naš trenutak – odgovorio je seljak pozivajući društvo da nastave put prema Mostaru.

– Zašto me pitaš ako već sve znaš?! Vidim, po ovome što si rekao, da si zadojen nacionalističkom mržnjom. Povjerovao si kazivanjima: Prodaj kravu, pa kupi pušku za obračun sa Srbima! Ako si takav, onda nemamo šta razgovarati – odgovorio je Brešan ljutito.

– Ovo je naša prilika. Ako i sada ostanemo po strani, šta imamo onda tražiti...

– Ne zabranjujem ti, niti imam pravo, da ideš tamo. Kreni i sam se uvjeri, samo da ti ne bude kasno. – odgovorio je Brešan, a potom uze svoj bicikl i poveze ga pored sebe pošto se oprostio s njima.

Za njim je krenuo i Bajalo. Nisu se udaljili ni tridesetak koraka od mjesta gdje su sjedili sa seljacima, a za njima, svojim kućama, krenuše i seljaci. Samo onaj koji se deklarirao kao ustaša krenuo je u grad. Ubrzo seljaci sustigoše Brešana i Bajala, s kojima se ponovo upustiše u razgovor.

– Pročitao poziv viteza Kvaternika, pa vjeruje da ga čeka med i mlijeko. Vjeruje, jadnik, da je dobio slobodu. Nikada ni jednom narodu drugi nisu donijeli slobodu, pa ni nama. Čuli ste

šta Hitler sa svojim trupama čini po Evropi. Ni nas, vjerujte mi, neće mimoići njegova zlodjela. Već neki vide izlaz u bratoubilačkom ratu. A to vodi našem istrebljenju, na zadovoljstvo neprijatelja i okupatora – govorio je Brešan.

– Najbolje je da se vratite svojim kućama. Dobro promislite prije nego donesete odluku – umiješa se Bajalo koji je do tada čutao slušajući Brešanov razgovor sa seljacima.

– Samo, trebali smo i mi, poput mnogih drugih, krenuti u kakav vojni magacin, puni su svega, da što ponesemo kućama – umiješa se jedan seljak.

– To vam niko ne brani. Vidjeli ste da ovih dana ljudi iz vojnih magazina nose koliko mogu i šta nađu – reče im Brešan.

Uz pozdrave rastali su se pred kapijom aerodroma. Straže nije bilo. Prostrani aerodrom i neke hangare bombe su razrovale i oštetile. Nekako utučen, pun nekog nezadovoljstva i mržnje, Brešan je gledao ruševine koje su ulijevale strah i nesigurnost. Ne prolazeći kroz kapiju, okrenuo se prema gradu, pozvao druga i rekao:

– Ivo, ovdje za nas više nema posla.

– Moraćemo, ipak, negdje raditi – odgovorio je Bajalo.

– Ovdje ne! Radije ostati bez posla nego raditi u ovoj ruševini koja će nas, dok živimo, podsjećati na izdaju – ljutito je govorio Brešan, sjeo potom na bicikl i uputio se u grad, a za njim i njegov drug.

Dok su se na biciklima polagano kretali prema gradu, susretali su ljude kako na leđima i natovarenim kolima vuku robu iz vojnih magazina. Narod je sa svih strana navaljivao na nezaštićene vojne logore. Dolazili su i iz udaljenih sela jer su bili »obaviješteni« da je vojska napustila logore, da ih više niko ne čuva i da u njima ima svega. Hercegovci su imali iskustva iz prvog svjetskog rata, kada su patili od gladi, pa su u rasulu najviše odnosili hranu. Uzimali su konzerve, cibuk, brašno, pasulj, ulje, griz i drugu hranu. Magacini su, pred najezdom brojnih posjetilaca, brzo ostajali pusti, bez igdje ičega. Kada je hrane i opreme u njima nestalo, jači su otimali robu od slabijih. Odnosili su odjeću, obuću, pribor za jelo, posebno porcije i čuturice, opasače, posteljinu, čebad...

Samo rijetki su kupili oružje. Koliko je god bilo straha šta će se desiti ako im oružje, kojim slučajem, nađu, ipak je nadjačala želja za vlastitom odbranom. U početku se tragalo za pištoljima, a kasnije i za puškama, municijom, bombama, pa i mitraljezima. Sve je to izvlačeno iz logora i brzo nestajalo u selima i u gradu.

Za mnoge je taj period bio pun neizvjesnosti. U grad su ušli okupatorski vojnici (Nijemci i Italijani). Tu su bile još ustaše i nekakva Mačekova straža. Sve je živjelo u strahu i nesigurnosti, čak i oni koji su bili opijeni pobjedom i kapitulacijom države.

Kapitulacijom Kraljevine Jugoslavije i njenim komadanjem komunisti Mostara nisu bili iznenađeni i zbunjeni. Zavode nje surovog, okrutnog i ubilačkog režima nije iznenadilo članove KPJ. U tim teškim i sudbonosnim danima, zahvaljujući svom revolucionarnom iskustvu, KPJ je odgovorila svojim zadacima. Povelja je narod u oružanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, razvijajući solidarnost, poštovanje, zajedništvo i, iznad svega, bratstvo i jedinstvo među ljudima. Zato su već u vrijeme iznošenja vojne opreme iz logora u gradu djelovale udarne grupe koje su sačinjavali članovi KPJ i SKOJ-a kako bi time otpočeli pripreme za oružanu borbu protiv okupatora i njegovih slugu.

Grad je izgubio onu svoju poznatu živost. Svi su se nekako uvukli u sebe. U mnogim porodicama još su oplakivali poginule ili one koji su u vrijeme vojnog rasula pali u zarobljeništvo, tako da se za sudbinu mnogih nije znalo. Škole nisu radile. Mladići su se okupljali, prepričavali zgode iz zbjegova i pohoda na logore i magacine. Bilo je radovanja što su škole raspuštene, što su im poklonjena svjedočanstva, bez obzira na dotadašnji uspjeh, o završenom razredu, a sve u znak sjećanja na proglašenje Nezavisne Države Hrvatske. Koliko ih je govorilo da razred nikada ne bi završili, da se ne bi izborili ni da izađu na popravni, da nije bilo toga, pa je razumljivo što su se radovali takvom poklonu.

Brešan se nije odazvao pozivu da se vrati na posao. Upravo su piloti i zanatlije, koji su radili na aerodromu, više puta pozivani. Pošto je Ljubo Brešan čuo kako su se neki Mostarci snašli, kao što je bio slučaj s Enverom Čemalovićem, i sam je postupio tako. Naime, i on je, kada je bio obaviješten da u vili »Zahum-

ka«, gdje se trebao javiti, radi čovjek koji ga ne poznaje, otišao i javio da je »Ljubo Brešan poginuo za vrijeme bombardovanja«. Tako su ga ostavili na miru a on se slobodno kretao gradom. Zauzavljali su ga poznanici i pitali zašto ne ide na posao, zašto se nije javio ni na treći poziv, a on se pravdao da je zauzet u Hrvatskoj glazbi pa su ga stoga vjerovatno oslobodili ne odajući postupak kojim se izbrisao iz vojne evidencije.

5.

Odlučnost da ne radi na aerodromu nije ga plašila niti zabrinjavala. Za nj je bilo najvažnije da nije u službi neprijatelja. Tih dana, kao i brojni njegovi drugovi, bio je preokupiran mislima kako će se organizovati borba protiv okupatora i njegovih slugu. Očekivao je akcije i zadatke. Živio je u uvjerenju da će komunisti povesti narod u borbu. Vjerovao je u njihovu odlučnost. Prisjećao se svojih drugova i razmišljao o njihovom ugledu u narodu. Bio je uvjeren da su kadri i sposobni da u sudbonosnim trenucima povedu odlučujuću bitku.

Sa svojim bratom Antom stanovao je u to vrijeme u kući Karabega, nedaleko od današnje zgrade Narodnog pozorišta. Jedne večeri, nenajavljen, došao mu je u posjetu Franc Novak. Obradovao mu se Ljubo jer ga dugo nije vidio. Povelili su razgovor o prilikama u Hercegovini nakon okupacije. Ne ustručavajući se, Novak ga je pitao:

- Ljubo, jesi li ti još član Partije?
- Jesam.
- Šta čekaš?
- Čekam vezu i zadatke. Sigurno si čuo da više ne odlazim na aerodrom. Ne želim tamo raditi. Drugove ne vidam...
- Došao sam da ti prenesem zadatak – reče mu Franc.
- Koji?
- Da ti saopštim gdje ćeš raditi.
- Gdje?
- Na Željezničkoj stanici.
- Zašto tamo?
- Tamo nam je potreban naš čovjek...
- Kakav je posao?
- Znamo da si u vojsci osposobljen za telegrafistu, pa bi na Željezničkoj stanici trebao raditi kao telegrafista. Tu bi nam, ocijenili su drugovi, mnogo koristio, a ujedno te neće zvati u vojsku – rekao mu je Novak.

– Neće to biti lako, posebno ako čuju oni sa aerodroma gdje sam – odgovorio je Ljubo.

– Željeznici su potrebni telegrafisti. Javi se tamo i bićeš primljen. Uostalom, ako ti preporuka bude potrebna, obrati se preko Hrvatske glazbe čiji si član – savjetovao mu je Franc.

– Dobro. Pokušaću. Već sutra ću se zainteresovati za tu mogućnost, pa ću te izvijestiti – odgovorio je Ljubo, nakon čega su se razišli.

Narednog dana Brešan je otišao na Željezničku stanicu. Uspio je, uz pomoć poznanika, da dođe do šefa stanice. Pitao ga je da li im je, kao što je čuo, potreban telegrafista. Raširenih ruku ga je dočekao šef, koji mu je rekao:

– Našli smo se u nevolji. Srbi su otpušteni s državnog posla, pa smo ostali bez telegrafista. Znaš li raditi taj posao?

– To mi je vojna struka. Završio sam i električarski zanat. Uostalom, možete provjeriti šta znam, to bi bilo najbolje – odgovorio je Brešan.

– Dođi ovamo – pozva ga šef, te ga uvede u prostoriju gdje je radio telegrafista – evo, vidi sa ovim tvojim kolegom bi li bio u stanju da obavljaš posao koji te očekuje.

Šef stanice još nije napustio kancelariju a Ljubi je kolega ponudio stolicu da pritiskanjem tastera ispisuje Morzeova slova na bijeloj papirnoj traci.

– Odlično! – uzviknuo je kolega nakon Ljubina rada. Uzeo je traku i pročitao šta je napisano.

– Samo dok se ruka malo navikne, dugo nisam radio na ovim poslovima – pravdao se Ljubo.

– Ništa, ništa. Ruka će se brzo privići. Važno je da znaš raditi – govorio je šef stanice pozivajući Brešana u svoju kancelariju.

U prostranoj kancelariji šefa stanice Brešan je sjedio u fotelji dok je njegov domaćin telefonski tražio odobrenje za njegov prijem na posao. Šef je svom telefonskom sagovorniku govorio da se radi o članu Hrvatske glazbe, da ga i sam poznaje, zahtijevajući da mu se odmah odobri zaposlenje. Po završenom telefonskom razgovoru šef se obrati Brešanu radosno i zadovoljno:

– Primljen si na posao. Javi se u susjednu kancelariju kako bi te uputili po potrebna dokumenta, a odijelo ćeš dobiti za koji dan. Na posao se javi sutra. Nekoliko dana radićeš s kolegama, dok se ne osamostališ. Drago mi je da si došao, i sam vidiš da su nam takvi potrebni.

Samo sat kasnije, nakon rastanka sa šefom, Brešan je u rukama imao dokumenta da je zaposlen na Željezničkoj stanici i propusnicu koja mu je omogućavala neograničeno kretanje. Da o svom zaposlenju izvijesti Franca Novaka, Brešan nije uspijevao. Tog dana Novaka nije mogao sresti na mjestima, za koja je znao da navraća. Pred spavanje, naveče, kući mu je došao Novak.

– Sve je u redu! – dočekao ga je Brešan.

– Primljen si?

– Dobio sam već i dokumenta – pokazivao je Ljubo propusnicu i rješenje.

– Kada stupiš na posao, nastoj da se čim prije povežeš sa Mustafom Grabovcem. Vjerujem da ga i poznaješ. On je sekretar ćelije KPJ montaže i ložionice. U njegovoj ćeliji ćeš raditi dok se ne formira u Željezničkoj stanici. U svim tim poslovima mora se, uostalom kako smo i učili, biti konspirativan, a ti to, čuo sam, dobro znaš – govorio je Novak.

– Vjerujem da će sve biti u redu. I mene mnogi drugovi zaposleni na željeznici poznaju, pa ćemo se nekako snalaziti – odgovorio je Brešan.

Nakon desetak dana, koliko je proveo na poslu, Brešan je uspostavio vezu s Mustafom Grabovcem, kome je rekao da ga je uputio Novak. Ubrzo se Brešan našao u partijskom rukovodstvu na željeznici, u kojem su se nalazili Mustafa Grabovac, Hamza Hadžimahović, Uzeir Dilberović i Pavo Vekić.

Partijsku organizaciju na željeznici uspješno je obnavljao Mustafa Grabovac. Neposredno pred rat su željezničari, za koje se znalo ili pretpostavljalo da su članovi KPJ, premješteni u druga mjesta. Doteklo ih je na sve strane. Premješteni su pojedinačno kako u novoj sredini ne bi bili na okupu i predstavljali opasnost. Mostarski željezničari sa svojim porodicama premješteni su u druge stanice i radionice daleko od svog grada, a doteklo ih

je na sve strane. Premješteni su u stanice u kojima nije bilo mnogo osoblja i gdje nisu mogli razvijati svoju aktivnost. Malobrojne organizovane željezničare, koji su ostali u gradu, odmah nakon izbijanja rata okupio je Mustafa Grabovac tako da je i u to vrijeme djelovala ćelija KPJ među željezničarima. Kada je toj ćeliji pristupio i Ljubo Brešan, čovjek koji je cijenjen zbog svoje stručnosti, zalaganja i drugarstva, aktivnost u ćeliji bila je još intenzivnija i uspješnija.

Brešanov posao u to vrijeme nije bio lak ni jednostavan. Znao je i po 16 sati dnevno provesti za morzeovim aparatom zamjenjujući drugove, posebno kada nije uspijevaao, tokom svoje smjene, doznati šta će koja kompozicija prevoziti i u kom pravcu. O svemu tome obavještavao je drugove iz partijskog rukovodstva na željeznici i Mjesni komitet KPJ za Mostar. Svojim držanjem stekao je ubrzo povjerenje na radnom mjestu. Njemu su, uglavnom u željezničkoj uniformi, stizali kuriri kojima je prenosio kratke, usmene poruke, a od nekih je preuzimao ili im je predavao materijal. Ti susreti izgledali su beznačajni pripadnicima Ustaške nadzorne službe koji su dežurali na stanici, jer nisu ni mogli naslutiti da se u tim kontaktima odvija dio aktivnosti pokreta. Ljubo Brešan se u svim prilikama, na njemu svojstven način, znao nasmijati i našaliti tako da su njegova reagovanja i dobacivanja otklanjala svaku sumnju kod onih koji su motrili na kretanja i razgovore u tom objektu. Zahvaljujući propusnici koju je posjedovao, Brešan se slobodno kretao u svako doba, što su drugovi s kojima je kontaktirao koristili. Njega su, pored ostalog, zahvaljujući tim dokumentima koji su mu omogućavali kretanje, drugovi koristili da obavještava ilegalne radnike za kojima je policija tragala kako bi ih upozorio na opasnost i premjestio u sigurnije skrovište.

Realizujući zaključke Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, u Mostaru je početkom juna 1941. održano savjetovanje Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, kojem su u ime Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH prisustvovali drugovi Avdo Humo i Uglješa Danilović. Tom prilikom je svestrano analizirana situacija u Hercegovini s posebnim osvrtom o priprema-

ma za oružanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. O svemu tome Brešan je čuo od Jusufa Čevre, sekretara Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, koji je bio u stalnoj mobilnosti i koji je od Brešana zahtijevao da sve uspješno funkcioniše na željeznici kako bi se lakše i uspješnije prebacivali ilegalni radnici. Brešan je učestvovao u organizovanju, usmjeravanju i predvođenju brojnih akcija u gradu tako da se nalazio u žiži događaja.

Nakon početka oružanog otpora, kojim su rukovali komunisti, policijski aparat se angažovao na hapšenju komunista i njihovih pristalica. Policija se poslužila kartotekom koju je ustrojila policija propale Kraljevine Jugoslavije. Prije napada Njemačke na Sovjetski Savez policija je, djelujući po uputstvima i pod nadzorom okupatorske obavještajne službe, raspolagala spisakovima komunista i naprednih omladinaca, koji su se potvrđivali i dokazivali u redovima radničkog pokreta. Zahvaljujući svom čovjeku, koji se nalazio u redovima policije, Mjesni komitet KPJ za Mostar blagovremeno je upoznao članstvo sa opasnošću koja mu prijeti od policije. Komunist u policijskoj uniformi Marijan Pavelić doznao je za namjeru i planiranu akciju policije, pa zahvaljujući blagovremenom obavještenju, tih dana nije nanesen teži udarac partijskoj organizaciji grada. Poruka o opasnosti prenosila se od druga do druga, a zadatak je glasio da se komunisti povuku u strogu ilegalnost. Vrijeme i situacija, međutim, nisu dozvoljavali da se ne osjeća glas i akcija komunista. I u tako teškim uslovima moralo se raditi. Komunisti su narodu objašnjavali ciljeve KPJ, radili na jačanju njenog ugleda u masama, te okupljali ljude za akcije. Mada su opasnosti vrebale sa svih strana, komunisti nisu oklijevali već su se oglašavali akcijama. Policija, uz sva nastojanja, nije uspjela da uhvati niti ilegalnog pokreta, da rasplete klupko koje je postajalo sve veće i složenije i da mu onemogući aktivnost.

Komunisti su se osjećali sigurnijim kada su čuli da je 22. juna 1941. Njemačka napala na SSSR. Mlađi su živjeli u uvjerenju da će Crvena armija, o kojoj su se do tada slušale samo pohvale, satjerati podmuklog agresora u mišju rupu, dok su stariji, poučeni iskustvom prošlog rata, govorili o teškoćama i neizvjes-

nostima koje rat donosi, o stradanjima, gladi, bolestima i drugim nevoljama. Mnogi nisu vjerovali vijestima objavljenim preko »krugovalne postaje« da njemačke trupe brzo napreduju osvajajući teritoriju SSSR-a smatrajući te informacije fašističkom propagandom.

Tih dana počeli su pokolji komunista i njihovih pristalica, te Srba, Jevreja i Cigana. Najbrutalnije i na zvjerski način tim ljudima su oduzimani životi. Ustaše i policija hapsili su sve redom. Odvodili su »viđenije ljude« i »gazde«, a kasnije su uslijedila i masovna hapšenja. Vršene su racije kako bi uhapsili one koji su bez suda osuđeni na smrt samo zato što su komunisti, Srbi, Jevreji i Cigani. Stizale su vijesti o pokoljima i iz drugih krajeva Hercegovine, ali i o prvim oružanim otporima naroda.

Udarne grupe, kojima su rukovodili članovi KPJ i SKOJ-a, radile su na prikupljanju oružja, municije, vojne opreme i sanitetskog materijala. Komunisti su radili na orijentisanju naroda protiv okupatora i njegovih slugu, narodnih izdajnika, zalažući se za jačanje bratstva i jedinstva i za zajedničko dijeljenje sudbine. Mostar je tih dana predstavljao uzavreli grad, jer je KPJ u svojim redovima imala oko 90 članova a SKOJ oko 200 članova, koji su predstavljali značajnu snagu za uspješno organizovanje akcija i pokretanje oružane borbe protiv okupatora i njegovih pomagača.

U vrijeme kad su padale nevine žrtve, tog toplog i sumornog ljeta, punog neizvjesnosti, prve ratne godine, Ljubo Brešan je radio svoj posao. Nastojao je da preko svojih veza upozori ljude kako bi izbjegli hapšenje. Intervenirao je u više navrata i na samoj Željezničkoj stanici kada bi ugledao razjarene i krvoločne ustaše kako postupaju sa Srbima. Ustaše su sačekivale vozove, skidajući s njih putnike i željezničke radnike Srbe, koje su odvodili u obližnju Žandarmerijsku stanicu a odatle na gubilišta. Preko noći su nestajali ljudi. Odvoženi su kamionima i vozovima, posebno oni koji su kao zatvorenici držani u Školi kraljice Marije, i ubijani i klani nad jamama u hercegovačkom kršu ili bacani u rijeke. Nije bilo prijatno Ljubi, kako je govorio bratu, raditi na

željeznici jer će ga mnogi, po zlu koje se tu događalo, zadržati u neprijatnom sjećanju, a on ni za što nije kriv.

Policija je tragala za komunistima, posebno nakon što se uvjerila da je KPJ izdala Proglas o pozivu na narodni ustanak. Povukli su se u ilegalnost neki komunisti sa svojih radnih mjesta, pa i oni na koje je, kao stručnjake, trebalo računati u ratnim prilikama. Tako se dr Safet Mujić među posljednjim povukao u ilegalnost. Njegov posljednji radni dan u bolnici bio je 19. juni 1941. godine, kada je ukazao pomoć Križi Glavaš koja je upisana u Registar pacijenata pod brojem 193. Od tada se taj vrijedni liječnik, narodni doktor kako su ga zvali, nije pojavio na svom radnom mjestu, a hapšenja koja su mu ustaše i policija pripremali vješto je i uz pomoć drugova izbjegavao.

Veoma teški uslovi ilegalnog rada i nesnošljive ljetne vrućine nisu omeli da se prvi odred, koji je trebao izaći iz grada na teritorij gdje se ustanak već oglasio, pripremi i krene. Pripreme su, uz teškoće, uspješno obavljene. Članovi SKOJ-a obezbjeđivali su, i s oružjem, pratnju pojedinih članova KPJ koji su pristizali na zbornu mjesto i pripremali se da prerastu u odred koji će krenuti iz grada.

Borci prvog odreda, pod okriljem ljetne noći, okupili su se u kući Vaska Gnatića, koja se nalazila u Mrakovoj ulici u Brankovcu, koje više nema jer je stradala u jednom bombardovanju. Tu kuću, koja se vodila na Vasku Gnatiću, iznajmio je Mjesni komitet KPJ za Mostar 1940. godine kako bi se omogućilo uspješnije okupljanje komunista. Kuća je, po zadatku Jusufa Čevre, iznajmljena jer je bila veoma pogodna za ilegalni rad. Imala je dva izlaza, jedan s ulice iz Brankovca a drugi s brda, tako da je u kritičnim trenucima bilo moguće odstupiti na jednu ili drugu stranu. Da bi kuća imala svog vlasnika, uzeta je na ime Vaska Gnatića, kako je to odlučio sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Mostar. Ona je godinu dana kasnije, u vrijeme ratne neizvjesnosti, poslužila za otpremanje prvog, a kasnije i drugih odreda iz grada. Ona je služila i kao mjesto okupljanja kurira.

Čim je čuo da se priprema prvi odred, Ljubo Brešan je tražio da se i on nađe u njegovom sastavu. Kada se sa zahtjevom obratio Jusufu Čevri, on mu je odgovorio:

– U gradu si potrebni. Radiš na mjestu koje nam omogućava da blagovremeno saznamo o kretanju i namjerama neprijatelja, pa bi bila za pokret šteta da takav punkt napustimo.

– Zar ne bih bio korisniji s puškom u ruci? – pitao je Brešan insistirajući na odlasku.

– Rado bih i ja krenuo, ali ne mogu. U prvom odredu nalaze se drugovi koji više ne mogu ostati u gradu. Znaš i sam u kakvim uslovima žive. Mi se još nekako snalazimo. Ti pogotovu. Imaš posao, imaš potrebna dokumenta, u tebe ne sumnjaju, a radiš za Partiju. Na odlazak ne treba računati sve dok postoje uslovi da se ovdje može uspješno raditi, a ti si, sudeći po dosadašnjem radu, uspješno sve organizovao – odgovorio je Čevro.

U zakazano vrijeme, ispod obronaka brda koji su se nadvili nad gradom, krenuo je prvi odred od 21 borca. U njegovom sastavu bili su: Mustafa Alajbegović, Đole Balać, Karlo Batko, Smajo Brkić, Hasan Bubić, Remzija Duranović, Muhamed Đikić, Esad Fejić, Salko Fejić, Vasko Gnjatić, Muhamed Grebo Hamo, Osman Grebo Osa, Aziz Koluder, Savo Medan, dr Safet Mujić, Života Neimarović, Mujo Pašić, Miro Popara, Nijaz Šarić, Nenad Vasić i Drago Vuković Kostriješ. Žurili su iz dva razloga: da poznati članovi KPJ, među kojima je bilo više članova Mjesnog komiteta KPJ za Mostar i Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, izbjegnu hapšenja koje im je policija pripremala i da bi se na terenu, pod rukovodstvom KPJ, formirale partizanske jedinice za borbu protiv okupatora i njegovih slugu.

Krenuli su u vrijeme nesnošljivih hercegovačkih žega. Vrućina, težak i neprohodan teren, teret oružja i opreme nisu dozvoljavali da se kolona brže kreće. Nenavikli na naporno pješčenje, posebno oni koji su preko mjesec dana bili u ilegalnosti, po tavanima i drugim skrovištima, borci su sporo odmicali od grada. Za vrijeme predaha, kada su raspoređeni u dvije grupe, jedna da krene prema Boračkom jezeru a druga u istočnu Hercegovinu, borci su iznenadili puščanu vatra. Naime, Đole Balać je krenuo u selo da izvidi ko se tamo nalazi, ali ga je na putu zaustavila grupa ustaša. Govorio im je da je krenuo u selo da ponudi duhan, ali su mu ustaše vezale ruke i povelili ga u pravcu iz kojeg je došao.

Vjerujući da će ga drugovi čuti, Balać je glasno rekao da su tu njegovi drugovi kako bi uplašio ustaše, ali to upozorenje nisu čuli njegovi drugovi. Ustaše su krenule ka mjestu gdje su se borci odmarali i iznenadile ih puščanom vatrom. Bez iskustva, borci su se dali u bjekstvo. Esad Fejić se pribrao i odgovorio na puščanu vatra, ali je ranjen u ruku. Tu, na Jarac-kuku, gdje se sve to odigralo, pored Đole Balaća, zarobljeni su Smajo Brkić, Mustafa Alajbegović i Esad Fejić. Pretpostavljajući da su jače neprijateljske snage napravile zasjedu, borci su se dogovorili da se u manjim grupama vrate u Mostar. Po dolasku u grad o svemu je odmah obaviješten sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Mostar Jusuf Čevro.

Zahvaljujući uspješno uspostavljenim kurirskim vezama u gradu, članovi SKOJ-a su dobili zadatak da izvuku zarobljene drugove, ako bude potrebno, i uz pomoć oružja. Čim su Mladen Balorda i Ahmed Pintul, članovi KPJ, obaviješteni da preko Carine ustaše vode zrobljenog Esada Fejića, skovali su plan da druga oslobode. Prilazeći ustašama, drugovi su Fejiću, gestikulacijom, dali znak da se međusobno ne poznaju.

– Gdje vodite ovog? – pitao je Pintul.

– Vodimo ga, kako su nam naredili, u Stožer – odgovorio je ustaša koji je svojim vrpoljenjem dao do znanja da se slabo snalazi u gradu.

– Zna li gdje je Stožer?

– Ne znamo. Pokažite nam! – zahtijevao je ustaša.

– Pođite za nama! – rekao je Balorda.

Povelili su ih prašnjavom ulicom. Nisu ih vodili u Stožer već u obližnju kuću. Kad su ušli u stan, omladinci su ustašama dali »potvrdu« o predaji zarobljenika, nakon čega su ustaše otišle u uvjerenju da je posao obavljen kako treba.

Razbijanje i povlačenje odreda bio je težak udarac za sve koji su radili na rasplamsavanju ustanka u Hercegovini. Kovani su planovi kako da se oslobode i drugi zarobljeni drugovi iz prvog odreda, kao i oni koji su pali u ruke policije djelujući u sastavu udarnih grupa u gradu.

Izvištavajući velikog župana u Mostaru, Krilno oružničko zapovjedništvo, 23. jula 1941. je pisalo:

»Po završenoj borbi 20. ovog mjeseca sa četnicima na planini Podvelež na mjestu zvanom 'Jarac Kuk', četnici su se razbježali na sve strane i odbjegli u pravcu Nevesinja. Uhvaćeni četnik Smajo Brkić, advokatski pisar iz Mostara, koji je bio zaposlen u advokatskoj kancelariji dr Spuževića pravda se da je bio četiri mjeseca u Lepoglavi, te da se plaši zatvaranja, pa je pobjegao prema Bjelašnici kod svog kmeta Hrkana Durana.«

U izvještaju se dalje navodi kako je Brkić sreo grupu u kojoj je prepoznao Esada Fejića, Đolu Balaća i Muju Alajbegovića i još neke čija imena ne zna. U stvari, naveo je imena samo onih koji su s njim zarobljeni, dok ostale »ne poznaje«. Zatim se navodi šta su od oružja imali kod sebe, a zatim: »Đole Balać ništa ne priznaje, a zna se da je njihov kurir. Plašio se hapšenja komunisti i pobjegao.« Pošto je policija prikupila stvari koje su pripadale grupi, u izvještaju se konstatuje: »Nađeno: prostirača, čebadi, jedna ručna apoteka sa lijekovima nabavljena u apoteci Balića, meda, pekmeza, seljačkog kruha, jedan dvogled, jedan oficirski nož-bodež, jedan ranac, naboja za pušku i novine od 13. i 17. ovog mjeseca. Kod Brkića su pronađena dva revolvera.«

Tako je izvištavao satnik Drobac koji nije znao za partizane, pa je u izvještaju pripadnike prvog odreda partizana koji su izašli iz grada nazvao četnicima. Neuspjeh odreda nije pokolebavao one koji su brinuli o pripremanju i izlasku odreda iz grada. Nastavljena je akcija na pripremanju novih odreda. Razumljivo je da je policija, nakon toga, motrila na svaki korak u gradu, ali su se članovi KPJ i SKOJ-a okupljali na najsigurnijim mjestima kujući planove kako da izvedu odrede. Najteži udarac u to vrijeme policija je nanijela mostarskoj partijskoj organizaciji hapšenjem i strijeljanjem Jusufa Čevre, sekretara Mjesnog komiteta KPJ za Mostar. Uspio je Čevro pobjeći iz kuće Gojka Vukovića, gdje se sa svojim drugovima našao na sastanku. Ustaše su uhvatile Zlatku Vuković, suprugu revolucionara Gojka, i Ahmeda Sefića i isti dan ih strijeljali. Tragali su za odbjelim Jusufom Čevrom, Slobodanom Vukovićem, Mahmutom Đikićem i Mustafom Husko-

vićem. Čevro se nije povukao u ilegalnost. Zadaci i obaveze tražili su da prisustvuju brojnim skupovima i dogovorima. Već sutradan bio je uhapšen. To je doživio i Slobodan Vuković, koga su vezanog žicom proveli kroz Donju mahal. U zatvoru su, na sva pitanja ustaša, Jusuf Čevro i Slobodan Vuković ćutali. Nisu progovorili ni riječi, niti ih je svirepo mučenje moglo natjerati da kažu o akterima pokreta i oružane borbe koja se rasplamsavala u slobodarskom gradu. Isti dan grad je bio izlijepljen plakatima. Ustaški satnik Poglavnikove tjelesne bojne 1. avgusta 1941. tim je plakatom saopštio Mostarcima da su »komunisti Slobodan Vuković, diplomirani tehničar, star 22 godine, pravoslavni iz Mostara, i Jusuf Čevro, krojački pomoćnik, star 27 godina, musliman iz Mostara, uhvaćeni i odmah strijeljani«.

Tu veoma tešku i neprijatnu vijest Ljubo Brešan je primio s izuzetno teškim bolom. Prisjećao se Jusufovih riječi: »Ovdje si potrebniji!« Vidio je kako je prošao i završio sekretar, kako su prošli drugi komunisti koji su pali u ruke policiji i ustašama. Najteže mu je bilo što je Čevro bio njegova veza, što je od tog čovjeka primao zadatke i prenosio mu poruke koje su stizale preko kurira. Osjećao se nekako odsječenim.

– Težak je ovo udarac za našu organizaciju, ali se sada mora raditi još bolje i uspješnije jer smo to obavezni i prema palim drugovima. Svi poslovi koje smo započeli moraju se okončati, i po cijenu naših života. Došlo je vrijeme, o kojem smo ranije govorili, da se skupim žrtvama plaća put do slobode – govorio je Brešan okupljenim drugovima na sastanku.

Bilo je to veoma teško vrijeme za partijsku organizaciju grada. Iz njenih redova nestalo je Jusufa Čevre, sekretara, koji je u svojim rukama držao sve niti ilegalnog pokreta u gradu. Ali, taj izuzetno vrijedan partijski radnik u sve poslove uključivao je dosta širok krug aktivista, što mu je bilo svojstveno, tako da je većina, nakon gubitka Čevre, znala šta treba raditi, mada su na trenutak osjetili neizvjesnost nastale situacije. Bilo je teško uspostaviti veze između ilegalnih punktova, nosilaca poslova, ali i to je, zahvaljujući požrtvovanju pojedinaca, ubrzo prevaziđeno.

6.

Nakon ubistva Jusufa Čevre, kojeg je neizmjereno volio i cijenio, Brešan se prisjećao akcija u kojima je taj vrijedni i neumorni čovjek, primjeran komunist, učestvovao. U vrijeme kada se najintenzivnije radilo na pripremama za oružani narodni ustanak Čevro je putovao u Sarajevo, odakle je trebao prenijeti značajan partijski materijal. Polovinom juna Čevro je sa Mustafom Temimom Turkom krenuo u Sarajevo. Na Željezničkoj stanici ih je ispratio Ljubo Brešan, ali ni njemu, kao ni svom saputniku, Čevro nije ništa rekao o svom zadatku.

– Vraćam se sutra, pa nastoj, Ljubo, da nas dočeka »raja«, možda će nam trebati – rekao mu je Čevro na rastanku.

Brešan je shvatio šta znači riječ »raja«. Za svaki slučaj, su-tradan, u vrijeme dolaska voza iz Sarajeva, na Željezničkoj stanici trebala se naći grupa članova SKOJ-a koji bi priskočili u pomoć.

Neizvjesno i opasno noćno putovanje prema Sarajevu, kada su patrola i po nekoliko puta legitimisale putnike, nije uznemiravalo iskusnog i na sve spremnog Čevru. Pričao je s Turkom o svakodnevnom životu, poslovima, pa i nestašici hrane, ali su se pogledima sporazumijevali ako bi im se ko sumnjiv i nepoznat primakao kupeu. Dosadna i spora vožnja, koja je zamarala, još više je upozoravala drugove na opreznost. Bilo im je dobro poznato da su mnogi putnici, koje je skinula s voza ustaška patrola, loše završili. Tako su u razgovoru bez sna, doputovali u Sarajevo, gdje je Čevro rekao svom drugu:

- Turko, sada moramo u kafanu »Kanarinac«.
- Šta ćemo tamo?
- Čeka nas jedan drug.
- Znaš li ga?
- Znamo ga obojica.

Uputili su se u kafanu. Pošto su ušli, Turku je iznenadio susret s Avdom Humom koji ih je čekao. Rukovali su se. Popili

su kafu i na poziv Hume krenuo je Čevro, a Turko je ostao za stolom. Ubrzo su se, nakon kraćeg razgovora, priključili Turki. Pozvali su ga i zajedno krenuli. Humo ih je vodio do jedne kuće, gdje ih je dočekala drugarica koja se predstavila kao Radojka Lakić. Bez zadržavanja i oklijevanja Turko i Čevro preuzeli su dva dosta teška kofera. Turko nije znao šta se nalazi u njima, ali je postavljao da je u pitanju neki ilegalni materijal. Pozdravili su se i uputili ka Željezničkoj stanici. Čevro je, po dogovoru, razgledao peron, uvjerio se da ih niko ne prati, a onda su se uputili prema postavljenoj kompoziciji putničkog voza koja će ubrzo krenuti u Mostar. Ušli su u kupe i smjestili kofere. Dok su očekivali polazak, Čevro je bio dosta nervozan. Izašao je iz voza da kupi cigarete i novine, u stvari da bi provjerio da li ih neko nepoželjan prati. Vratio se s perona i nervozan, sjeo pored Turke. Kad je voz krenuo, bilo im je lakše, bar je putovanje bilo za njih snošljivija situacija. Dok je voz gradio prema Pazariću, oružnička patrola je kontrolisala putnike. Primijetio je Čevro da patrola prilazi i njihovom kupeu, pa se obrati Turki: »Samo onako kako smo se dogovorili. Biće sve u redu!« Na vratima kupea ubrzo se pojavi krupan i ugojen oružnik. Zagledao je putnike, posebno Čevru, u čijim su se rukama nalazile novine, a onda se obrati:

– Čiji su ovo koferi?

– Moji, gospodine! – javi se Turko koji je na glavi nosio fes.

– Šta je u njima?

– Nafaka, gospodine, šta bi drugo bilo? – odgovorio je Turko.

– Sreća pa znam šta znači nafaka. Da je ko drugi, dobro bi ti to sve ispreturao – odgovorio je oružnik, zatvorio vrata i otišao prema susjednom kupeu.

Premetačina nije izvršena. Oružnici su otišli dalje, zagledajući prtljag drugih putnika. Čevro je samo namignuo Turki, nasmiješio se naivnosti ljudi pod oružjem. Znali su da time nisu prošle sve nevolje, da do Mostara, na usputnim stanicama, mogu ući oružnici, ustaše i policija. Vožnja je dugo trajala. Više od šest sati. Na prilazu gradu Čevro se još jednom tiho dogovarao s Tur-

kom kako će po zaustavljanju voza postupiti. Turko, taj naoko čutljiv čovjek, imao je iskustva u kurirskim poslovima, jer je i ranije, u nekoliko navrata, putovao u Sarajevo, ali nikada ranije nije nosio takav teret. Lako je bilo putovati s jednim pismom, ali ovdje su sada dva kofera materijala, pa je zbog toga i rezonovao da bi bila najveća šteta kada bi to palo u ruke neprijatelja.

Kada se voz zaustavio, s jedne strane vagona izašao je Čevro, s druge Turko koji je nosio kofere. Čevro se odmah uputio prema staničnoj zgradi da vidi Brešana, da provjeri je li sve u redu. Turko je u masi svijeta ugledao dobro poznate agente Marka Zeleniku, Mehmeda Novu i Šimuna Benića, ali ga to nije uznemirilo. Uzeo je kofere i, držeći na oku agente, ravnodušno krenuo ka izlazu.

– Gdje si bio, Turko? – pitao ga je agent Novo.
– Išao po nafaku! – odgovorio je Turko hladnokrvno.
– Zato si i fes stavio na glavu?
– Znaš kako je. Bio sam u muslimanskim selima – odgovorio je Turko probijajući se prema izlazu.

Čim je Brešan ugledao Čevru, koji mu je pogledom dao do znanja da Turko sve nosi, odmah se uputio prema službenom izlazu i upoznao drugove koji su tamo čekali da priskoče Turki u pomoć. Na izlazu iz Željezničke stanice Turku su dočekali Mladen Balorda i Šerif Burić. Uzeli su po kofer iz njegovih ruku, stavili na svoja bicikla i povezli ih prema Temimovoj kući. Tako je akcija dopremanja propagandnog materijala uspješno obavljena.

Čevro je dolazio kod Brešana više puta. Jednom ga je Ljubo, po povratku kući, zatekao s bratom Antom. Kada je našao pogodnu priliku, u vrijeme Antina odsustva, Čevro je rekao Ljubi da će mu pseudonim ubuduće biti Feđa. Tako će se predstavljati gdje god bude odlazio, a pod tim imenom će ga tražiti i kuriri koji će dolaziti. Pitao je Ljubo koji je njegov pseudonim, na što mu je Čevro odgovorio da će mu kasnije javiti. Kad se Ante vratio, a Čevro je već bio otišao, Ljubo je rekao bratu:

– Uhapšen je Džemal Bijedić.
– Ko kaže? Jučer je ovdje dolazio, pitao je za tebe, to sam ti namjeravao reći – obavijestio ga je Ante.

– Sinoć je uhapšen i sada je u Čelovini – saopštio je Feđa.

Ništa više Ljubo nije govorio bratu, ali je ovaj primijetio da Ljubo previše insistira na susretu sa Muhamedom Sarajlijom, zatvorskim ključarem u policiji. S nestrpljenjem je očekivao Sarajlijin dolazak, a kada se pojavio, Ljubo ga je pozvao da sjedne i zamolio brata da im donese rakiju. U razgovoru, koji je slušao i Ante, Ljubo je insistirao da se pazi na Džemala Bijedića. Sarajlija je govorio kako ga sklanja u bolje ćelije, na mjesta koja nisu na udaru ustašama koji dolaze i odvođe Srbe iz zatvora. Obećavao je Sarajlija svom sagovorniku da će učiniti sve što je u njegovoj moći da se zatvoreniku pomogne. Upravo tih dana Čevro i Feđa, kako su već zvali Ljubu, sastali su se više puta. Kada je Bijedić, nakon mjesec dana provedenih u zatvoru pušten, odmah se povukao u ilegalnost, ali je nekoliko puta dolazio do Feđe i sastajao se s Čevrom. Dugo su njih trojica ostajala u sobi dok bi se Ante vrtio u avliji i povremeno izvirivao na sokak da se ko ne pojavi. Jednom prilikom Antu je iznenadio zatvorski ključar Sarajlija, koji je došao jer ga je Ljubo pozvao. I on je ostao skoro čitav sat u razgovoru, a kada je krenuo, Čevro ga je, zagrlivši ga, ispratio do avlijskih vrata, što je Ante protumačio dobrim prijateljstvom.

Koristeći raspoložive legitimacije i propusnice, kao radnik na željeznici Feđa je imao poseban zadatak da prenosi poruke članovima KPJ i SKOJ-a koji su živjeli u ilegalnim uslovima u gradu. Odlazio je i iz Mostara. Po zadacima putovao je u Jablanicu, Ostrožac, Konjic, Sarajevo, gdje je radio na uspostavljanju sigurnih kurirskih veza. Putovao je više puta i u Trebinje, Čapljinu i Konavle. Na stanici je govorio da odlazi u posjetu rodbini u Dubrovnik, jer su mnogi znali da mu tamo živi otac, tako da na njegove odlaske niko nije motrio niti je sumnjao. Međutim, on je odlazio iz grada sa zadacima KPJ. Prenosio je poruke, poštu, ilegalni materijal i to je predavao dobro poznatim drugovima.

U vrijeme kada su se oglasile ustaničke puške u Hercegovini, na Željezničkoj stanici u Mostaru policija i brojni agenti motrili su na svakog prolaznika. Kretanje je postajalo sve teže, pa je

i razumljivo da se dio kurirskih poslova prenio na aktiviste koji su imali željezničku uniformu i na koje se nije posebno motrilo.

Nakon razbijanja prvog odreda, čiji su članovi bili prisiljeni da se vrate u Mostar, Ljubo Brešan je dobio zadatak od Jusufa Čevre da iz grada izvede Miru Poparu, člana Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu. Njemu je bilo otežano kretanje gradom jer su ga mnogi poznavali, pa se nije mogao poslužiti lažnom legitimacijom, tako da je njegov izlazak iz grada zahtijevao posebnu akciju. Brojnost policajaca i agenata na Željezničkoj stanici nije dozvoljavala da Popara uđe u voz i krene, kako je odlučio, na jug. Bilo je nemoguće otpremiti Poparu sa Željezničke stanice, pa je Brešan, da bi ispitao mogućnosti, krenuo do Čapljine. Na tom putovanju uvjerio se da policija ne provjerava ulazak putnika na usputnim stanicama. O tome je Feđa obavijestio Čevru i predložio mu da se Popara, uz pomoć ilegalnih radnika, prebaci do jedne stanice južnije od Mostara, odakle bi bio prihvaćen i smješten u voz. Dogovorili su se da organizuju odlazak u vrijeme prolaska noćnog voza za Dubrovnik.

Čevro je, uz pomoć članova SKOJ-a, organizovao prebacivanje Mire Popare, koji se krio u zgradi Osnovne škole na Luci, prema stanici Rodoč. Pred večer, 21. jula 1941, zaprežnim kolima, kao da se vraćaju na selo, krenula su trojica članova SKOJ-a, u čijem je društvu bio i Miro Popara. Izašli su iz grada a da ih niko nije zaustavio na Čekrku, jer su se seljačka kola vraćala svaki dan pa je to straža smatrala normalnim. Prije dolaska voza, koji po redu vožnje tu nije stajao, ali su željezničari planirali i uspjeli da se on ipak zaustavi, mladići su na svoja kola stavljali sepete i gajbe, kako se to obično radilo kada se prihvatala ambalaža kojom je otpremano povrće u Sarajevo, ali su svi bili, kako im je rečeno, naoružani, da bi se mogli oduprijeti ako bi ih policija iznenadila. Popara je krenuo, kako mu je rečeno, pretposljednem vagonu. Ušao je u voz. U kupeu ga je dočekao Brešan. Kada je voz krenuo, Feđa je stao pored otvorenog prozora i dogovorenim znakom dao ilegalnim radnicima do znanja da je sve u redu. Ubrzo je Brešanu prišao kondukter, nešto mu šapnuo, a onda se izgubio. To je bilo obavještenje da osoblje, pa i patrola koja je pratila

voz, ne predstavljaju opasnost. Rastali su se Brešan i Popara u Čapljini, a brigu je preuzeo drugi ilegalac. Sve je bilo u najboljem redu, ali je došlo do nesporazuma. U svanuće 22. jula patrola je obilazila voz koje se, ne znajući da ne predstavlja opasnost, pribojavao Popara. Ilegalni radnik koji ga je preuzeo u Čapljini nije mu uspio prenijeti važnu poruku da se patrole ne treba pribojavati, pa je, kada se ona pojavila, Popara krenuo iz drugog vagona iza lokomotive, u koji je sjeo u Čapljini, do posljednjeg u kompoziciji. Usporenu vožnju na ulaznom signalu u stanicu Hum iskoristio je Popara i iskočio iz posljednjeg vagona. Veza, koja ga je čekala u stanici, bila je iznenađena kada se Popara nije pojavio. Ali, kada je voz otišao, nastavljajući vožnju za Dubrovnik, u Željezničku stanicu Hum stigao je Popara i krenuo poznaniku Hajrudinu Mehmedbašiću, koji mu je bio veza. Kao šef Željezničke stanice Hum Mehmedbašić je prihvatio Poparu i smjestio ga u svoj stan. Odatle se Popara preko Zubaca probio do hercegovačkih sela u kojima se ustanak rasplamsavao. Pričao je drugovima kako je uspješno izmakao hapšenju u vozu ne znajući da su to bili njegovi pratoci kojima je svojim iskakanjem iz voza zadao nevolje dok nisu saznali gdje se nalazi i kuda je krenuo.

Brojne ilegalne radnike koji su po zadatku putovali u Sarajevo, Dubrovnik, Konjic, Čaplinu, Trebinje i druga mjesta Ljubo je ispraćao sa Željezničke stanice, prilazeći im uvijek blagovremeno. Trebalo je pojedinim kuririma obezbijediti sigurnu vezu, a to je, bez isprava, bilo zaista teško. Zato je u nekim prilikama, kada je i sam bio nemoćan, tražio pomoć svoga šefa stanice, kod kojeg je uživao povjerenje. Govorio je šefu da treba svom »dobrom komšiji«, koji nema novaca za voznu kartu, a uz to nema ni legitimacije, omogućiti sigurno putovanje. Šef bi, da bi zadovoljio dobrog i vrijednog radnika, u takvim prilikama »dobrog komšiju« stavljaio u službena kola, i tako su ilegalni radnici napuštali Mostar.

Kod Brešana su se svakodnevno slivale poruke sa svih strana. Mnogi su po dolasku u Mostar isključivo tražili Feđu. Pitali su za Ljubu Brešana, a kada bi se s njim susreli, rekli bi »druže Feđa«, čime su se ujedno i legitimisali. Feđa je uspijevao da

brojne kurire i ilegalne radnike, koji su mu se obraćali, brzo i uspješno povezuje s ilegalnim radnicima u gradu ili da ih, kada je trebalo, otprema iz Mostara.

Posebnu uznemirenost i strah među stanovnicima Mostara izazvala je pojava plakata kojima su Srbi obavještavani o iseljavanju u Srbiju, i to abecednim redom. Na plakatima je pisalo da svaka porodica »ima pravo« da nosi 50 kilograma stvari po članu domaćinstva, i to po vlastitom izboru, te sav novac i dragocjenosti.

Uplašene porodice odazivale su se pozivu. Dolazile su na Željezničku stanicu, strpljivo čekale da im se pokažu »krmak«-vagoni, namijenjeni prevozu stoke, u koje su ih smještali za putovanje u neizvjesnost. U svaki vagon trpano je po nekoliko porodica sa svim prtljagom. Ustaška straža, koja je pratila iseljavanje, nije dozvoljavala da se od njih oprostite komšije i prijatelji. Kao radnik na željeznici Ljubo je prilazio vagonima, donosio hranu od komšija, predavao pisma i poruke. Bio je pogodna ličnost da mnogima izađe u susret. Znao je mnoge koji su mu dolazili s takvom molbom, a poznavao je i brojne porodice koje su odlazile, tako da nije morao pitati za njih. Brinuo je Brešan o poznanicima i prijateljima i nastojao da svima pomogne. Teško mu je padao rastanak sa poznanicima, pa se u kancelariju vraćao ljut, nezadovoljan, postidjen kao da je i on krivac za sve što se događa na Željezničkoj stanici.

Ponekad ne bi mogao izdržati pred postupcima ustaša koji su navaljivali na sprske porodice tražeći novac i nakit, pa i odvođeci pojedine muškarce koji su se nalazili na porodičnom spisku. Tako je 15. avgusta 1941, neposredno pred polazak voza, kojim su trebale krenuti srpske porodice, stigla razjarena patrola ustaša. Tražili su odrasle muškarce i izvlačili ih iz vagona. U jednom se nalazila porodica popa Dučića, te porodice Vukašinića i Kulaša. Ustaše su izvele braću Milana i Ljuba Kulaša, vezali im ruke žicom i udaljili ih od kompozicije. Braća Kulaš su dan ranije stigla u Mostar te su se našla na spisku rodaka, ali su ih ustaše odvele. Namjeravali su izvesti i druge muškarce, ali se tu, pored kompozicije, stvorio Ljubo Brešan. Zagalamio je na ustaše, prosto ih

najurio, govoreći da kompozicija ima svoju pratnju i da se oni nemaju šta miješati. Tom intervencijom nije mogao spasiti braću Kulaš jer su ih ustaše, prije njegova dolaska, odvele sa Željezničke stanice i kasnije ubile.

Dok se Ljubo Brešan svađao s ustašama prijeteci im da će ih prijaviti Italijanima, Mara Vukašinić, majka Vljaka i Slavka, prisjećala se lika tog čovjeka kojeg je negdje susrela. Sjetila se gdje ga je vidjela. Dolazio je na njena vrata i pitao za sina Vljaka, pilota. Majka ga je uvjeravala, kako se sa sinom prethodno dogovorila, da se Vljako odazvao pozivu i pristupio zrakoplovstvu, ali je Brešanov glas prepoznao Vljako pa je, i pored majčinih riječi, izašao pred druga. Srdačno i prijateljski su se zagrlili i pitali za zdravlje, što je majku uvjerilo u poštenu namjeru došljaka prema njenom sinu. Brešan nije imao vremena, mada su ga pozivali da sjednu i razgovaraju, jer mu se negdje žurilo. Uspio je da kaže Vljaku da će sutra Njemačka napasti na SSSR. Brešan je otišao, a Vljako, tog 21. juna 1941, nije mogao vjerovati Brešanovim riječima. Sutradan se uvjerio da su bile istinite. Njemačka je napala na SSSR, što je popraćeno velikom vojnom pompom u gradu. Eto, taj isti čovjek je došao na stanicu pred polazak kompozicije i tražio da se braća Vukašinić ne diraju, u čemu je, zahvaljujući svojoj energičnosti, i uspio. Ispratio je kompoziciju, oprostio se od Vljaka, koji je sjedio pored majke i brata. Vljako je bio ponosan na svog druga. Da je koji trenutak ranije stigao, vjerovatno bi Brešan uspio spasiti i braću Kulaš svojom odlučnom intervencijom. To je bio posljednji susret dva druga, Ljube Brešana i Vljaka Vukašinića, koji su se upoznali neposredno pred rat kada je Vukašinić kao pilot došao na mostarski aerodrom. Po odlasku u Srbiju Vljako je pristupio partizanskoj jedinici, a 1944. je poginuo kod Kragujevca, u 24. godini života.

Takvih intervencija Brešan je imao gotovo svakodnevno, sve dok su sa Željezničke stanice polazile kompozicije kojima su Srbi iseljavani. Nekima je pružao pomoć a drugima omogućavao da pomognu. Bili su to dani neizvjesnosti i za Ljuba Brešana.

Svako njegovo suprotstavljanje i intervenisanje moglo ga je skupo stajati. Ustaše su mu mogle presuditi jer im se suprotstavljao. Intervenirati za Srbe koji su, zato što su Srbi, bili osuđeni na smrt bilo je solidarisano s njima pa se to glavom plaćalo. Nije se plašio Brešan. Želio je u otpor protiv ustaša uvući što više ljudi. Zahtijevao je od šefa stanice da se pozove na propise o tome ko se brine o kompozicijama i njihovoj pratnji kako bi se onemogućili oni koji su odvodili Srbe. Šef je intervenisao kod vlasti govoreći da je to što ustaše čine u suprotnosti s onim što piše na plakatima i garantuje život onima koji se iseljavaju. Odmah su se u to umiješali Italijani koji nisu dozvoljavali da bilo čije patrola upadaju u stanicu i odvoze ljude koji su odlučili da se isele.

Brešan, koji je u to vrijeme stanovao u Brankovcu, pričao je prijateljima i komšijama da porodice Srba putuju pod veoma teškim uslovima, a neki i ne stižu tamo gdje su se uputili. Odvoze ih u logore, a zdrave i sposobne za rad u Njemačku. Govorio je da ih pljačkaju, a neke izvlače iz vagona i ubijaju. Sve je to Brešan, kako je govorio, slušao od onih koji su zaduženi za prijem i otpremanje kompozicija. Pričao je kako su se pratioci pojedinih kompozicija hvalili kako ni na jednoj usputnoj stanici nisu dozvoljavali da Srbi uzmu vode, mada je njihovo putovanje trajalo tri, četiri i više dana, kako bi ih »pripremili« za logorski život, iz kojih se mnogi nikada nisu vratili.

U to vrijeme stradanja, tegoba i neizvjesnosti udarne grupe u gradu radile su i dalje na prikupljanju oružja, vojne opreme i sanitetskog materijala. Brešan je grupi skojevaca obezbijedio kondukterske ključeve da mogu ulaziti u putničke vozove, koji su se nalazili na kolosijecima uz ložionicu, iz kojih su izvlačili sanitetski materijal iz sandučića prve pomoći. U svim prilikama Brešan je pomagao mladićima koji su mu se obraćali. Kada je jednom prilikom u hodniku Željezničke stanice primijetio četiri puške, vezane konopom, unio ih je u prostoriju u kojoj je radio. Bio je spreman da zagalami na onoga ko ih zatraži jer tako se »ne čuva povjereno oružje«, ali pošto se niko nije javljao više od dva sata, Brešan je nastojao da se prebace u punkt. Poručio je da ih neko preuzme. Došao je u kancelariju jedan mladić i tražio »kar-

u do Drežnice«, što je bila lozinka, a onda je od Brešana, koji ga je čekao, preuzeo puške. Nije ih mogao, pored stalne straže, iznijeti ni na jednu stranu, pa ga je Brešan smjestio u teretni voz koji je kretao na jug. Nakon usporavanja, prije Čekrka, mladić je trebao izbaciti puške a potom i sam iskočiti, što je i učinio, tako da se oružje brzo našlo u ilegalnom magacinu.

U teškim i sve složenijim uslovima ilegalnog rada, u kojem je konspiracija bila nepovrediva, Brešan je pazio na svaki korak svoj i svojih brojnih saradnika. Stizao je uvijek u zakazano vrijeme na mjesto sastanka, dogovora i akcije. Kretanje mu je, za razliku od drugih, bilo lakše jer je posjedovao dokumenta koja su mu omogućavala neograničeno kretanje, tako da je mogao krstariti gradom. U sastavu Mjesnog komiteta KPJ za Mostar po smrti Jusufa Čevre do hapšenja Ljube Brešana nalazili su se: Muhamed Abdagić, Džemal Bijedić, Muhamed Grebo Hamo, Salko Pezo, Mustafa Temim Turko, Husnija Rebac, Hamdija Brkić, Franc Novak, Ahmet Šukalić, Gašo Ilić, Hasan Fazlinović Žuti, Muhamed Šiširak, Salem Delalić, Bisera Puzić, Hamida Čadra Mida, Andrija Krešić, Nusret Seferović i Ivica Stojčić. Sekretari Mjesnog komiteta KPJ za Mostar bili su u vrijeme rata: Jusuf Čevro, Muhamed Abdagić, Muhamed Grebo Hama, Džemal Bijedić Dugonja, Ljubo Brešan, Muhamed Šiširak, a nakon hapšenja i ubistva Ljube Brešana sekretari su do oslobođenja još bili Luka Kurilić i Ivo Jerkić Težak.

Nakon prvih oružanih akcija u Hercegovini i Mostaru ilegalnim radnicima postajali su sve teži uslovi rada. Pred njima su bili sve brojniji zadaci, a neprijateljske snage sve jače i brojnije. Za članove Mjesnog komiteta KPJ za Mostar nije bilo predaha. Trebalo je stalno raditi na pripremanju i otpremanju odreda gdje su već djelovale partizanske jedinice, ali, uza sve to, i stalno djelovati među narodom i širiti ciljeve narodnooslobodilačke borbe. Ljubo Brešan je u to vrijeme imao zadatak da razgovara sa Hrvatima odvrćajući ih od ustaštva, da utiče na njih da ne prihvataju lažna obećanja. Izvršavajući taj zadatak, krenuo je svojim najboljim prijateljima. Rezonovao je: ako ih obavijesti desetak a od njih svako po dva-tri prijatelja, mreža otpora brzo

- Pošli po maslo?! – procijedi oružnik.
- Uskoro će Bajram, a masla u Mostaru nema, pa smo krenuli da nabavimo. Uvijek je u ovom kraju bilo dobrog masla – odgovorio je Šabanac.

Oružnici povjerovaše njihovom iskazu provjerivši u legitimacijama da su svi Muslimani. Pustili su ih da nastave put. Nakon neprijatnog susreta s oružnicima, koji ih na sreću nisu pretresali, grupa je krenula prema Boračkom jezeru. Spustili su se do planinarske kuće u kojoj su živjeli Olga i Vinko Previšić. Oni su im, kako im je rečeno, trebali biti veza. Brzo su ih povezali sa Nikolom i Savom Draganić.

- Prvo večer smo održali sastanak sa mještanima, kojih je bilo tridesetak. Objasnili smo im cilj našeg dolaska, govorili o Partiji i njenom pozivu na oružanu borbu. Sve je primljeno lijepo i s razumijevanjem. Nije bilo nepovjerenja, mada smo došli iz grada i bili Muslimani, pogotovu kada smo im rekli da bi i oni trebali provjeriti naše namjere – pričao je Salko Fejić.

Član Štaba NOP-odreda Bosne i Hercegovine Uglješa Danilović, po odluci Glavnog štaba partizanskih odreda, 8. septembra 1941. godine, formirao je Mostarski (Konjički) partizanski bataljon. Na tom sastanku doneseni su zaključci o borbi i formiranju partizanskih jedinica. Uskoro su počeli pristizati borci iz Mostara, Konjica, Jablanice, Ljubuškog, Čapljine i drugih mjesta.

Dok se formirala partizanska jedinica na Boračkom jezeru, i kada su otpočele prve akcije, Ljubo Brešan je preko kurira koji su stizali primao i prenosio poruke. Bio je obradovan, poput dječaka koji je dobio drag poklon, kada je primio pismo u kojem je pisalo kako je formiran bataljon, a na kraju i riječi partizanske zakletve koju su dali borci, a ona je glasila: »Mi, narodni partizani Jugoslavije, latili smo se oružja za nemilosrdnu borbu protiv krvoločnog neprijatelja koji porobiše našu zemlju i istrebljuju naše narode. U ime slobode i pravde našeg naroda, zaklinjemo se da ćemo disciplinovano, uporno i neustrašivo, ne štedeći svoje krvi i živote, voditi borbu do potpunog uništenja fašističkog osvajača i svih narodnih izdajnika.«

Znao je Ljubo da je zakletva izgovorena iz srca svih boraca. Dosta ih je poznao, s njima se družio, pa je i vjerovao u dosljednost njihovih riječi. Pričao je svojim drugovima šta su mu kuriri, najčešće praveći se kao slučajni prolaznici, donosili u kancelariju. Obraćali su mu se lozinkom, pa pošto bi im rekao da su na pravom mjestu, govorili su što su kao poruku pamtili. Sve te vijesti Brešan je odmah prenosio drugovima koji su bili zaduženi za partijsku tehniku i izdavanje Biltena i članovima Mjesnog komiteta KPJ za Mostar s kojima je redovno kontaktirao.

Među najvažnijim i najprioritetnijim zadacima bilo je pripremanje i otpremanje odreda iz grada. Odrede, u kojima se nalazilo po nekoliko boraca, ponekad i po dvadesetak, iz grada su izvodili kuriri: Hidajet Šarić, Mustafa Alikalović Brko, Enes Orman, Pavle Neimarović, Šerif Burić, Vojo Ivanišević, Meho Arap, Pero Krajina, Vasilije Maslo, Alija Kreso i drugi, koji su dobro poznavali stazu od grada do partizanske jedinice. Nakon uspješnog izlaska prvog odreda, koji se neopaženo probio iz grada, kuriri su izveli nove odrede 5, 12, 17. i 29. oktobra 1941, dok je u novembru izvedeno pet odreda. Odrede, iako malobrojne, trebalo je pripremiti, naoružati, okupiti i neopaženo izvesti iz grada. Odredi su polazili iz Carine, Mazoljica, Brankovca, Bjelušina i Luke. Kuriri su ih uglavnom vodili u sjevernu Hercegovinu, na područje Boračkog jezera. Tamo su raspoređivani po četama. Brešan je ispratio tri odreda. Nakon njihovog odlaska ponovo se sastao s kurirom Vojom Ivaniševićem koji mu je pričao gdje se koja četa nalazi. Tako je znao da je komandir Prve čete Ante Šarić, poznatiji po nadimku Rade Španac, a komesar Nijaz Šarić. U Drugoj četi komandir je bio Miloš Raca, a komesar Hasan Bubić, dok je u Trećoj komandir bio Leo Bruk, a komesar Aziz Kuluđer. Brešanu su kuriri pričali šta je borcima potrebno od naoružanja i opreme, a on je to prenosio drugovima kako bi se novi odredi što bolje opremili i da bi se partizanskim jedinicama dostavilo ono što je bilo potrebno.

Bila su to izuzetno teška vremena. Dok su pljačkaši i koljači, zajedno s okupatorom, vršljali po hercegovačkim selima uništavajući kompletna sela sa stanovništvom, KPJ se suprot-

će se širiti. Krenuo je kod Vilke Šnatingera, druga iz Hrvatske glazbe, s kojim je, kao i njegov brat Ante, bio nerazdvojan. Okupio je braću Brunu, Vilka i Dragu Šnatingera i počeo, na njemu svojstven način, razgovor o nastaloj situaciji. Govorio im je da ne nasjednu italijanskim i ustaškim ponudama, ma kako im izgledale primamljive. Sve što okupator nudi, govorio im je, vodi brale toubilačkom ratu, a zemlja je već do tada, čega su i oni svjesni, bila zalivena nevinom ljudskom krvlju. Pali su mnogi nevini, poštteni i vrijedni ljudi i njihovi brojni prijatelji.

– Nemojte im nasjesti. Ni vi ni vaši prijatelji. Okupatori će ovdje biti jedno vrijeme, jer njihova čizma neće trati dugo našu zemlju. Otpor je, kako vidite, već uveliko počeo. S neprijateljem i njegovim slugama ne treba saradivati. Svi se ljudi moraju uključiti u pokret za oslobođenje zemlje. Ne može i ne bi smio niko ostati po strani. Oni koji krenu suprotnom stranom od ove koju vam predlažem kasnije će teško proći. Narod nikome neće oprostiti nečista djela. Na nama je da ljude spasavamo, da ih odvrćemo od ustaštva. Sve to treba razumno raditi. Ondje gdje ne pomaže ljudska riječ, ne treba se osvrnati. Zna se da iz kruga takvih ustaše regrutuju svoje snage, naše neprijatelje – govorio je Ljubo.

– To si, Ljubo, sjećam se, govorio i u Željezničkoj čitao-nici nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske odvrćajući ljude od ustaštva. Mnogi su te poslušali, a neki su, i sam znaš, završili u njihovim redovima – umiješa se jedan od braće Šnatinger.

– Dobro bi bilo kad bi ljudi bili jedinstveni, ali na to se ne može računati. I u miru je bilo suprotnih shvatanja i ponašanja, konfliktnih situacija i sukoba, a danas, u ratnim prilikama, tome se ne treba čuditi. Naša je dužnost i obaveza da ljude upozorimo, da im kažemo da su lažna obećanja mjehurići od sapunice, a uz njihovu pomoć se nikada nije moglo lebdjeti u vazduhu – odgovorio je Ljubo Brešan.

7.

Partijski radnici grada nastojali su da spasavaju ljude obavještavajući ih o namjerama neprijatelja i razbijajući strah onih koji su se pribojavali represalija neprijatelja. Okupator je nastojao da od ljudi stvori slijepe podanike. Neustrašivi borci, pod rukovodstvom KPJ, nisu se, međutim, plašili ubistava, odvođenja u logore i zlostavljanja. Nastojali su da ilegalni pokret i njegova mreža postanu čvršći, da se u nj uključi što veći broj ljudi, žena i omladine. Intenzivno se radilo na pripremanju boraca za odlazak u partizanske jedinice, a sve se to odvijalo u strogoj konspirativnosti. Svaka provala, svako uključnje kolebljivaca i problematičnih ličnosti moglo ih je skupo stajati, pa je, razumljivo, vođeno računa o svakom pojedincu koji je želio da krene u partizanske jedinice. Pristupalo se ljudima u koje su imali povjerenja.

Grad je bio opkoljen bunkerima. Vratio se život u davno napuštena utvrđenja po okolnim brdima. Izlazak iz grada izgledao je nemoguć. Trebalo se iz grada, uz savezništvo noći, probijati prema brdima već utvrđenim stazama da bi se izašlo na slobodnu teritoriju, ili uz pomoć radnika na željeznici napustiti grad.

Kada su nakon odluke gradskog partijskog rukovodstva iz grada otišli Esad Šabanac, Alija Delić, Hivzija Brkić i Salko Fejić, zadatak im je bio da se prebace do Boračkog jezera, gdje je bilo planirano formiranje partizanskog bataljona. Zadatak grupe je bio da sagleda situaciju i izvrši pripreme za dolazak boraca iz Mostara i drugih hercegovačkih mjesta. Na putu od Konjica prema Boračkom jezeru grupu su zaustavili oružnici. Tražili su im legitimacije i kada su vidjeli da su svi iz Mostara, vođa patrole je pitao:

– Gdje ste pošli?

– Krenuli smo u sela da kupimo masla – odgovorio je jedan.

stavljala svim nacionalističkim snagama koje su zagovarale i provodile bratoubilačko istrebljenje. Glavni ustaški stan isticao je parolu: »Hrvati koji su stoljećima živjeli u ropstvu dočekali su slobodu!« Nekima nije bilo potrebno dvoumljenje. Željeli su da u toj svojoj »istorijskoj prilici«, kako su je nazivali nacionalisti, »definitivno obračunaju sa onima koji su ih ugnjetavali«. Članovi KPJ i SKOJ-a sukobljavali su se sa svima koji su polazili sa nacionalističkih pozicija, boreći se protiv svih snaga koje su bile na suprotnoj poziciji od proklamovanih ciljeva i zadataka narodno-oslobodilačke borbe. I iz redova Muslimana, koje su nazvali »cvijet Hrvata«, odlazili su u ustaše, među koljače, a mnogi u domobrane. Partija se podjednako borila za svakog pojedinca, bez obzira kojoj je naciji pripadao, kako bi se spriječio odlazak ljudi u fašističke redove.

Narodnooslobodilačka borba rasplamsavala se i u Hercegovini pod rukovodstvom KPJ. Brojni sinovi i kćeri ustali su protiv okupatora i njegovih slugu s puškom u ruci. Iako je radio na radnom mjestu koje je bilo od posebnog značaja za pokret, Ljubo Brešan se angažovao na svim tim poslovima ne žaleći truda ni vremena, jer je kao komunist nastojao da njegov doprinos bude što veći. Zajedno sa Muhamedom Šiširakom i Safetom Džinovićem Ljubo Brešan je bio zadužen da na Hrvate i Muslimane utiče da ne odlaze u ustaše. Uz druge neprilike, veliku teškoću činile su posljedice gladi koja je u gradu harala već prve ratne godine. Brojne porodice su ostale bez hrane. Nisu je imali gdje kupiti. Šverc hranom je cvjetao. Žene su nudile zlato, nakit i druge vrijednosti za hranu kako bi prehranile djecu.

Jednog vjetrovitog i prohladnog jutra žene Mostara organizovano su krenule prema Tepi, jednoj gradskoj tržnici. Na drvenim i dotrajalim tezgama nije bilo ničega osim repe, koju su Mostarci nazivali »viktorijom«. Tu riječ su svakodnevno slušali, ona je isticana na plakatima, velikim slovom »V« kao znak »viktorije«, koja je, prema boginji starih Rimljana, označavala pobjedu. Ali pobjeda koju su najavljivali fašistički vojnici donijela je Mostarcima, i ne samo njima, glad i neimaštinu, koju nije mogao ublažiti ni jedini prehrambeni artikal repe.

Žene i majke, koje je morila ista briga, okupile su se 3. decembra 1941. na Tepi, gnjevne na sve što se zbiva oko njih, pune nezadovoljstva i revolta zbog gladi. Počelo je dobacivanje: »Repa je za stoku a ne za ljude!« Dobacivanja i žagor pretvorili su se u glasan protest. Žene su složno uzvikivale: »Hoćemo hljeba!, Djeca nam umiru od gladi!, Dosta repe!« Sve bučniji i jedinstveniji povici žena odjekivali su gradom, da bi, razjarene, žene počele bacati repu sa tezgi. Prodavači su bježali. S parolama koje su izgovarale iz sveg glasa žene su krenule gradskim ulicama. Policija je intervenisala, ali se žene u svom pohodu nisu dale zaustaviti. Bile su složne, odlučne i jedinstvene.

O tom događaju tadašnji šef policije Mate Roko je zapisao: »Došavši na gradsko poglavarstvo, većina ih je ostala vani vičući: 'Hoćemo kruha', a nekoliko njih je ušlo u zgradu s namjerom da dođu do g. načelnika.« Zatim spominje da u uredu nije bilo Muhameda Butuma, načelnika, ni njegova donaćelnika, pa su se žene uputile prema njegovu stanu nastavivši uzvikivanje: »Kruha, kruha, gladni smo!«

Načelnik Muhamed Butum uplašio se pred razjarenim ženama koje su složno, poput bujice nakon provale oblaka, navaljivale na njegov stan. Uplakana načelnikova žena, na zahtjev muža, otvorila je vrata svoga stana pred demonstrantkinjama. U sobu bolesnog načelnika, koji je ležao, ušlo je pet žena. Zahtijevale su da im se poveća mjesečno sljedovanje hljeba sa 4,5 na 9 kilograma po članu domaćinstva. Uplašeni načelnik je obećao ženama da će nastojati da se udovolji njihovom zahtjevu. U načelnikov stan stigao je i šef policije Roko, koji je stisnutih zuba slušao načelnika kako daje obećanje ženama. Nakon duže prepirke i prijetnji žene su napustile načelnikov stan, a po izlasku su obavijestile svoje drugarice koje su ih, uprkos hladnom vremenu, strpljivo čekale na ulici, što je načelnik obećao. Kolona demonstrantkinja nastavila je protestni marš gradom uzvikujući iste parole.

– Što im obećavate? Kao da ne naslućujete da iza svega ovoga stoji komunistički pokret! Mi ćemo ispitati ko je organiza-

tor svega ovoga – rekao je šef policije načelniku, a zatim ljutit i pun nezadovoljstva napusti stan.

Policija je nakon demonstracija uhapsila Pavu Miletić, Biju Dizdarević, Muruvetu Čemalović i Zehru Vejzović. Uz to, policija je sačinila podugačak spisak »podstrekača« protesta. Taj događaj unio je još veću neizvjesnost i nesigurnost u uzavrelom gradu. Policija je tragala za komunistima kao glavnim podstrekačima i organizatorima demonstracija. Komunisti su se dogovarali kako da spase uhapšene drugarice. Ljubo Brešan je, u više navrata, sa svojim drugovima, posebno sa Muhamedom Šiširakom, razgovarao kako da se iz zatvora izbave drugarice, tim prije što je policija znala ko je organizator demonstracija.

Velika župa Hum u Mostaru poslala je izvještaj Ministarstvu unutrašnjih poslova u Zagrebu »da su spomenute ulične demonstracije promičba komunista, kojih, na žalost, ima mnogo u Mostaru, a kojih je većina među Muslimanima«, dodajući: »Bilo bi bezuvjetno potrebno da se odredi mjesto za koncentracijski logor za komuniste u koji bi trebalo, kao prvu mjeru, bezuvjetno otpremiti istaknute komuniste.«

Policija je bila sigurna u jednom, a to je da iza svega stoje komunisti, ali ih, uz sva nastojanja, nije uspijevala otkriti. Jer, da je znala njihova imena, i oni bi prošli kao i svi prethodnici koji su zatvarani, mučeni i prebijani, a potom odvođeni u logore i na gubilišta.

Sa svojim pomoćnicima i brojnim saradnicima u prljavom i zločinačkom poslu šef policije Roko nastojao je od zatvorenica saznati ko je organizator demonstracija. Zatvorenice su ćutale. Desetak dana bile su u zatvoru. Porodične intervencije su pomogle da se uspostavi kontakt sa zatvorenicama pa im je bilo dozvoljeno da primaju hranu. Nakon što je policija pretresla svaku kuću iz koje su bile zatvorenice, neočekivano su, i pod izgovorom »usljed nedostatka dokaza«, puštene kućama. Prethodno su štrajkovale gladu. Policija je namjeravala da ih prati nakon puštanja kako bi doznala i utvrdila njihovu vezu i tako došla do ilegalnih radnika kojima nije mogla stati ukraj. Zatvorene drugarice brzo su obaviještene o namjeri policije pa tome, nakon izlas-

ka iz zatvora, nisu nasjele. Policija je pratila svakog člana njihove porodice, svakoga ko bi se primakao njihovim kućama. Pava Miletić se zbog takvog odnosa prema njoj i njenoj porodici odlučila da skrovište potraži kod Mevzete Kreso u Cernici. Nakon jednomjesečnog skrivanja i života u ilegalnosti Pava Miletić se uspjela, zajedno s odredom, izvući iz grada i pristupiti partizanskim jedinicama.

Za organizovanje intervencija, pružanje pomoći i blagovremeno obavješćavanje rodbine i kurira bili su zaduženi Vinko Džidić i Ljubo Brešan. Stizali su prije policije i na vrijeme upoznavali ilegalne radnike da izvjesno vrijeme ne odlaze u kuće i radnje koje je policija držala pod nadzorom. Čak ni rodbina nije mogla doći u posjetu onome ko je živio u ilegalnosti. Pavi Miletić je u posjetu došao, dok je bila u ilegalnosti, jedino brat Drago, i to neposredno pred njen odlazak u partizane. Zahvaljujući uspješno organizovanom radu i funkcionisanju kurirskih veza, koje su uspostavili Džidić i Brešan, policija nije uspjela da otkrije vezu bilo koje zatvorenice s ilegalnim pokretom.

O akcijama su brinuli iskusni drugovi, članovi KPJ i SKOJ-a. Oni su i u najtežim uslovima blagovremeno obavješćavali drugove. Brešan je ne samo na radnom mjestu već i u svom stanu primao drugove koji su ga izvješćavali o akcijama. Brešan je i na svom radnom mjestu kao telegrafista održavao kontakte sa drugovima po već utvrđenim kraticama i riječima posebnog značenja.

– Šta ima novoga? – pitao je Brešan druga u dubrovačkoj Željezničkoj stanici preko telefona.

– Ništa, sve po starom!

– Nisi se javljao već pet dana? – nastavio je Brešan.

– Seoba, pa nisam imao kada.

– Uvijek se seljakaš...

– Sada malo sjevernije...

Veza je prekinuta. Brešan je iz razgovora shvatio da su Italijani uputili neku kompoziciju u pravcu Jablanice i Konjica. Shvatio je i prekid. Nešto je primoralo sagovornika da prekine, možda nečiji ulazak u kancelariju. Znao je da će se sagovornik,

čim bude mogao, ponovo javiti. Nije se prevario. Oglasilo se telefonsko zvonce. Brešan je uzeo slušalicu. Glas s druge strane je pitao:

- Da li je tu »sunce«?
- Ovdje Feđa, izvoli! - glasio je odgovor.
- Kao i prije pet dana, »rogači« kreću za K. Prenesi!
- Ima li »ribe«?
- Ovih dana manje - odgovorio je sagovornik.

Sve je Brešanu bilo jasno. Iz te poruke je shvatio da je pet vagona topovske municije upućeno iz Dubrovnika prema Konjicu, što su u svojoj korespondenciji nazvali »rogačima«, kao i to da posljednjih dana nije bilo racije (»ribe«) u Dubrovniku.

Primljene poruke Brešan je prenio drugovima kako bi se upoznali svi kojima su te informacije, u okviru njihovih zaduženja, bile potrebne. Brešan je samo u izuzetnim prilikama izlazio iz svoje kancelarije u vrijeme dolaska i odlaska vozova. Izbjegavao je susrete jer su mu se mnogi, pošto su ga poznavali, obraćali za pomoć, a to je, s obzirom na sve intenzivniju kontrolu na stanicama, predstavljalo opasnost. U zakazano vrijeme izlazio je na vezu ili ako bi mu se neko javio s lozinkom, onda je, ako ga nije mogao primiti u kancelariji, izlazio van. Na radnom mjestu je imao telefon koji mu je omogućavao da sa više drugova, na željeznici, održava vezu i tako su jedan drugome, po već ugovorenim znacima, prenosili poruke. Ako bi neko od ilegalnih radnika krenuo iz grada vozom, odmah se znalo da će Brešan organizovati čitav sistem koji će ga na putovanju štititi. Poruke nije uvijek prenosio telefonom, za to mu je bilo pogodno vozno osoblje, kojem je predavao poruke dok bi »protezao noge«, kako je govorio saradnicima, šetajući između kompozicija i uz kolosijeke.

Za vrijeme mirovanja Morzeovog aparata Brešan je znao utonuti u misli prisjećajući se minulih događaja i brojnih drugova i akcija u kojima je sudjelovao ili onih koje mu ne mogu, zbog svog značenja, nikada, do kraja života, pasti u zaborav. Najteže bi mu pao, i o tome je više puta s bratom razgovarao, kada bi se prisjetio, neuspjeh prvog odreda koji je krenuo iz grada. Kada je izvještaj o neuspješnom otpremanju odreda stigao u Pokrajinski

komitet KPJ za BiH, član Vrhovnog štaba, koji se nalazio u Sarajevu, Svetozar Vukmanović Tempo govorio je da »krivce treba kazniti«, najodgovornije u odredu, Muju Pašića i dr Safeta Mujića strijeljati, a ostale, prema stepenu krivice, partijski kazniti. Mnogi, pa ni Brešan, nisu mogli vjerovati da je tako odlučeno. Zar bi neko mogao izvršiti zadatak i strijeljati najpopularnije i najvrednije partijske ljude koji su »doživjeli« grešku u trenucima slabosti. Svi su bili sigurni da nisu krivci za ono što se dogodilo kod Jarac-kuka. Svima je bilo lakše kada je Avdo Humo odgovorio Tempu da bi bilo besmisleno strijeljati takve borce i revolucionare, te se sve završilo, što je kasnije i Tempo prihvatio, da se Pašić, Mujić i Popara isključe iz KPJ. Odluka o isključenju saopštena je Pašiću i Mujiću, ali Popari, koji se u međuvremenu prebacio na slobodnu teritoriju, nije. Radovao se Brešan što su Pašić i dr Mujić na ponovni poziv krenuli u partizansku jedinicu, što su se tamo svojim radom i bogatim revolucionarnim iskustvom potvrdili kao izuzetno vrijedni i aktivni. Prisjećao se Brešan i sastanaka kada je nakon ubistva Jusufa Čevre trebalo rukovoditi već zahuktalim pokretom u gradu, u kojem je zbog uticaja KPJ u narodu situacija, uza sve teškoće, bila povoljna. Dužnost sekretara Mjesnog komiteta KPJ za Mostar kratko vrijeme je obavljao Muhamed Abdagić, student iz Sandžaka, a potom ga je zamijenio Muhamed Grebo Hama.

Prisjećajući se brojnih drugova i drugarica, Brešan je svakim danom dolazio do ubjedljivijeg saznanja da se pokret uspješno i brzo širi, uspješnije nego što je mogao pretpostaviti, pa ga je okupljanje novih snaga uvijek i posebno radovalo.

Uspješno angažovanje Ljube Brešana, stizanje na sve strane i poznavanje brojnih drugova i drugarica u ilegalnom pokretu praktično su ga pripremali da i sam, u veoma složenim uslovima, postane sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Mostar. Na čelu Mjesnog komiteta KPJ, koji je rukovodio pokretom u okupiranom gradu, Brešan je prošao težak i častan put. Ljubo je, kako je glasio njegov zadatak, nastojao da u pokret uključi što više vrijednih radnika, uglednih građana. Angažovao se na formiranju aktivna Hrvata u kojem su se nalazili: inž. Čedo Milićević, inž. Ja-

kov Šunjić, dr Zvonko Marić, Ivo Bajalo, Zvonko Vladić i Zvonko Radoš. Brešan je s tim aktivom održavao stalnu vezu. Ni Ivo Bajalo, čiji je pseudonim bio Jug, nije više radio na aerodromu već je bio stručni učitelj u Zanatskoj školi. Sastanci aktiva održavani su po kućama, u vidu sijela, a kada su počela hapšenja i racijevani su po ordinaciji dr Zvonke Marića. Aktiv se, prema direktivama koje je davao Brešan, angažovao na prikupljanju oružja, opreme i sanitetskog materijala, a posebno na zbrinjavanju ilegalnih radnika.

8.

Jednog prohladnog dana Ljubo Brešan je pozvao Ivu Bajala Juga u svoju kancelariju. Dok je Feđa primao neku poruku Morzeovim aparatom, Jug je mirno sjedio, a onda mu se domaćin obratio:

- Vidiš li ovu pisaću mašinu?
- Vidim. Da nije u kvaru?
- Nije. Prije sat vremena policija je dolazila i sa svih naših mašina uzela otiske slova. To znači da ovdje više nema kucanja naših materijala...
- Zašto si me onda pozvao?
- Ovu mašinu neka tvoji učenici prenesu u školu pod izgovorom da je nose na opravku, a ti kako znaš prebaci je svojoj kući. Doći ću večeras pa ćemo se dogovoriti šta ćemo s njom...
- Kako ćeš pravdati mašinu?
- Ovo nije mašina željeznice. Nabavio sam je kod Karla Sesara. Treba nam. Najpogodnije je da odavde »ode na opravku«, kao da se radi o našoj mašini, a onda kako smo se dogovorili...

Nešto kasnije došla su dva učenika i mašinu umjesto u školu odnesu, kako im je rečeno, u Jugovu kuću, koja se nalazila u Liska-ulici. Jug je za taj posao angažovao dva mlada i provjerna člana SKOJ-a. Naveče je Feđa bio kod Juga i oni su, poslije dužeg razgovora, potražili sigurno mjesto za mašinu. U potkrovlju zgrade iskopali su, izbacujući ilovaču koja je služila kao izolacija, rupu u koju su smjestili mašinu i materijal koji se uz nju nalazio. Na kapak skrovišta postavili su peć, a prostor su uredili kao da se koristi. Postavljen je sto na kojem je bilo nekoliko crteža koje je izradio Bajalo. Nakon što su sve sredili, Brešan je rekaougu:

- Ovdje ćeš u miru kucati potrebne materijale.
- Kakve materijale?

– Vjerovatno će to biti matrice. Ako ti neko nepozvan bude dolazio, sve možeš baciti u peć, politi benzinom i zapaliti. To se može brzo izvesti, prije nego »gost« izade na drveno stepenište – govorio je Feđa.

– Da ja kucam materijale? – pomalo začuđeno ogłosi se Jug.

– To će biti jedan od tvojih zadataka, a ti to dobro i brzo radiš, uvjerio si me – odgovorio je Feđa.

Brojne materijale otkucao je Jug u toj prostoriji. Nekako mu je zimi, dok bi vatra gorjela, bilo lakše kad bi morao ukloniti materijale, ali svako bi ljeti, čim bi osjetio vatru, primijetio da nešto nije u redu. Zato je Jug odlučio da sve sklanja u sklonište. Jednom je bio iznenađen. Čuo je da neko ide uz stepenište. Nije znao ko je, pa je brzo spremio materijale, mašinu i matrice. Kad je otvorio vrata, bio je iznenađen, upravo ga je supruga pozivala na večeru. Od tada je Jug zahtijevao i od ukućana da niko ne dolazi po njega i ne prekida ga dok »cрта« u svojoj »radnoj sobi«, što je poštovano.

Dok se na Savjetovanju u Ivančićima nalazio Muhamed Grebo Hama, izdavanje Biltena, koji je izdavala partijska tehnika Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, pripremili su Ljubo Brešan i Džemal Bijedić. Tom prilikom razgovarali su o nastaloj situaciji. Nastojali su da odgovore drugovima na terenu kakva je situacija u gradu i kakvi su izgledi da im se pomogne u nabavci oružja, municije i sanitetskog materijala. Dogovorili su se da preko aktivista, s kojima su održavali vezu, angažuju udarne grupe na tim poslovima. Rezultati nisu izostali. Preko ilegalnih radnika u punktovima se, za nekoliko dana, slilo dosta pušaka i municije, što je ubrzo otpremljeno partizanskom bataljonom.

Za vrijeme jednog sastanka, koji se održavao u kući Nadžide Hadžić, a njena se kuća nalazila u današnjoj Ulici Alekse Šantića, iznenadila ih je vijest da je uhapšen Muhamed Grebo Hama. Dogodilo se to 27. januara 1942, veoma hladnog i vjetrovitog jutra. Svi su bili iznenađeni i zabrinuti tom viješću, ali ne za dugo. Ubrzo je stigao drugi kurir koji je donio radosnu vijest da je Grebo oslobođen. Skojevcima su primijetili da Muhameda Grebu

Hamu sprovodi policija, a znajući da je značajna ličnost pokreta jer su bili u njegovom obezbjeđenju, na Musali, koja se tada nazivala Trgom Ademage Mešića, organizovali su bjekstvo tako da se sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Mostar izvukao. Skojevcima su se, došavši pred policajce, počeli gurtati, a gužvu je Grebo iskoristio i pobjegao. Još se raspravljalo kako bi organizovali njegovo bjekstvo kad je stigao kurir s viješću da se Grebo nalazi na sigurnom mjestu, u Donjoj mahali.

Zbog nastale situacije i score potrage za njim Muhamed Grebo je morao napustiti Mostar. U tim teškim i složenim uslovima na čelu Mjesnog komiteta KPJ za Mostar našao se Džemal Bijedić, koji je, zbog progona policije živio u teškim ilegalnim uslovima. Članovi Mjesnog komiteta KPJ bili su još: Salko Pezo, Biseru Puzić, Ahmet Šukalić, Muhamed Šiširak, Mustafa Temim Turko, Ljubo Brešan Feđa, Husnija Rebac i Ivan Stojčić.

To je bilo vrijeme narastanja ilegalnog pokreta u gradu. U pokret je uključeno više drugarica. One su se posebno angažovale na prikupljanju pomoći porodicama čiji su članovi otišli u partizane ili su im članovi ubijeni od neprijatelja. Trebalo je sve ishraniti u opštoj neimaštini. Porodice koje su primale pomoć nisu znale ko im je pruža jer se i taj posao morao raditi u strogoj konspirativnosti. Žene su radile svojski. One su prenosile poruke radeći istovremeno na dostavljanju hrane i opreme. Te poslove obavljale su drugarice prekrivene feredžom ili zarom kako se ne bi mogao utvrditi njihov identitet pri susretu. Zahvaljujući takvoj aktivnosti, konsolidovan je Antifašistički front žena u gradu na konkretnim zadacima. Na čelu prvog kvartovskog odbora našla se Jelka Vukajlović, supruga poznatog profesora Danila Vukajlovića. Ta Hrvatica iz Šibenika, koja je ostala bez muža, prihvatila se ilegalnog rada i tako nastavila djelo svog supruga. Nakon njenog hapšenja tu dužnost nastavila je Ančika Đurić, porijeklom iz Međugorja kod Čitluka. Njen muž, Srbin, jugoslovenski oficir, pao je u zarobljeništvo, a ona je predano radila na izvršavanju obaveza i zadataka koje je postavljala Partija.

Neprijatelj je posebno insistirao na otkrivanju stalne veze između grada i partizanskih jedinica. Organizovao je zasjede na

brojnim mjestima u gradu i okolini, gdje se pretpostavljalo da bi mogao naići neki ilegalni radnik. Nastojao je neprijatelj da presretne kurire koji su stizali u grad, iz njega odlazili i odvodili odrede. Dobro obaviješteni ilegalci, motrili su na svaki pokret neprijatelja, nisu se dali iznenaditi ni brzim racijama. Zadaci su uspješno izvršavani a odredi sigurno izlazili iz grada. Čak i kada je neprijatelj postavljao zasjede na pravo mjesto, kuriri i ilegalci bi se uspješno izvlačili.

Na progone je odgovarano atentatima. Pojedinci iz udarnih grupa izvršavali su veoma složene zadatke a svojom neustrašivošću zbunjivali su neprijatelja i nanosili mu gubitke. Omladinci su izvršili nekoliko atentata koji su imali širok odjek. Značajna akcija bio je atentat na Radmila Grđića, bivšeg generalnog sekretara Jugoslovenskog sokolskog saveza i odgovornog urednika sarajevske »Jugoslovenske pošte«, koji se stavio u službu neprijatelja. Atentat su izvršili Vasilije Maslo, Ibrahim Džaferović Gačanin i Gojko Uljarević. Partijski radnici raspolagali su s podatkom da su Grđić i Dobroslav Jevđević boravili u Dubrovniku i Splitu, gdje su pregovarali s Italijanima i četnike im stavili na službu. Obojica nacionalisti i antikomunisti, nastojali su da četničke snage budu pod okriljem Italijana. Grđić je bio političar manjeg kalibra i vodio je ideološku i političku stranu borbe protiv partizanskih jedinica i komunista, dok je Jevđević bio angažovan vojničkom četničkom problematikom. U pregovorima s Italijanima Grđić je iznosio svoje stavove: da treba organizovati pravoslavnu crkvu da bi se suzbio komunizam, da treba pustiti na slobodu sve nedužne Srbe, da im treba regulisati penzije i primati ih u državnu službu, a Srbima koji su kod kuće treba vratiti imovinu, njima ili njihovim nasljednicima. Eto, tako su izgledali Gađićevi zahtjevi, koji su podrazumijevali službu italijanskim okupatorskim snagama i borbu protiv komunista.

Dva puta pokušali su omladinci ubiti Stjepana Barbarića, tajnika Velike župe Hum u Mostaru, jednog od ustaških vođa. U drugom pokušaju bomba je eksplodirala svega par metara od njege, ali ga ni tada nije ranila. Sulejmana Bašagića, načelnika nevėsinske opštine, napadači su ranili u lijevu ruku i lijevu stranu

leđa. Meta atentatora u više navrata bio je i četnički vođa Dobroslav Jevđević. Dva puta su Mustafa Alajbegović Brko i Pero Krajina pokušali ubiti Jevđevića, ali bi im se u posljednjem trenutku izvukao tako da su stradali samo njegovi pratioci. Na ustašu, profesora Vinka Malvića, atentat je izvršio Sulejman Čišić Brato ispalivši u nj osam revolverskih metaka.

Nakon prvih atentata vlasti su pooštrile mjere, zabranile su svako kretanje nakon 20 sati i ograničile svako okupljanje u grupe, prijetile su da će pucati u svaku skupinu od četiri lica bez prethodnog upozorenja. Neprijatelj se nije osjećao sigurnim. Povećao je broj patrola i straža. Ustaške glavešine i šef policije dobili su još brojniju pratnju, danju i noću. Svugdje su, pred svakim značajnijim objektom, kao i pred kućama u kojima su stanovali oficiri, policajci i funkcioneri, postavljene udvostručene straže.

Proljeće 1942. donijelo je veliku nesigurnost neprijatelju, stacioniranom u gradu. Nakon nekoliko atentata, koji su ulili strah, poseban je odjek imala razmjena zarobljenika između partizana i Italijana.

Kada se u zatvoru našao Franc Novak Plavi, Štab Konjičko-mostarskog bataljona tražio je zamjenu jer je raspolagao sa dvojicom italijanskih inženjera koje je zarobio Mustafa Čemalović Čimba. Pošto su partijski radnici iz grada javili Štabu Konjičko-mostarskog bataljona da je Novak u zatvoru, ponudena je zamjena za zarobljenike. Italijanska komanda prihvatila je ponudu. Bila je to radosna vijest za ilegalce, ali se u to, kako je bilo naređeno, nisu smjeli miješati da se pred neprijateljem ne bi demaskirali. Partizani su obaviješteni da će se razmjena obaviti 21. marta 1942. nadomak Konjica. Utanačena je procedura razmjene.

Bio je hladan i vjetrovit dan. Pod pratnjom dobro naoružanih italijanskih vojnika na Željezničku stanicu stigao je Franc Novak Plavi koji je na licima željezničara tražio potvrdu onome što mu je italijanski komandant govorio u zatvoru. Na peronu se, među željezničarima, našao i Ljubo Brešan. Pogledi dvojice drugova su se sreli. Kratko su se pogledali, i bez ijedne riječi Franc je razumio da je istina što mu je rečeno i da ne treba da

se boji. Uz Novaka nalazio se i Mirko Bilić iz Jablanice sa porodicom. Ušli su u voz i krenuli prema Konjicu.

Po zadatku tim istim vozom krenuo je i mašinovođa Vilko Šnatinger, koji je do Ostrošca, onako u prolazu, kroz kompoziciju, nekoliko puta prošao pored kupea u kojem je sjedio Franc Novak, te su, i pored pratnje, razgovarali. Tako mu je Šnatinger bio u obezbjeđenju dok ga u Ostrošcu nisu preuzeli drugi ilegalci.

Dok je Novak razmišljao kako će izgledati razmjena i s nestrpljenjem iščekivao susret sa drugovima, Brešan je obavijestio svoju vezu prema sjeveru kako ne bi došlo do nesporazuma, jer se neprijatelju, mada je pristao na razmjenu, nije moglo vjerovati. Plašio se Feđa za sudbinu Plavog, jer su Italijani sada znali koga imaju u svojim rukama. Ako bi razmjena izostala, trebalo je poduzeti akciju da se Plavi oslobodi prilikom povratka u Mostar. Brešan je tražio da mu odmah jave rezultate razmjene.

Zatvorenici su po dolasku u Konjic prenoćili u tamošnjem zatvoru. Rano izjutra su prebačeni u italijansku komandu. Rečeno im je da svako, nakon razmjene, može na onu stranu na koju želi. Priličan broj Konjičana doznao je za razmjenu zarobljenika. Zatvorenike je u Konjicu, prije nego su smješteni u zatvor, dočekao jedan mladić koji im je, ne ustručavajući se karabinjera, prišao i dao hljeba i slanine. Zato zarobljenici nisu bili iznenađeni kad su vidjeli, dok su ih vozili na razmjenu, da ih mnogi promatraju.

Vijest o razmjeni bila je za mnoge nevjerovatna. Bilo je i čuđenja. Italijanska vojna sila, dobro opremljena i naoružana, primorana je da razmjenjuje zarobljenike sa skoro golorukim partizanima. Uspjesi partizanskih jedinica u Hercegovini primorali su Italijane na takav korak. Dok je okupirana Evropa stenjala pod fašističkom čizmom, partizanske su jedinice primoravale brojnijeg i opremljenijeg neprijatelja na razmjenu zarobljenika.

Razmjena je izvršena na mostu, udaljenom oko tri kilometra od Konjica. Na jednoj strani mosta, na kome se isticala bijela zastava, stajao je vod karabinjera sa zatvorenicima Francom Novakom, Mirkom Bilićem i njegovom rodbinom, a na drugoj vod partizana, izuzetno obučenih i opremljenih za tu priliku, sa

zarobljenim italijanskim inženjerima. Partizansku jedinicu koja je stigla na razmjenu predvodio je Ante Šarić, zvani Rade Španac, rodom iz livanjskog kraja, star 30 godina. Stekao je ratno iskustvo u jedinicama španske republikanske vojske. Nakon poziva KPJ na ustanak prebacio se iz Zagreba u Sarajevo, odatle u Konjic, pa na Boračko jezero, gdje je postavljen na dužnost komandira čete Konjičko-mostarskog bataljona. Mada je nerado pričao o svojim minersko-diverzantskim podvizima iz španskog rata, na molbu drugova, dok su se u koloni kretali prema Konjicu, govorio je o nekim razmjenama zarobljenika kojima je prisustvovao. Ugledavši Franca Novaka i Mirka Bilića, koje nije poznavao, ali se na njima vidjelo da su izmučeni, Španac se obratio italijanskom starješini:

– Stvarno ste fašisti. Vi ste naše ljude izmučili, a gledajte ove vaše, čak smo ih i ugojili. Niti su šta radili, niti su zlostavljani.

– Mi smo se, čini mi se, ranije negdje sretali? – dobacio je Špancu major prevodilac koji je u ime Italijana rukovodio razmjenom.

– Ako smo se gdje i sreli, možda je to bilo u Španiji.

– Da, u Španiji – odgovorio je major.

– Samo u suprotnim taborima! – srdito je uzvratio Španac.

– Možda, možda – s nekim kajanjem je procijedio major žaleći što je potakao taj razgovor.

– Kada ćete ići iz naše zemlje? – pitao je Španac.

– Kada vi dođete u Konjic, mi ćemo u Mostar, vi u Mostar, mi ćemo u Split, vi u Split, a mi u Italiju! – odgovorio je kroz smijeh italijanski oficir.

– Samo, neće to ići tako sporo kako Vi izgovarate! – odbrusi mu Španac.

Nakon toga su pristupili razmjeni.

Razmjena je obavljena. Franc Novak je prešao na stranu svojih drugova, a italijanski inženjeri na stranu karabinjera. Bilić i njegovi roditelji nisu prelazili. Ostali su s Italijanima zbog straha koji su osjećali i zbog bolesti i iznemoglosti roditelja, posebno nakon zlostavljanja u zatvoru. Ta okolnost da su se Mirko i roditelji

vratili mogla je dovesti do nesporazuma. Veza iz Konjica je javila, ne poznavajući ni jednog od zatvorenika koji je krenuo na razmjenu, da su se na stanici pojavili italijanski inženjeri, ali i neki civili koji su odvedeni na razmjenu u pratnji italijanskih karabinjera. Čim je stigla poruka, Brešan je ilegalnim radnicima u Jablanici javio da dobro motre na kompoziciju iz Konjica. Bili su to trenuci neizvjesnosti za Brešana, ali se ubrzo radovao vijesti. Iz Jablanice mu je javljeno da su Italijani pustili Bilića i njegove roditelje, koji su im rekli da ne žele u partizane. Dva sata kasnije na mostarskoj stanici Brešan je ugledao karabinjere s kojima su bili inženjeri što su se nalazili u partizanskom zarobljeništvu.

Preko kurira Brešan je poslao poruku Džemalu Bijediću: »Plavi je među drugovima!« Tako je postupao i u drugim prilikama kada bi nešto primijetio, ili kada bi dešifrovao poruku koja je stizala Morzeovim aparatom, ili kada bi poruku donijeli kuriri, jer bi svako oklijevanje moglo donijeti neželjene posljedice. Zahvaljujući svom radnom mjestu, bio je u žiži svih zbivanja i kod njega su se slijevale informacije i iz mostarskih sokaka i ulica, i sa slobodne teritorije, jer su kuriri upravo njemu donosili poruke.

Hapšenja nisu mimoišla ni članove aktiva Hrvata. Feđa je bio iznenađen viješću da je Zvonko Vladić, veoma vrijedan radnik, pao u ruke policije. Njega su kao tipografa dugo saslušavali na okolnosti štampanja letaka i Biltena. Pred policijom Vladić se držao dogovora. Nije rekao ni riječi o svojim drugovima, o onome što je znao o ilegalnom pokretu, kojem je pripadao cijelim svojim bićem. Nešto kasnije uhapšeni su dr Zvonko Marić i, zatim, Vinko Džidić koji su, nakon saslušanja i mučenja, odvedeni na Mamulu i maja 1942. strijeljani nadomak Herceg-Novog. Padale su žrtve, ali je Feđa nastojao da aktiv, kojem su pripadali, i dalje djeluje, da izvršava zadatke. U svemu tome Feđi je pomagao Jug koji je bio angažovan na prekucavanju partijskih materijala.

Posebno je Feđi bilo teško kada je u zatvor pao Husnija Rebac, član Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, koji je, uz čitav niz drugih poslova, održavao veze sa Vrgorcem, Metkovićem i

Ljubuškim, jer je kao geometar odlazio na teren pa mu je to bila pogodna prilika da tamo stupi u kontakt s ilegalnim radnicima. Pred kuću u kojoj je stanovala porodica Husnije Repca stigla su dva kamiona italijanskih vojnika. Odmah su, po ulasku u avliju i kuću, otpočeli premetačinu. Husnjinu suprugu Bahru sa kćerkom Salihom, koja nije imala ni godinu dana, zatvorili su u jednu sobu, a vojnici su preturali. Pitali su brata Hajrudina otkud u aharu šatorsko krilo, otkud u kajaku mape, a on se pravdao da su se oni uvijek bavili sportom, planinarstvom, da su odlazili na kampovanje, što nije bilo ubjedljivo pa su ga odveli u zatvor. Kada je došao Husnija, majka Hatidža i supruga Bahra rekle su mu da je Hajrudin uhapšen. Na to je Husnija rekao: »Nema smisla da Hajrudin strada zbog mene. Valjda ću se ja, ako me uhapsu, nekako izvući!« Mada su mu govorile da bježi, da pokuša spas u odlasku iz grada, on je ostao u kući i dočekao patrolu koja je došla po njega. Husnija je razgovarao s oficirom na francuskom jeziku, a kada su mu rekli da krene, obratio se supruzi riječima: »Da nisi zaplakala! Čuvaj mamu i dijete. Pazite se!« To je bio udarac za majku Hatidžu jer joj se tako i četvrti sin našao u zatvoru. Prije Husnije zatvoreni su Remzija i Šemsudin, pa Hajrudin. Husnija je uhapšen 19. maja 1942. O tome je obaviješten Ljubo Brešan. Krenuo je, mada je bilo opasno, u kuću Husnije Repca. Zatekao je majku koja se hrabro i dostojanstveno držala. Ispričala je Brešan u da su joj sinovi u Čelovini, a nevjesta otišla svojim roditeljima kako bi se neko brinuo o kćeri Salihi kad ona ode pred zatvor u nastojanju da uspostavi vezu s mužem i preda mu hranu. Feđa je znao šta mu je Husnija značio, pa je i njemu bilo stalo da čim prije uspostavi kontakt s njim, jer je Husnija održavao vezu s kurirom koji je dolazio iz Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, a Ljubo ga je samo jednom prilikom vidio. S Husnijom se nije mogla uspostaviti nikakva veza. Kada je 13. juna 1942. pred Čelovinu došla njegova supruga Bahra, prišao joj je Pero Čorić i rekao da je Husnija s nekim zatvorenicima odveden, ali nije znao kamo. Pretpostavljao je u Šibeniku, gdje su inače odvodili zatvorenike iz Mostara. Bahra se, međutim, po objavljivanju plakata uvjerila da je njen suprug

Husnija, zajedno sa još četiri druga, ubijen za odmazdu. Ta vijest Fedu je posebno potresla. Znao je da će Husnijina porodica nekako uspjeti da egzistira, ali mu je bilo žao izvanrednog i susretljivog druga, čovjeka od riječi i akcije, požrtvovanog radnika i borca, kakav je bio Husnija. Bio je obljubljen među drugovima. Njegov savjet i riječ većina je slijedila i poštovala, jer se isticao i znanjem i umijećem.

9.

Žrtve su padale. Svaka je na svoj način Fedi zadavala bol, ali je istovremeno bio svjestan da je najvažnije brinuti o živima, o njihovoj aktivnosti i akcijama, uz nastojanje da ne padnu neprijatelju u ruke. Posebno je brinuo o drugovima koji su radili u partijskoj tehnici. Kada je Jugu prenio zadatak da i on, radeći na prekucavanju materijala, mora održavati vezu, nije mu bilo pravo. To je bilo odgovorno i opasno. Nije mu, međutim, preostalo ništa drugo nego da se u 17 sati, kako mu je Feda rekao, nađe u blizini rampe na željezničkoj pruzi kod Mukoške, nasuprot Voljević-kuće. Kao ugovoreni znak držao je desnu ruku u džepu, a saopštena mu je i javka kojom će mu se jedna drugarica obratiti. U zakazano vrijeme Jug je bio na određenom mjestu. Ubrzo se pojavila žena koja mu je pošla u susret. Stala je pored njega i pitala:

- Da li poznajete gospođicu Magdu?
- Ja sam njen brat – odgovorio je Jug, kako je glasila javka.

Bila je to Olga Humo koja je, šetajući s Jugom, izložila plan njihovog sastajanja i razmjene materijala. Dogovorili su se da se sastaju tri puta nedjeljno, izjutra i naveče, ali uvijek na drugom mjestu. Jug je od nje preuzimao matrice i materijal koji je nosio kući da prekuca, a Olga od njega prekucane matrice. Noću bi Jug dugo kucao materijale da bi ih, dan kasnije po prijemu, na vrijeme predao Olgi. Nikada jedno drugo nisu upitali za ime. Jug je znao Olgu Humo, a ona njega nije poznavala. Primala je otkucane matrice, stavljala ih u kolica ispod svoje kćerke Azre i prenosila dalje, na vezu, do partijske tehnike. Bio je to veoma obiman i složen posao. Jug je nekoliko puta pitao Fedu koliko će to trajati, plašeći se da ga jednog dana ne uhvate na ulici s matricama, a on bi mu kroz smijeh odgovorio: »Tebe je bar lako, jer tebe i njemački oficiri i vojnici pozdravljaju i oslovljavaju sa »her direktor« a to nije mala stvar!« Feda je time želio reći kako Juga

kao nastavnika pozdravljaju Nijemci prilikom dolaska u školu u koju su se bili smjestili.

Više od mjesec dana Bajalo je održavao vezu. Izlazio je u zakazano vrijeme i uvijek blagovremeno predavao materijale drugarici Olgi, koja je isto tako bila tačna i oprezna. Bio je Jug iznenađen kada mu je Feđa rekao da više ne odlazi na sastanak Olgi, jer je uhapšena i avionom otpremljena u Sarajevo. To su ponovo bili najteži dani, puni neizvjesnosti za Juga. Razmišljao je da ga otpreme u partizane a da porodica ostane u gradu. Odlučio je, na kraju, kako mu je savjetovao Feđa. Ostao je u gradu. Feđa mu je rekao da za njegov rad, mada je Olga uhapšena, nika-da i niko neće doznati, što se i obistinilo.

Sa svojim drugovima na željeznici Feđa je razradio plan prihvatanja i otpremanja kurira iz Sarajeva, Jablanice, Konjica, Čapljine, Dubrovnika i Trebinja. Pored članova partijskog rukovodstva na željeznici vrlo vrijedni saradnici bili su mu Omer Ke- vić, Dušan Čulajević, Ibro Čerkić, Mustafa Sefo, Ibro Čerić, Sa- dik Berhamović, Mustafa Bišćević, Vilko Šnatinger, Hilmija Tre- bović i drugi. Ilegalne sastanke Feđa je brižno pripremao. Oni su obično zakazivani u vrijeme predaha. Kao slučajno susretali su se pred prostorijom u kojoj je radio Ljubo drugovi Hamza Hadži- mahović, Uzeir Dilberović, Pavo Vekić i drugi, a najviše je sasta- naka održano pod vedrim nebom, uz lokomotivu, gdje su imali dobar pregled da ih ko ne iznenadi i da njihov razgovor ko ne bi osluškivao.

– Sutra u pravcu Konjica kreće kompozicija italijanskih vojnika. Treba sve učiniti da voz do Jablanice kasni! – rekao je Brešan.

– Znaju li »frzelini« za to? – pitao je neko, što je značilo da li su o tome obaviješteni partizani.

– Naš je zadatak da voz kasni nekoliko sati do Jablanice, ali da vodimo računa o našim ljudima – nastavio je Feđa.

– Najbolje je ponovo zaribati osovine – odgovorio je Pavo Vekić.

– Svako na svoj posao! Znamo šta je kome raditi. Samo pazite na ljude! – rekao je Feđa.

Sastanak je time bio završen. Svako je znao šta mu je radi- ti. Zadatak je prenesen drugovima u ložionici. Odmah su otpoče- le »pripreme« lokomotive za taj transport. U otvore za podmaziva- nje osovina na lokomotivi ubačena je željezna pilotina. To je, na osnovu stečenog iskustva, dovoljno da se lokomotiva zaustavi prije cilja. Osovina bi se, uvjerali su se u taj »recept«, zaribala pa bi kompozicija morala ležati na otvorenoj pruži dok stigne druga iz ložionice, na čemu se gubilo vrijeme. Zadatak koji je prenio Feđa uspješno je obavljen. Kompozicija s italijanskim vojnicima zaustavila se na otvorenoj pruži između Raške Gore i Drežnice. Kompozicija je satima ležala nepomično na pruži, dok su se iz oba pravca sustizale kompozicije i ostajale u stanicama, tako da je izazvana pometnja u saobraćaju. Dok je mašinovođa, zajedno sa svojim ložačem, pokušavao i nastojao osposobiti lokomotivu, jer i sam nije znao uzrok kvara, Italijani su dovodili svoje »poz- navaoce« željeznice koji su se također uzaludno trudili da pokre- nu lokomotivu. Zaribane osovine nisu dozvoljavale kreta- nje, pa bi se lokomotiva morala izvući u prvu susjednu stanicu, da bi se tek potom saobraćaj uspostavio. Ono što se željelo posti- gnuto je. Kompozicija je do Jablanice kasnila ne pet-šest, kako se nastojalo, već 15 sati.

Kao član Mjesnog komiteta KPJ za Mostar Ljubo Brešan je bio u stalnoj vezi sa Džemalom Bijedićem koji se našao na dužnosti sekretara. Feđa je često odlazio na razgovor s Bijedićem s kojim se sastajao u kući Nadžide Hadžić, a više puta je Bijedić, koji mu je bio susjed, dolazio i u njegovu kuću. Bili su oduševlje- ni kada su udarne grupe počele atentatima zadavati strah neprija- telju. Bijedić je upoznao Brešana s informacijama koje su rani- je stizale iz Štaba Konjičko-mostarskog partizanskog bataljona ili iz Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, kao i s izvještajima koje je slao i u kojima je pisao o teškim prilikama u gradu, o rezultatima otpremanja odreda i drugim akcijama. Upravo to drugovanje Bijedića i Brešana mnogo je doprinijelo da se i Feđa upozna s brojnim drugovima koji su radili na izradi Biltena, letaka i drugog materijala u ilegalnoj partijskoj tehnici koja se nalazila u kući Mustafe Muštovića. Uz sve opasnosti čla-

novi Mjesnog komiteta KPJ za Mostar i Mjesnog komiteta SKOJ-a za Mostar bili su u stalnim kontaktima sa ćelijama i aktivistima na terenu. Odlazili su na sastanke, uglavnom naoružani, prenosili direktive, pokretali inicijative, a nakon svega sačinjavali izvještaje i dostavljali ih višim rukovodstvima. Radili su predano na osnivanju Narodnooslobodilačkog odbora u Mostaru, okupljali aktiviste na izvršavanju najkonkretnijih zadataka, tako da su ih, zbog njihove dinamičnosti, najviše poznavali. Svugdje su znali za »Dugonju«, kako su nazivali Džemala Bijedića, i za Feđu.

Preko ilegalnih radnika trebalo je, pored drugih aktivnosti, pronalaziti i obezbjeđivati materijal za potrebe partizanskog bataljona koji se uglavnom snabdijevao potrepštinama iz grada. Ponekad je i za ilegalne radnike trebalo nabaviti opremu, posebno za partijsku tehniku. Bijedić je u razgovoru s Feđom izložio potrebu nabavke radio-aparata koji je trebao ilegalcima za vijesti što su objavljivane u Biltenu.

– Nastojaću da to obezbijedim – rekao je Feđa pošto je saslušao zahtjev.

Nakon rastanka s Bijedićem, s kojim se sastao u svojoj kući, Feđa se uputio do Karla Sesara, radio-mehaničara, koji je i ranije, u nekoliko navrata, pružao materijalnu pomoć ljudima iz pokreta mada je i sam bio opterećen mnogočlanom porodicom. Čim bi ugledao Brešana u svojoj maloj, u to vrijeme skoro praznoj radnji, Karlo je pitao:

– Mora da ti nešto treba?

– Pogodio si. Samo mi ti možeš pomoći! – snalažljivo je odgovarao Feđa.

– Da nije opet u pitanju pisaća mašina?

– Nije. Onu si dobro opravio. Radi odlično.

– Šta ti sada treba?

– Nabavi nam jedan radio!

– Ništa manje! Odakle? Znaš da su prošle godine sve kupili iz radnja. Niko više radio ne donosi na opravku – žalio se Karlo kojeg nije iznenadio zahtjev.

– Sve znam, ali znam i to da ti jedini možeš nabaviti. Znaš gdje se može nabaviti i kako, a ja ću, vjeruj mi, platiti koliko god koštalo, pa i tvoj trud ako je potrebno.

– Platiti?! Obećali ste i za onu mašinu, pa ste mi dali nešto kada sam vam treću nabavio...

– Vjeruješ, valjda, meni?

– Ne brini, Ljubo, vjerujem. Malo se i ja šalim. Neka večeras neko dođe kod mene. Dobiće što tražiš. Samo nikome ni riječi! Ako doznaju ode glava. Ne govorite gdje ste nabavili ako bi policija otkrila – zahtijevao je Sesar.

Kurir kojeg je Brešan poslao u prvi sumrak posjetio je porodicu Karla Sesara. Pitao je za »Ljubinu vreću«, takav je bio dogovor, uzeo umotan radio i odnio ga tamo gdje su ga očekivali. Tako je Brešan, zahvaljujući susretljivosti Sesara, došao do radio-aparata, o čemu je, dan kasnije, izvijestio Džemala Bijedića ispričavši mu pri tome da je pokušavao Karlu platiti radio, ali je on to odbio govoreći: »Samo ne govorite ko vam ga je dao, neka to bude moj starački prilog!«

Djelovali su i radili pod ilegalnim imenima. Bijedića su poznavali kao Dugonju ili Crnog, a Brešana kao Feđu i Grišu. Tako je, kada bi se poveo razgovor među ilegalnim radnicima, izgledalo kao da je znatno više drugova nego što ih je bilo, jer se za isto lice operisalo i sa više nadimaka.

Zbog sve intenzivnije aktivnosti ilegalnih radnika u gradu oko pojedinaca se stezao обруč policije. Nastojala je svim silama da im stane u trag, da ih pohapsi. Džemala Bijedića su više puta pokušavali uhapsiti, ali je on, i pored brojnosti neprijatelja, uvijek uspijevaao izmaći. Izbjegavao je zasjede i racije. Ali, uslovi života i rada postajali su sve teži. U takvim uslovima i zbog stalnih progona Bijedić više nije mogao ostati u gradu, što je ocijenio Mjesni komitet KPJ za Mostar. Njegov dalji boravak u gradu mogao bi imati neželjen kraj, tim prije što su potrage za njim bile svakodnevnice. Stoga je prvih dana maja 1942. Bijedić napustio Mostar i otišao na slobodnu teritoriju, u partizansku jedinicu.

Na rastanku Bijedić i Brešan, dva druga koja su se međusobno voljela i poštovala, nisu imali vremena da se bar letimično sjete prošlih dana i zajedničkih akcija s drugovima s kojima su u teškim ratnim i ilegalnim uslovima radili. Rastali su se vedre, majske noći, kada je Bijedić krenuo iz grada, a Brešan ostao da,

poput svog prethodnika, dragog mu Džeme, bdije nad sudbinom okupiranog ali ne i pokorenog grada. Postao je sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, jer su to željeli njegovi drugovi s kojima je radio, a takvo je uputstvo stiglo i iz višeg rukovodstva.

Bijedić je napustio Mostar uz pomoć članova KPJ u Rudniku uglja. Naime, kada je Brešan upoznao inž. Čedomila Milićevića o odluci Partije da Dugonja napusti grad, inž. Milićević je preuzeo da to organizuje.

Preko bojnika Rudolfa Girzika, zapovjednika poveljnog Rudnika uglja, inž. Milićević je isposlovao službenu ispravu da električar ode u Salakovac, gdje se nalazila bušotina za ispitivanje naslaga uglja, da bi izvršio opravku pumpe. Bijedić se prebudio u električara i tako opremljen sjeo na motocikl kojim je upravljao inž. Evald Erlih, član KPJ. Bez teškoća su napustili grad i stigli iznad Potoka, gdje su ih čekali ilegalni radnici, koji su Bijedića odveli u pravcu Boračkog jezera, na slobodnu teritoriju.

Nakon rastanka s Bijedićem, nezadovoljan, Brešan je otišao kući. Nije se Feđa plašio poslova ni akcija kojih će biti sve više. Tada nije ni slutio da će i on postati primjerom kako revolucionarni pokret stvara snažne ličnosti, sposobne da, uz sve teškoće, razvijaju i jačaju vlastite snage i sposobnosti. Njegovo zabrinuto lice primijetili su brat Ante i bratova supruga Dragica, ali ga nisu ništa pitali. Feđin je svaki pokret od tada postao još odgovorniji, jer više nije brinuo samo o sebi i svojoj sudbini, već se osjećao odgovornim za sudbinu svih ilegalnih radnika u gradu, pokreta u cjelini. Njegovi ukućani nisu znali zbog čega su nastale te promjene, ali se ubrzo i njegov brat Ante, kojem je povjeravao zadatke, uvjerio da je Ljubo ne samo veoma aktivan već i odgovoran za sve što se događa u gradu. U to vrijeme nigdje, ni na posao, nije odlazio bez pištolja. U to vrijeme su se njegovi ukućani upoznali sa brojnim njegovim drugovima. Više nije dolazio Džemal Bijedić, kojeg su dobro poznavali, ali su u njihovu kuću, u više navrata, dolazili: Mujo Grabovac, Omer Popovac, Hamdija Pandur, Omer Kević, Avdo Malkoč, Afan Dizdarević, Fahra Muštović i drugi, a od njihovih ranijih prijatelja najčešće Vilko Šnatinger, Pavo Vekić i Ivo Bajalo Jug.

Rukovodstvu KPJ u gradu dragocjenu pomoć pružali su do tada Avdo Humo i Lepa Perović, ali i drugovi koji su povremeno i po zadatku dolazili u grad, među kojima i Rato Dugonjić. Svojim dolaskom u Mostar posebnu pomoć partijskom rukovodstvu pružili su Olga Marasović i Mladen Knežević Traktor. Kada je Avdo Humo uputio Traktora u Mostar na partijski zadatak, u poruci Brešan je napisao: »Šaljem druga Traktora. Ako mu pripremite teren, s obzirom na njegovo iskustvo i aktivnost, dobro će zaorati!« Brešan je poruka bila jasna i odmah se angažovao da Traktorovo iskustvo bude od koristi partijskim radnicima u gradu. Kao radnik željeznice više puta je Ljubo Brešan putovao u Sarajevo, gdje se sastajao sa drugovima od kojih je preuzimao zadatke.

Radnicima, kojima je prijetila opasnost da budu uhapšeni i za kojima je tragala policija, Brešan je, uz pomoć kurira, omogućavao da izadu na slobodnu teritoriju, u partizane. Radovao se kada ih je ispraćao iako je ostajao bez njihove dragocjene pomoći. Rastao se i sa Mustafom Grabovcem, kojeg je izuzetno cijenio. Poslovi su zahtijevali da Feđa bude u stalnom pokretu, da blagovremeno obavještava drugove za koje je ugovorio odlazak iz grada, da druge upozorava na opreznost i da pokrene nove akcije i u drugim sredinama.

Kada je u Fabrici duhana, 5. juna 1942, podmetnut požar, koji je do temelja progutao veliku skladišnu zgradu, Feđa je imao dosta posla. Požar je izbio oko 16 sati, nakon što su radnici napustili svoja radna mjesta. Bio je to veliki udarac neprijatelju, ali i opasnost za ilegalne radnike jer je policija nastojala da otkrije ne samo glavne aktere akcija već i simpatizere pokreta, što je moglo dovesti do novih žrtava.

U izvještaju Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu zamjenik upravitelja Župske redarstvene oblasti, uz ostalo, navodi: »Povedenom istragom u saradnji Talijanskih karabinjera ustanovljeno je da je požar podmetnut od strane partizana ili njihovih istomišljenika, a nastao je 15-20 minuta iza završetka rada. Požarom je prouzrokovana šteta od preko 100.000.000 kuna. Pošto je zgrada potpuno izgorila nije se moglo ustanovit na ko-

ji je način izazvan požar, ali svakako nekakvim kemičkim ili praskavim sredstvom što se može pretpostaviti na temelju iskaza nadstojnika Duhanske postaje Franje Čolića, koji je obilazeći skladište primijetio kako kroz jedan razbijen prozor prodire dim, pa kada je tim povodom dotrčao pod prvi prozor drugog sprata jugozapadne strane skladišta čuo je navodno detonaciju srednje jačine od čega su popucala sva stakla na tom prozoru. Nadalje, isti tvrdi da kada je prodro u samo skladište i poduzeo mjere za gašenje, čuo je na istočnoj strani, tj. na lijevoj strani ulaznih vrata, više detonacija slabije jačine, koje da su se prema njegovom svjedočenju, osjetile na najgornjim stalažama pod stropom pa prema tome je točno utvrđeno da požar nije slučajna pošta u spomenutom skladištu, nije bilo nikakvih električnih naprava.

Preslušanjem u prvo vrijeme pohapšenih radnica, nije se moglo doći do nikakvog rezultata niti ustanoviti pravi i izravni učesnici ili počinitelji, jedino pobuđuju sumnju kao saučesnici Pezo Kimeta, Kazazić Hatidža, Radoš Zvonko, Kalajdžić Ahmed, Matilda Mišković, Medan Svetozar koje su kao partizane ili partizanima naklonjene, preuzeli talijanski karabinjeri. »

Na kraju se ističe da su italijanske vlasti za odmazdu strijeljale pet »utvrđenih pristaša partizanskih«, o čemu je dostavljen poseban izvještaj.

Neprijatelj je nakon te sabotaže kažnjavao najstrožim kaznama, tako da je Feđa sa svojim drugovima još više morao pooštriti mjere na čuvanju ljudi u svim sredinama. Neprijatelj je bio nemilosrdan, i nad zatvorenim drugaricama i drugovima ispoljavao je svu svoju surovost i krvoločnost. Akcije mostarskih komunista i ilegalnih radnika nanosile su stalne gubitke neprijatelju. Zbog toga su italijanski karabinjeri, obavještajna služba OVR-a, ustaško redarstvo, UNS (Ustaška nadzorna služba), Gradsko ustaško redarstvo, četnici, Nijemci i njihova obavještajna služba, ponaosob i zajednički, nastojali stati ukraj borcima. Na sastancima, kojima je rukovodio Ljubo Brešan, stalno je insistirao na konspiraciji, čak da se drugovi i u međusobnim susretima oslovljavaju nadimcima. Posebno je govoreno kako se borci, ako padnu neprijatelju u šake, trebaju držati, kako nigdje i nikome ne

treba izustiti ni jedne riječi o drugovima i akcijama. Brešan je mlade od sebe podsjećao da su stalno na oštrici noža, da je njihova aktivnost izložena stalnim opasnostima, pa oni koji ne bi mogli izdržati zlostavljanja i mučenja, ako bi pali neprijatelju u ruke, neka se ne upuštaju u opasne akcije. Uvijek bi pri tome naglasio da bi oni koji pred neprijateljem »propjevaju«, za što su dželiti imali isprobane metode, nanijeli ogromne štete pokretu.

Na sastancima, kojima je prisustvovao Feđa, raspravljalo se o političkoj situaciji. Mladi član Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, veoma sposoban i angažovan, Nusret Seferović Polet bio je zadužen za agitaciju, propagandu i ideološki rad. Svojim razumljivim i jasnim riječima uvijek je uspješno informisao drugove o najaktuelnijim političkim zbivanjima. Svoja izlaganja ilustrirao bi podacima iz vijesti koje su pripremane za Bilten. Na tim sastancima koji, po pravilu, nisu dugo trajali članovi su podnosili izvještaj šta su ostvarili od postavljenih zadataka na prethodnom sastanku.

Zahvaljujući širokoj aktivnosti, u kojoj su se posebno isticali mladi drugovi, podmlađen je u drugoj polovini 1942. Mjesni komitet KPJ za Mostar. U vrijeme kada je Ljubo Brešan Feđa bio sekretar, a njegovi zamjenici Hasan Fazlinović Žuti i Ivan Stojčić, koji je iz Zenice došao u Mostar u avgustu 1942, u sastavu toga partijskog rukovodstva bili su u raznim vremenskim intervalima: Muhamed Šiširak, Bisera Puzić, Andrija Krešić, Salem Delalić, Ančika Đurić Galja, Nusret Seferović, Hamida Čadra Mida. Takav sastav učinio je Komitet operativnijim i mobilnijim. Radilo se upravo onako kako je insistirao Džemal Bijedić, raniji sekretar Mjesnog komiteta KPJ, da rukovodstvo stalno mora biti u ulozi pokretača, organizatora, da mora brzo djelovati, da predstavlja operativno tijelo na svom području... To je doprinijelo, što je Brešana posebno radovalo, da se aktivnost rukovodstva osjećala u svim ćelijama, sredinama i dijelovima grada.

Kada bi se pojavio novi broj Biltenu, letak ili neki drugi ilegalni materijal, koji je izlazio iz gradske partijske tehnike, svi su bili ponosni. Znali su da je rezultat timskog rada. Dok bi informacija ili vijest bile objavljene u Biltenu, prošle bi kroz više ru-

ku. Neprijatelj, uza sva nastojanja, nije uspio da otkrije izvorište, što je nadahnjivalo naše ljude, a kod okupatora i slugana stvaralo nezadovoljstvo i osjećaj nesigurnosti. Ni poslije brojnih racija, pa ni nakon zatvaranja Mustafe Muštovića, policija nije uspjela da otkrije trag partijskoj tehnici koja je uspješno izvršavala svoje delikatne zadatke zahvaljujući članovima porodice Muštović koji su se svesrdno prihvatili tog zadatka.

Jednom prilikom Fahra Muštović se požalila Brešanu da je u partijskoj tehnici, nakon odlaska njenog brata Mustafe u zatvor, otežano blagovremeno štampanje matrica i materijala jer nije bilo dobrog daktilografa koji bi to brže radio. Razumljivo, to nije bila i jedina nevolja partijske tehnike. Pošto je pažljivo saslušao drugaricu koja mu se požalila, Ljubo je malo kasnije, u razgovoru, izvadio iz džepa neki materijal, pa kao da se prisjetio obaveze, rekao Fahri Muštović:

– Ovo bi trebalo čim prije prekucati!

Materijal je Fahra preuzela, sakrila i odnijela kući. Užurbano je radila na prekucavanju materijala kako bi ga čim prije predala Feđi. Sutradan mu je pružila materijal koji je, sama, tokom noći, prekucala.

– Kad prije? – pitao je Feđa.

– Radila sam noću da bi ga čim prije prekucala – odgovorila je Fahra.

– Dobro je. Sada sve to zadrži i negdje spremi!

– Zašto? – pitala je Fahra.

– Meni nije potrebno.

– Zašto sam onda kucala?

– Da ti stavim do znanja ko će ti kucati materijale kako ne bi ovisila od drugih – odgovorio je Feđa.

Na to se Fahra, mada je uložila trud, nasmijala. Bilo joj je jasno šta je Feđa želio. Nije zažalila što je noć provela u vježbanju daktilografije.

10.

Prisustvujući brojnim sastancima, Ljubo Brešan je insistirao da se ne okuplja veći broj ilegalnih radnika, jer se time širila mreža poznanstava, a to je, u slučaju provale, predstavljalo posebnu opasnost. Zalagao se za više sastanaka ali u manjim grupama, pa je u želji da to ostvari bio i sam u vječitom pokretu. Feđa je insistirao da se na sastanke dolazi u tačno zakazano vrijeme. Svi koji bi se okupili na sastanak morali su imati, svako za sebe, razlog zbog kojeg su se tu našli u slučaju da ih policija iznenadi. Sve to nije bilo jednostavno i lako uskladiti. Brešan je tražio da se sastanci održavaju samo na mjestima odakle se moglo, u slučaju potrebe, odstupiti. Sastanci su držani u kućama sa dva izlaza ili su se u avlijama postavljale merdevine da se iz jedne može prebaciti u drugu.

Kakve su prilike u to vrijeme vladale u Mostaru i kako je pokret bujao najbolje ilustruje Izvještaj o prilikama u Mostaru koji je veliki župan 15. jula 1942. poslao opunomoćeniku ministra unutrašnjih poslova za velike župe Vrhbosna, Hum, Usora i Soli i u kojem je navedeno:

»U Mostaru su nesnosne političke prilike. Mostar je, općenito rečeno, vulkan, kojemu je dostatna jedna iskra pa da se upali. Grad je zaražen komunizmom zahvatio najviše niži sloj pučanstva. Elementi koji se bave tajnom komunističkom promičbom nastoje privući k sebi srednjoškolsku omladinu... Roditelji i škola ovoj se promičbi teško može oduprijeti, jer se ona provodi veoma oprezno tajno tako, da su i zakonska sredstva nedovoljna. Težina položaja u gradu u ovo zadnje vrijeme nije se smanjila.«

Veoma teško stanje potvrđuje i Izvještaj Gorskog štaba srpskih četničkih odreda Hercegovine, 6. juna 1942, u kojem, uz ostalo, piše:

»Gorskom štabu četnika pada u oči da je Mostar leglo razbojnika i ubica srpskog naroda, te ćemo sa našim hrabrim odredi-

ma skorih dana posjetiti Mostar, razoriti razbojnička legla, a ni jedan zlikovac, atentator ni palikuća neće nam izmaći, pa makar se krili po mišjim rupama, i tamo će ih stići osveta četnika.»

Neprijatelj je hvatala panika. Nije znao šta da poduzme. Učestala su hapšenja. Kako je izgledao grad vidi se iz jednog izvještaja koji je upućen u Zagreb: »Danas ujutro u čitavom gradu su osvanuli veliki protuosovinski natpisi. Natpisi su veliki na mjestima po pola metra, pa čak i po jedan metar. Pisani su masnom crvenom bojom i vrlo lijepim čitkim slovima. Natpisi se nalaze na skoro svim većim kućama u gradu jednako u središtu kao i na periferiji grada, tako da svugdje kud god se okrenete možete čitati ove natpise: 'Smrt fašizmu!', 'Živjeli partizani', 'Živjela Sovjetska Rusija', 'Živio Tito!' 'Smrt ustašama!'. Natpisa ima u tolikom broju da već ljude hvata jeza gledajući na svakoj kući slova velika po jedan metar sa ovakvim sadržajem«.

Trebalo je organizovati pisanje parola u gradu. Nije to bio lak i jednostavan posao. Tokom noći, na području cijelog grada, ispisivane su parole, te bi neprijatelj ujutro trčao da ih briše i ukloni, istovremeno tragajući za akterima.

Koliko je Ljubu Brešana brinula teška, bremenita i neizvjesna situacija u gradu, toliko ga je brinulo i stanje na terenu. Dočekivao je kurire koji su donosili poruke o teškim posljedicama četničke izdaje. Zadugo nije čuo za sudbinu Džemala Bijedića, mada je nakon njegovog ilegalnog izlaska iz grada doznao da se trebao javiti u Mjesni komitet KPJ za Sarajevo. Da je s tom odlukom bio upoznat Džemal Bijedić, potvrđuje obavijest Olge Marasović koja je 1. aprila 1942. Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu javila:

»Druga (Džemala Bijedića) iz M. (Mostara) smo obavijestili da po odluci PK (Pokrajinskog komiteta) treba da se javi u S. (Sarajevo)«.

Dugo je Ljubo uz pomoć kurira, znajući okolnosti pod kojima je Bijedić napustio Mostar, tragao za njegovom sudbinom, što je i razumljivo jer su iz Sarajeva pitali: »Gdje je Dugonja?« Može se pretpostaviti radost kada je čuo da je Bijedić preživio izdaju četnika. Zajedno s Ademom Bućom, Azizom Koluderom i

još nekim drugovima probio se prema Bjelašnici. Ta je grupa uspješno izvršila napad na ustaško uporište u Hadžićima. Uporište je likvidirano, ali je u toj borbi ranjen Adem Buć. Ne ostavljajući ranjenog druga, Bijedić se s njim probio do Vrela Bosne i tu, uz pomoć ilegalnih radnika, uspostavio vezu sa članovima Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo. Živjeli su kratko vrijeme na Vrelu Bosne. Prvo je Bijedić uspostavio vezu sa Reufom Galoševićem, tehničarom na željeznici, koji je javio Ljubi Brešanu da je Dugonja stigao u Sarajevo. Galošević je obavijestio i Avdu Humo da je Bijedić u Sarajevu i uspješno ih je povezao.

Pošto se Džemal Bijedić našao u Sarajevu, organizovao je prebacivanje i Adema Buća. Buć je odmah krenuo u ambulantu, u kojoj je radila dr Hiba Ramadanović. Bio je sam. Kada su se razišle stranke, medicinska sestra rekla je doktorici da jedan čovjek, koji se sklopčao na pod, čeka i da je sam. Buć je osjećao jaku, gotovo nesnosnu bol u ranjenoj ruci. Doktorica i sestra uvele su ga u ordinaciju. Tada je Buć pružio doktorici cedulju: »Pomozi ovom drugu! Pozdrav Džemal Bijedić.« Doktorica je, uz pomoć svojih kolega, smjestila Buća na hirurško odjeljenje gdje mu je ukazana pomoć. Tu se, pod tuđim imenom, zadržao izvjesno vrijeme. Dva mjeseca kasnije sreća ga je doktorica, upravo je krenuo u bolnicu da skine gips.

11.

Ljubo Brešan je brinuo o akcijama u gradu i održavanju veza sa Sarajevom i slobodnom teritorijom. Nastojao je da uz pomoć drugova razriješi sve nevolje i dileme koje je unio kurir iz Sarajeva. U sumrak majske noći, 1942. godine, kada su se stanovnici uvlačili u kuće neposredno prije policijskog sata, na vratima dvorišta pred kućom braće Brešan pojavio se domobranski narednik. Pred njega je izašao Ante Brešan.

– Da li je Ljubo kod kuće? – pitao je došljak.

Dok je Ante namjeravao da odgovori da mu brat nije kod kuće, jer se nije predstavio lozinkom, domobranski narednik je pitao: – Ima li trešanja iz Rodoča?

– Uđite, Ljubo je kod kuće – odgovorio je Ante koji je znao da je to javka kojom su se kuriri predstavljali.

Domobranski narednik je ušao u trošnu, staru kuću. Stajao je dok se Ljubo nije spustio stepeništem.

– Ja sam, ako si me zaboravio, Vatroslav Vrdoljak. Zovu me Vatro. Ranije smo se sreli kod Husnije Repca – podsjećao ga je.

– Otkuda ti? – iznenađeno je pitao Ljubo.

– Pravo sa stanice!

– Zar u ovo vrijeme ima voz?

– Kasnili smo, a po dolasku sam se smjestio u hotel – snažljivo je odgovorio Vatro.

– Sjedi! Odmori se! – ponudio ga je Ljubo.

– Interesuje me kakva je situacija u gradu – pitao je Vrdoljak pošto je sjeo.

– Dosta teška. Da jaje baciš, razbilo bi se o šljem nekog vojnika. Mnogo je vojske u gradu. Sjatile su se sa svih strana. Kao da će se u ovom gradu voditi odlučujuća bitka ovog rata.

– Održavate li vezu s bataljonom? – pitao je dalje Vatro.

– O tome ništa ne znam. Ovdje se vrtimo, nekako sastavljamo kraj s krajem i to je sve – govorio je Ljubo odbijajući dalji razgovor.

– Vidim, Ljubo, da se ustručavaš. Došao sam kao kurir iz Pokrajinskog. Uputili su me na tebe. Možda ćeš me ti nekome predati na vezu, ali bismo mogli otvorenije razgovarati – rekao je Vatro.

– Šta bi trebalo otvoreno razgovarati?

– O onome zbog čega sam došao. Poruku ti je prenio Mustafa Latić. Potreban je spisak članova KPJ i SKOJ-a i simpatizera pokreta. Mislio sam da ćeš mi taj spisak predati.

– O tome ja ne odlučujem – odgovorio je Brešan.

– Pa, dobro, ko onda odlučuje? – tražio je Vatro.

– Drugovi. Samo ne znam šta će spisak u ovo vrijeme.

– Glad, strah, neimaština i neizvjesnost stvaraju kolebljivce. Mostar ima dobre i spremne borce, ali se i u ovakvim uslovima mora više pažnje poklanjati njihovoj teoretskoj izgradnji, jer gdje je nema, blizu je kolebljivost, uz nju je i izdaja – govorio je Vrdoljak.

– Oprosti, mi vjerujemo ljudima – energično je reagovao Brešan. – Naši ljudi dokazuju odanost. Međusobno se dobro poznajemo. Ovdje, koliko ja znam, nema kolebljivaca.

– Pokrajinski traži spisak članova KPJ. Želi da zna koliko ih ima, s kim sarađuju. Kako održavate veze s bataljonom? Kako izvodite akcije? Šta vam je potrebno i šta namjeravate? Ako spisak nemaš, treba ga napraviti! – govorio je Vatro kao da je istinski prenosio direktivu višeg rukovodstva.

– Na sva ta pitanja može se odgovoriti kratko: Malo je članova KPJ, ali je narod uz nas! – rekao je Ljubo i dodao:

– Šta će podaci rukovodstvu?

– Pomalo me nerviraš. Mi smo vojnici Partije. Njeni zadaci su svetinja za nas, pa i za tebe. Dobio sam zadatak da napravim spisak članova KPJ i ja ću ga napraviti makar to sam radio. Ne tražim ga odmah. Ovdje ću ostati nekoliko dana, a ti se sastani s drugovima pa to obavite – rekao je Vatro.

Ubrzo su se rastali. Vrdoljak je otišao u hotel, a Ljubo je utočio u razmišljanje. Sjetio se da je prvi put sreo Vrdoljaka kod Husnije Repca, gdje mu je predstavljen kao kurir iz Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Prisjetio se da mu je nekoliko dana ranije javio Safet Džinović da više ne vrijedi kurirska javka u njegovoj radnji koja je glasila: »Poslao me profesor Đikić po odijelo«, niti se više moglo ići u Sarajevo i tražiti »Silvija Strahimira Kranjčevića«, a to je bila javka za Vatroslava Vrdoljaka Vatru. Sve to je upućivalo na još veću opreznost, tim veću jer je stigao kurir koji će preuzeti spiskove za koje mu je Mustafa Latić, po povratku iz Sarajeva, rekao da su najprioritetniji zadatak. Znao je Brešan da je Vrdoljak donio sanduk s eksplozivom, težak oko 30 kilograma, i predao ga Husniji Repcu. Znao je da je eksploziv prenio ilegalni radnik Ibrahim Frko, ali nije mogao odgonetnuti s kim se sastao Vrdoljak s kojim je drugovima razgovarao o zadacima i akcijama.

Pošto su se Brešan i Vrdoljak rastali uz dogovor da će se naći za dan-dva, jer je došljak najavio svoj duži boravak u gradu, ništa drugo nije preostalo Brešan u nego da konsultuje drugove o zahtjevu kurira. O tome je razgovarao sa Salemom Delalićem, Ivom Bajalo i inž. Čedomilom Milićevićem. Svi su bili iznenađeni kada su čuli šta kurir traži pa su Brešan u predlagali da se s tim, koliko je moguće više, odugovlači kako bi se Vrdoljakovo ponašanje provjerilo. Stigao je obavijestiti neke drugove da ne kontaktiraju sa Vrdoljakom, da ne govore ništa o akcijama i zadacima, objašnjavajući to opasnošću da bi kurir mogao pasti neprijatelju u ruke.

Kada se poslije nekoliko dana, upravo nakon hapšenja Husnije Repca, Brešan susreo s Vrdoljakom, krenuli su u Nadžide Hadžić. Tamo su zatekli Olgu Humo i Salema Delalića. Susret Olge Humo i Vrdoljaka bio je prijateljski jer su se poznavali iz Sarajeva. Dok je bila u Sarajevu, sa svojim suprugom Avdom susrela se s Vrdoljakom u kući inž. Veljka Vukovića, a kasnije su uz njegovu pomoć našli smještaj u kući Nikolićevke. Sve je to potvrđivalo da pred sobom imaju kurira. Niko u tim momentima nije mogao pretpostaviti da je Vrdoljak stupio u službu nepri-

jatelja i da je sa zadacima Ustaške nadzorne službe doputovao u Mostar kako bi se uvukao u redove pokreta. Da bi bio uvjerljiviji, Vrdoljak je tom prilikom izvadio neki materijal za mostarsku organizaciju i savjetovao Brešan u da bi Olgu Humo trebalo zaposliti u nekom uredu jer bi tako mogla biti korisnija. I u tim razgovorima, i posebno kada bi razgovarao s Brešanom, Vrdoljak je insistirao na spiskovima zbog kojih je došao u Mostar.

Nekoliko dana Vrdoljak se vrtio po Mostaru, i to dosta upadno. Imao je neke sastanke. Brešan je doznao da je nekim saradnicima nudio pomoć u izvršenju atentata na Jevđevića. Znao je da je ubjeđivao konobara Josipa Pengu, zaposlenog u hotelu »Vilson«, da otruje hranu oficirima, ali je kasnije odustao pravdajući se da bi neprijatelj mogao izvršiti odmazdu nad stanovništvom.

U tim trenucima navirala je sumnja da nešto nije u redu sa Vrdoljakom i njegovim zahtjevima, ali Brešan nije imao vezu ni sa Pokrajinskim komitetom ni sa drugovima u Mostarskom bataljonu da to provjeri. Kada je došao Mustafa Latić i donio spisak članova KPJ iz Čapljine i Ljubuškog, Ljubo Brešan je krenuo s njim u hotel »Vilson« da sve to predaju Vatroslavu Vrdoljaku. U zatvorenoj koverti Brešan i Latić su predali spiskove. Odmah je Vrdoljak, u njihovoj prisutnosti, otvorio kovertu koju mu je dao Brešan i sa interesovanjem čitao i upisivao neke pribilješke u svoj blok. Rastali su se s Vrdoljakom. Brešan je otišao na svoje radno mjesto, a Latić je ostao pred zgradom Željezničke stanice. Primitio je Vrdoljaka kada je izašao iz hotela. Nosio je u ruci kovertu koju su mu malo ranije predali. U tim trenucima Latić je pomislio da Vrdoljak to čini da bi bio uvjerljiviji, da ne bi bio sumnjiv.

Niko od ilegalnih radnika u gradu nije znao da se Vrdoljak uputio svom šefu. U Ustaškom stožeru u Mostaru nalazio se Drago Jilek, šef UNS-a iz Sarajeva, sa svojom sekretaricom Slavicom Bravadžić, a tu su se našli i agenti Petar Grgić i Ivo Kalanović. Kada je Vrdoljak ušao, predao je Jileku spiskove, ali nije bilo pravo njegovom šefu što je to učinio u prisustvu drugih, pa ga je pozvao u stranu i ukorio.

Sa spiskom koji mu je Vrdoljak predao vrlo brzo se Jilek izgubio iz Mostara, a zadatak je Vrdoljakov bio da i dalje prati aktivnost mostarskih ilegalaca i da ga o tome izvještava. Pošto UNS-a nije dokraja vjerovala Vrdoljaku, odredila mu je pratioca kojeg je Vrdoljak predstavljao kao svog pomoćnika.

Vrdoljaka je interesovala mreža ilegalnih punktova u gradu. Nastojao je ući i u neke kuće u koje je kao kurir ranije dolazio. Uspio je da uspostavi kontakt sa Ančikom Đurić. Kod nje je došao sa svojim pratiocem, kojeg je predstavio kao »Silvije Strahimir Kranjčević«, što kao lozinka nije bilo nepoznato domaćici. Poznavajući odranije Ančiku, posebno se Vrdoljak interesovao za »intenzivniju teoretsku izgradnju« i načine na koje se ona obavlja, pa joj se obratio pitanjem:

– Čuli smo, a to je jedinstven podvig, da ste štampali dijelove i poglavlja Istorije SKP(b)?

Vjerujući da razgovara s kurirom iz višeg rukovodstva, Ančika je potvrdno odgovorila, a kada joj je zatražen primjerak da vide kako izgleda, ostavila je goste i krenula da uzme primjerak kojim je raspolagala. Materijal se nalazio ispod daske na prozoru u malom skrovištu. Kada je uzela materijal, iza leđa je ugledala Vrdoljakova pratioca. Nije čula njegov hod, jer je na cipelama imao gumene donove. Čim ga je ugledala, Ančika mu je bez ustezanja rekla:

– Zašto me špijuniraš?

– Odličan pretinac. To je, vjerujem, policiji nepoznato – pokušao se snaći pratilac.

– Nije red, kada sam vas već pustila u kuću, da me uhodite – odbrusila je Ančika, a njenom se prijekoru pridružio i Vrdoljak.

Vrdoljak se interesovao gdje je djelo štampano, u koliko primjeraka, ko radi na tim poslovima, a Ančika je odgovorila da joj je sve to nepoznato. Bila je škrt na riječima.

Čim su napustili njenu kuću, Ančika je pozvala susjeda Mirka Buhu i zamolila ga da joj zazida skrovište. Poručila je po Ljubu Brešana. U sumrak je stigao. Donio je neki materijal i tražio da ga Ančika smjesti u skrovište.

– Nema više skrovišta – rekla je Ančika.

– Kako nema?

– Lijepo. Ovdje su bila ona dvojica iz Sarajeva, pa je jedan od njih vidio gdje se materijal nalazi. Pošto je otkriveno skrovište, odlučila sam da ga zazidam – odgovorila je Ančika.

– Ostali smo bez tog punkta – procijedio je Brešan.

– Ostali smo bez njega, ali sam napravila još bolje i sigurnije – odgovorila je Ančika preuzimajući materijal.

– Zar onim drugovima iz Sarajeva ne vjeruješ? – pitao je Brešan.

– Ne vjerujem. Nekako mi ne izgledaju dobronamjerno. Za sve se interesuju, pitaju za svakoga, a to nije u redu – odgovorila je Ančika.

– Predstavili su se kao kuriri iz Pokrajinskog komiteta. Vatro je i ranije dolazio...

– Kao takvog ga i poznajem. Kod mene je bio i ranije. Dovodio ga je Rebac. Donosio je neki materijal. Ovdje, u mom stanu ostajao je po nekoliko dana – govorila je Ančika.

– Teško mi pada sumnja, ali u ovom slučaju ni meni mnogo toga nije jasno. Sa mnom je ugovarao atentat na Jevđevića, a kada je zadatak trebalo realizovati, nigdje ga nije bilo. Nekako se čudno ponaša – rekao je Brešan.

– Zaista čudno. Sumnjivo mi je njegovo ponašanje. Čula sam da su u hotelu »Vilson«, da u svojoj sobi imaju i pisaću mašinu. Sve mi je to sumnjivo – odlučno je govorila Ančika.

– Za sada možemo samo naslućivati. Idem kod drugova na sastanak, a ti, ako nešto primijetiš javi – rekao je Brešan na rastanku.

Dok su Brešan i Ančika Đurić izražavali sumnju prema Vrdoljaku, dotle je on, sa svojim pratiocem, krenuo u kuću Husnije Repca. Našao je njegovu drugaricu Bahru, kojoj je rekao da je čuo da je Husnija pao u italijanski zatvor pa je od nje zatražio da uzme eksploziv koji mu je potreban za miniranje nekog mosta. Znao je gdje se nalazi dinamit, uzeo ga je i odnio. Dan kasnije došao je visok, plav čovjek, u bijelim pantalonama i plavom sakou, a na nogama je imao cipele s gumenim donom. Rekao je

da ga je poslao Vrdoljak i tražio da mu se dâ pištolj. Otišao je na mjesto gdje se pištolj nalazio i uzeo ga kao da ga je on tu ostavio.

Brešan se nalazio u kući Nadžide Hadžić, na sastanku. U to vrijeme kod Ančike Đurić je navratio Vrdoljakov pratilac pa se s njim, zbog nekih njegovih zahtjeva, Ančika počela prepirati. Kada je, zatim, došla Bahra Rebac, koja se vraćala iz Čelovine gdje je mužu nosila hranu, Ančika joj je rekla da odmah krene do Nadžide Hadžić i obavijesti drugove da se razidu jer je u pitanju provala. Na Bahirno upozorenje svi su se kroz prozor izvukli u bašču. Razišli su se svako na svoju stranu. Salem Delalić je iznio i putnu torbu sa šapirografom i propagandnim materijalom.

Brešan je odmah obavijestio drugove da više ne vrijede ranije javke. Nova je glasila: »Ko ima golubova?«, a odgovor je bio »Suhodolina«. Brešan je obavještavao drugove da ni s kim ne kontaktiraju. Rekao je Husniji Kurtu da ubuduće, ako nešto treba, potraži njega ili Muhameda Šiširaka, što je iskusni ilegalni radnik, koji se tada nalazio na dužnosti direktora Gimnazije, razumio.

Nekoliko dana kasnije Vrdoljak se ponovo pojavio u Mostaru. Tražio je dopunu spiskova članova KPJ i SKOJ-a i imena simpatizera pokreta. Brešan mu je odgovorio da je odlučeno da s njim u Sarajevo krene čovjek, kojeg on poznaje, Salem Delalić, jer mora obaviti i neke druge poslove. Dogovorili su se da Vrdoljak i Delalić, koji će koristiti putne isprave na ime Ivković, krenu zajedno istim vozom. Na polasku je Delalić rekao svojoj sestri Habibi: »Ako se ne javim za dva dana, znaj da sam u zatvoru«, ali joj više ništa nije rekao.

U zakazno vrijeme Delalić se našao na stanici. Došao je i Vrdoljak sa svojim pratiocem. Bio je tu i Ljubo Brešan. Ispratio ih je, ali s velikom zebnjom. Odlučeno je da Delalić ode u Sarajevo i da o zahtjevima Vrdoljaka obavijesti drugove iz Pokrajinskog komiteta, a Vrdoljaku je rečeno da Delalić, kako su tražili, nosi spisak ilegalaca.

Po povratku kući Brešan je u svom stanu zatekao kurira koji je došao da ga izvede u selo Dobrč. Feđa se spremio za put. Izvukli su se iz grada pod okriljem mraka. Nakon napornog pje-

šačenja, kakvo je diktirao kurir, stigli su do odredišta. Tu ih je dočekao Franc Novak koji se iznenadio susretu.

– Zar si i ti, Ljubo, napustio Mostar? – pitao je Franc.

– Došao sam po savjet – odgovorio je Brešan.

Pošto su izmijenili nekoliko rečenica o prilikama u Mostaru i Mostarskom bataljonu, Brešan je pitao Franca šta im je potrebno, na što je Novak kroz smijeh odgovorio: »Duži je spisak šta nam sve treba, nego šta imamo!«

– Na vaše zahtjeve odgovaramo prema mogućnostima. U gradu je stanje loše. Hrane nema. Svijet gladuje – požalio se Brešan.

Potom je ispričao da je Vrdoljak dolazio u Mostar, i s kakvim zahtjevom, te da je u Sarajevo otputovao Delalić kako bi vidio o čemu se zapravo radi.

– Kakve podatke! Niste mu trebali ništa dati. Ko će u ovo vrijeme tražiti tako nešto? Niste trebali slati ni Delalića. Znam da nije jednostavno odbiti kurira koji se predstavio da je došao iz višeg rukovodstva, ali ste ga trebali odbiti, ignorisati, ostaviti bez ikakvih podataka – govorio je Novak.

– Vrdoljak je i ranije dolazio u Mostar po raznim zadacima, pa poznaje više drugova. Teško mu se bilo oduprijeti. Tražili smo ovakav sastanak ranije, ali veze nije bilo – rekao je Brešan.

– Bolje bi bilo da Delalića niste poslali – rekao je Novak.

– Nešto smo morali učiniti. Dugo nismo imali veze sa Pokrajinskim komitetom. Vrdoljak nas je sa svojim zahtjevima zbunio – pravdao se Brešan.

– Sve je sumnjivo i neizvjesno. Podatke niste smjeli davati – odgovorio je Novak.

– Delalić je okretan, spretan i hrabar. Njegova je želja bila da krene u Sarajevo – pravdao se Brešan.

– Niste ga, nakon svega što je učinjeno, trebali slati – ponovio je Novak.

Oprostio se nakon dugog razgovora Brešan sa Novakom i krenuo u Mostar, uz savjet da na takve zahtjeve, ma od koga stizali, ne treba odgovarati. Vratio se Brešan u Mostar, umoran i nezadovoljan što se sve to dogodilo i što susret s Novakom nije

proveo u ugodnijem razgovoru. Uz pomoć kurira došao je u sva-
nuće kući. Bratu je ostavio poruku: »Ako me ko traži, javi mi od-
mah!« Na poslu je sve bilo redovno. I dalje su iz Dubrovnika sti-
zali vagoni natovareni avionskim bombama koje su otpremene na
mostarski aerodrom. Kada ga je Uzeir Dilberović pitao ima li
šta s juga, Brešan je odgovorio:

– Uzeire, ništa. Ako vidiš Latića, reci mu da stižu »kruš-
ke« u Rodoč.

– Čuo sam, gomilaju ih, o glave im pucale! – procijedi
Uzeir.

Po završetku posla, kada je Brešan pošao kući, prišla mu
je žena, prekrivena zarom, i rekla:

– Feđa, ja sam Saleмова sestra. Nema ga još nazad. Re-
kao mi je, ako se ne javi za dva dana, da je u zatvoru. Šta da ra-
dim?

– Jesi li ti to Habiba?

– Jesam.

– Ne znam. To je i meni rekao. Nadajmo se da će se vrati-
ti...

– Oдох prvo u Ljubuški, pa ću onda u Sarajevo da ga,
ako je u zatvoru, nekako pokušam izbaviti – prekinula je Habiba
sagovornika.

– Ako odeš u Sarajevo, traži ga pod imenom Ivković, a ne
pod njegovim. Javi mi ako šta doznaš – rekao joj je Brešan.

Tri dana kasnije Brešan je čuo kako je Habiba prošla.
Otišla je u Ljubuški i od oca Mustafe uzela novac da izvuče brata.
Zajedno sa stolarom Jusufom Šukalićem krenula je u Sarajevo
tragajući za bratom. I sama je dospjela u zatvor. Dok se nalazila
u Čemaluši, u jednoj prilici je vidjela brata Salema kako dijeli
hljeb zatvorenicima. Čim je čuo da mu je sestra u zatvoru, poslao
joj je cedulju na kojoj je pisalo: »Bibe, ako ostanemo živi, dugu-
jemo život sestri Fizi.« Njihova sestra Hafiza došla je s namjerom
da izbavi brata i sestru iz zatvora. Zahvaljujući njenoj intervenci-
ji, Salem se našao u povoljnijem položaju od ostalih zatvorenika,
ali je kasnije prebačen u ćeliju ustaškog zatvora. Bili su u susjed-
nim ćelijama brat i sestra, Salem i Habiba.

S velikim iznenađenjem Brešan je na ulici ponovo sreo
Vatroslava Vrdoljaka i prosto se ustručavao da mu pride, ali ga je
ovaj preduhitrio:

– Gdje si, Ljubo, tražim te dva dana?!

– Otkud tebe? – iznenađeno je pitao Brešan.

– Hajde da sjednemo. Sve ću ti ispričati.

– Najbolje je da sjednemo u park na Musali – predložio
mu je Feđa jer je to bilo zgodno mjesto za odstupnicu.

Čim su sjeli, Vrdoljak je razvezao priču kako su prije Ha-
džića upali agenti i policajci u voz i uhapsili Salema. Pokušao se
umiješati, ali su mu zaprijetili.

– Ništa nisi preduzeo?

– Šta sam mogao učiniti?

– Imao si oružje, pa kada su ga izveli iz kupea ili kada su
ga skidali s voza, mogao si pucati. To bi stvorilo mogućnost Sale-
mu da bježi – govorio je Brešan.

– Doveo bih u pitanje živote svih nas – pravdao se Vatro.

– Zašto si došao? – pitao je Brešan.

– Izvijestio sam Pokrajinski komitet. Kod Salema je spi-
sak. Sada prijeti opasnost da policija sve dozna. Odlučeno je da
već prekosutra neko mora biti u Pokrajinskom komitetu. Neka se
javi na adresu Odobašina ulica 1. Dovoljno je da kaže »Mosta-
rac«. Radi se o hitnoj stvari, a ja se vraćam prvim vozom – rekao
je Vrdoljak.

Rastali su se u parku. Brešan je krenuo da potraži Šiširaka
kako bi mu prenio poruku, a Vrdoljak je krenuo na stanicu.
Međutim, Vrdoljak je prije odlaska navratio do Mate Roke, šefa
Župske redarstvene oblasti u Mostaru, kojeg je pitao šta misli ko-
liko ima komunista u Mostaru i ko im je u rukovodstvu. Pošto je
Roko odgovorio da ima nešto podataka, ali su oskudni, Vrdoljak
je rekao: »Ima u Mostaru dosta komunista, ali vi ništa ne radite.
Među glavnima je Ljubo Brešan, a aktive vode inž. Milićević i
inž. Šunjić.« Na tom obavještenju Roko mu se zahvalio i rekao
da će navedena lica staviti pod kontrolu.

Brešan je nastojao okupiti drugove. Kod Šiširaka je našao
Hasana Fazlinovića Žutog i sve im rekao. Ispričao je šta se dogo-
dilo sa Delalićem i zahtijevao da neko krene u Sarajevo.

– Niko od članova Mjesnog komiteta ne treba ići na sastanak u Sarajevo. Treba nekog drugog poslati – predložio je Šiširak.

– Pošto se Mustafa Latić poznaje sa Vrdoljakom, najbolje bi bilo da on krene – predložio je Feđa.

Svi su se složili. Brešan je iz svoje kancelarije pozvao Latića u Čapljini. Na ugovoren način mu je rekao da treba doći u Mostar, što je ovaj i učinio prvim vozom. Rekao mu je da treba prisustvovati jednom sastanku u Sarajevu, gdje će se raspravljati o veoma važnim pitanjima.

Stigavši u Sarajevo, Latić se uputio na Odobašinu broj 1. Ugledao je Vrdoljaka, kojeg je poznao. Odmah je, kao »Mostarac«, krenuo za njim. U jednoj garsonjeri zatekli su pet Latiću nepoznatih ljudi. Vrdoljak ga je predstavio. Sastanak je počeo. Latić je pažljivo slušao čovjeka nižeg rasta, zrikavih očiju, slabog glasa, crne kose i na izgled bolesnog. Govorio je o nastaloj situaciji u rukovodstvu nakon hapšenja Olge Marasović i predlagao da rukovodstvo treba popuniti iz unutrašnjosti. Govorio je o teškoj situaciji nakon četničke izdaje, pa je predlagao da se Partija organizuje u gradovima, a ne u šumi i brdima, pa da se i borba rasplamsa u gradovima kada za to uslovi sazru. Rekao je da će se »o svemu tome definitivno dogovoriti na narednom sastanku«. Rečeno je da će svi pismeno biti obaviješteni kada će se održati sastanak Pokrajinskog komiteta, na koji obavezno treba da dođu i sekretari mjesnih komiteta KPJ bez obzira na druge obaveze. Sastanak je »zbog opasnosti od policije« kratko trajao.

Po dolasku u Mostar Latić je ispričao sve pojedinosti Ljubi Brešanu, te da, kada stigne poziv za sastanak, moraju biti pripremljeni spiskovi svih članova KPJ, SKOJ-a i ilegalnih radnika u gradu. Latić se nakon kratkog izvještaja vratio u Čapljinu, kako mu je savjetovao Brešan.

Iste večeri Brešan je okupio članove Mjesnog komiteta KPJ za Mostar i upoznao ih s izvještajem, koji je podnio Latić, i sa zahtjevom o odlasku u Sarajevo najodgovornijih drugova iz pokreta. Odlučili su da s Vrdoljakom, bez obzira zašto dolazio, više ne stupaju u kontakt.

Dok su očekivali poruku iz Sarajeva za zakazani sastanak, iz Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu stigla je obavijest da je Vatroslav Vrdoljak saradnik Ustaške nadzorne službe. Naime, Mustafa Hodžić, ilegalni radnik iz Sarajeva, upoznao je Džemala Bijedića i Adema Buća, koji su stigli u Sarajevo, da je Mjesni komitet KPJ za Mostar napravio spisak članstva koji se našao u rukama policije. Po prijemu te poruke Brešan se uputio u Sarajevo. Potražio je Avdu Humu, člana Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. O svemu su dugo razgovarali. Sumnja u izdajstvo Vatroslava Vrdoljaka je potvrđena. Stupio je u službu neprijatelja. Vatroslav Vrdoljak Vatro, koji je u ustaškoj službi imao pseudonim Ante, rođen je 1916. u Dubravama, srez Tuzla. Završio je četiri razreda osnovne škole i četiri razreda gimnazije u Sarajevu. Bio je oženjen i otac četvoro djece. Stupio je, iako je bio partijski kurir, u službu Dragice Jileka, šefa Ustaške nadzorne službe u Sarajevu. Poznao je brojne partijske radnike u Sarajevu, Tuzli, Banjaluci i Mostaru te je bio pogodna ličnost za infiltriranje policijskog aparata u redove pokreta.

Pošto je svojim radom u Mostaru oduševio svog šefa, premješten je u Zagreb. S tom odlukom Vrdoljak nije bio oduševljen. U Zagrebu je ostao oko mjesec dana, ali pošto nije mogao preseliti porodicu niti mu je sredina odgovarala, vratio se u Sarajevo, gdje se javio na dužnost UNS-u.

– Izdajnik Vatro namjeravao nas je sve do jednoga predati policiji. Moramo se organizovati na bolji način – govorio je Brešan drugovima po dolasku iz Sarajeva. Svi su se za izvjesno vrijeme povukli u ilegalnost. I Brešan je »zbog bolesti« odsustvovao s posla. Sve rjeđe je izlazio, a van kuće se nije kretao bez pištolja.

Pričao je Feđa drugovima kako je Dugonji bilo veoma teško kad je doznao za spisak koji je dospio u ruke policije. Sve je to zahtijevalo da se neki radnici povuku u ilegalnost, drugi da odu u partizane, a oni koji su ostali u gradu mijenjali su nadimke. Tako su Feđu, nakon tog slučaja, mnogi poznavali kao Grišu i tako se jedino i predstavljao, osim u slučajevima kada su u pitanju

bile veze sa drugovima koji su ga znali pod ranijim nadimkom. To je učinjeno i zbog toga što je prilikom hapšenja Salema Delalića policija pronašla spisak na kojem je bilo samo nekoliko nadimaka za kojima je kasnije tragala.

12.

Kada je šef Gestapoa Hajnrih Miler (Heinrich Müller) u oktobru 1941. izdao uputstvo za suzbijanje komunističkog pokreta u Jugoslaviji, koje je u Sarajevo stiglo 22. oktobra i predstavljalo neku vrstu analize rada KPJ poslije okupacije, došlo je do jačanja zajedničkih akcija UNS-a i Gestapoa protiv KPJ i NOP-a. Ustašama je uspjelo da ubace svog agenta i dobiju uvid u vezu Pokrajinskog komiteta sa drugim mjestima i u rad sarajevske partijske organizacije, ali zakratko. Taj uvid Ustaška nadzorna služba je ostvarila preko kurira Vatroslava Vrdoljaka Vatre, kojeg je, pošto se našao u zatvoru, angažovao i vrbovao Drago Jilek, šef UNS-a u Sarajevu. Nakon angažovanja Vrdoljaka za saradnika iz Sarajeva je u Zagreb upućena depeša:

»Ovih dana smo uspjeli da je posrednik za prenos vijesti od mjesnog i okružnog komiteta u Mostaru do Pokrajinskog u Sarajevu postao naš pouzdanik.« (AIHRP, Zagreb, UNS, K. 276, f. 2, dok. bb)

Bili su to za članove KPJ u Mostaru veoma teški i neizvjesni dani. Brešan je, kako je bilo dogovoreno, očekivao dolazak Avde Hume u Mostar. Nije znao kako će se Humo prebaciti pa je angažovao nekoliko članova SKOJ-a da na Željezničkoj stanici dežuraju u vrijeme dolaska vozova kako bi se drugu, u slučaju potrebe, mogla pružiti pomoć i odstupnica. Pribojavao se i zbog toga što su Humu mnogi u gradu poznavali. Za dolazak u Mostar Humo je angažovao taksistu Nalbantu, a u društvu s njim putovao je u Mostar i Avdo Ombašić Šice. Mada je tom prilikom Ombašić u nekoliko navrata pokušavao uspostaviti kontakt sa Humom i pokrenuti ga na razgovor, njegov saputnik nije mu htio staviti do znanja da ga poznaje ni kao kafanskog pjevača, poznatog Lutku, kako su ga nazivali u Beogradu. Po dolasku u Mostar Humo se odmah uputio kući. Zatekao je majku Muntu i kćerku Azru koju je tada prvi put vidio. Kasnije je stigla i njegova supruga Olga, koju je iznenadila ta nenajavljena posjeta. Rekla mu je

da se u gradu nalazio Rato Dugonjić i da su stigli Olga Marasović i Mladen Knežević Traktor.

U prvi sumrak u Huminu kuću je došao Ljubo Brešan. Humo ga nije dobro poznavao. Susreli su se samo jednom, prije nekoliko dana. O Brešanu je Humo čuo sve najljepše od Džemal Bijedića, a i sam se uvjerio u njegovu toplinu, neposrednost i okretnost. Dok su sjedili i razgovarali, Humo je gledao tog čovjeka koji ni u najtežim trenucima nije ispoljavao strah, već je uvijek iznalazio rješenja, pokretao akcije i mobilisao ljude koji su ga cijenili i uvažavali. Poslije večere prešli su u stan Husnije Kurta, člana ilegalnog Narodnooslobodilačkog odbora grada. Ostali su do kasno u noć razgovarajući o prilikama u gradu i nevoljama koje je nanio Vatroslav Vrdoljak, raniji kurir Pokrajinskog komiteta.

– Vašim pismom iz Sarajeva, druže Kulturni, javili ste nam da je Vrdoljak policijski agent, saradnik okupatora, i da s njim prekinemo svaku vezu. Mnoge od nas lično je poznavao. Zato sam odlučio da se drugovi povuku u ilegalnost izvjesno vrijeme, a i ja ću prestati raditi. Plašim se da je sve o nama servirao policiji – govorio je Brešan.

– Dobro je da je veza uspostavljena, makar i s izvjesnim zakašnjenjem. Sad znamo da je neprijatelj nastojao da se ubaci u naše redove – rekao je Humo.

– Njegovo insistiranje na spiskovima članova KPJ i SKOJ-a u nama je pobudio sumnju. Ali, nismo imali veze ni sa Pokrajinskim komitetom ni sa Mostarskim bataljonom. Mene je kao sekretara zamjenjivao Muhamed Šiširak, koji je tu dužnost i ranije obavljao, dok sam bio van Mostara, kao što je to radio i u vrijeme odsustvovanja Hasana Fazlinovića Žutog. Ne mogu se osloboditi svih poslova jer svakodnevno dolaze kuriri. Promijenili smo javke, rjeđe se sastajemo – govorio je Brešan.

– Zar si negdje ranije odlazio? – pitao je Humo.

– Bio sam u Dubrovniku i Herceg-Novom kada su se neki naši drugovi našli u zatvoru. Poslali su me da pokušam uspostaviti vezu sa zatvorenicima, što uz brojna nastojanja nisam uspio – odgovorio je Brešan.

– Šiširak je tada vršio dužnost sekretara? – pitao je Humo.

– Kada je policiji uspio pobjeći Safet Džinović, iz grada je s njim krenuo i Šiširak, ali se kasnije vratio da nastavi aktivnost kao član Mjesnog komiteta KPJ. Poznavao je brojne drugove, pa je bilo normalno da me on zamjenjuje. Budući da sam se osjećao krivim zbog toga što sam uspostavio kontakt s kurirom i što sam odlučio da Salem Delalić krene u Sarajevo, smatrao sam da bi dužnost sekretara trebao preuzeti Šiširak – rekao je Brešan.

– O svemu tome ćemo sutra, na sastanku, razgovarati, a sada krenimo na počinak – predložio je Humo.

Brešan je ubrzo otišao, a Humo, zadovoljan razgovorom, rekao je ukućanima:

– Ovo je izuzetno vrijedan čovjek. Kao što katolički svećenik ide u kuće svojih vjernika, tako i Ljubo obilazi naše porodice, ilegalne radnike, uspostavlja sa svima prisne, drugarske kontakte. Angažuje se da pomogne svima, u svim prilikama. Zna i da se našali, da razveseli ljude, ali ih zna ohrabriti, povesti u akciju. Zaista mi se, mada ga ne poznajem dugo, svidio kao čovjek i borac sudeći po onome što sam o njemu čuo.

– Zaista je čudno da policija već nije hapsila kada je imala spisak i uglavnom znala pripadnike pokreta u gradu? – pitao je profesor Husnija Kurt.

– Čekala je, valjda, da zaokruži spisak koji je sastavljala. To je policija željela, pa zbog toga, mislim, nisu ni ulazili u pojedinačna hapšenja, kojih je bilo – odgovorio je Humo.

Prema dogovoru Brešana i Hume, sastanak je zakazan u 15 sati, u kući Muhameda Šiširaka. Znao je Feda šta je, pripremajući sastanak, morao učiniti. Na insistiranje Hume sastanku je obavezno trebalo da prisustvuje Mustafa Latić, po mogućnosti i Šukrija Čekro. Odabrano je vrijeme kada su se ljudi vraćali s posla, tako da ne bude upadno prolaženje Cernicom. Bilo je sparno. Iz kuće Husnije Kurta, kod kojeg je noćio i dan proveo, izašao je Avdo Humo, za njim Feda koji je došao po njega. Na ulicama nije bilo mnogo prolaznika. Pred kinom »Central«, dok je Humo gledao plakat, prišao mu je ilegalac i šapnuo: »Pazi se,

na ulici je zloglasni Trbonja!« Humo je požurio, zatim se okrenuo prema Brešanu, koji ga je sustizao, i rekao:

– Pride mi jedan pred kinom i reče da je Trbonja na ulici, u našoj blizini.

– Ne brini! Onaj krupniji, što ode u suprotnom pravcu, to je Trbonja. Siguran sam da nas nije primijetio – odgovorio je Brešan.

Požurili su u stan Šiširaka. Tamo su zatekli Mustafu Latića, Šukriju Čekru i Muhameda Šiširaka. Humo je objasnio drugovima da je policija nastojala da na lažnom partijskom sastanku okupi rukovodstvo KPJ iz gradova Bosne i Hercegovine i da dođe do spiskova članstva kako bi sve pohapsila. Otuda njihovo uporno insistiranje na dopuni spiskova, što je tražio Drago Jilek, šef UNS-a u Sarajevu, koji je nastojao da se što uspješnije izvede ta akcija. Nakon saznanja na kakvom je sastanku u Sarajevu bio, Latić je djelovao nekako utučeno, skrhan. Pričao je Latić šta je čuo na sastanku u Sarajevu. Iz njegovog kazivanja Humo je nastojao doznati koliko policija zna o metodima partijskog rada i šta im je Vrdoljak mogao otkriti. Nakon što je iznio niz pojedinosti, Latić je zaključio riječima:

– Dobro je, živu glavu izvukoh!

I Šukrija Čekro, koji je došao iz Stoca, ispričao je kako je otišao na vezu Vrdoljaku u Odošašinu ulicu br. 1 i pitao: »Da li je kod kuće Silvije Strahimir Kranjčević?« Pošto se upoznao s Vrdoljakom, ovaj ga je smjestio u Tvrtkovu ulicu br. 4, nedaleko od crkve na Marin-dvoru. Jednog dana Vatro je došao kod Čekre i dao mu zadatak da krene u Tuzlu i da se u Frankopanskoj ulici br. 1 obrati uraru s pitanjem: »Da li je gotov moj sat šafhauzen 277?« Otišao je u Tuzlu, predao Vrdoljakovo pismo na naznačenu adresu, a kasnije, tek poslije podne, dobio je odgovor koji je odnio Vrdoljaku. Odlazio je i u Banjaluku po sličnim poslovima. Upravo ti slučajevi, kako je ispričao, dali su mu povoda da posumnja u Vrdoljaka. O svemu je u Sarajevu obavijestio Nusreta Pašića, koji mu je povjerio da za Vrdoljakom traga organizacija jer je stupio u službu neprijatelja. Dao je i pismenu izjavu Pašiću,

a onda je, uz njegovu pomoć, s falsifikovanom propusnicom, napustio Sarajevo i prebacio se u Stolac.

– Sve to potvrđuje da je ustaška policija nastojala uspostaviti vezu sa mjesnim komitetima, a onda sve pohapsiti i time organizaciji nanijeti nenadoknadive gubitke. Šteta je što smo izgubili neke drugove, što je slučaj sa Delalićem, ali to nam mora biti pouka – govorio je Humo.

– Nikome taj gubitak nije pao teže nego meni. Dozvolio sam da otputuje u Sarajevo a predosjećao sam najgore – javi se Brešan.

– Predosjećao si, ali nisi bio siguran – umiješao se Šiširak.

– Osjećam se krivim za to – ponovo će Brešan.

– Nemoj tako, Ljubo. Niko te ne optužuje. Morali smo biti ranije upoznati sa izdajom, čak prije Vrdoljakovog dolaska. Upravo smo čuli od druga Hume kakva je situacija bila u Sarajevu do njegovog ponovnog dolaska. Policija je Vrdoljaka zavrbovala, a on, kolebljivac, prihvatio je ponudu – oglasio se Šiširak.

– Šiširak je u pravu. Bio sam u Bosni kada se to u Sarajevu događalo. Tek nedavno je Bijedić stigao u Sarajevo, a njegov dolazak se očekivao još početkom aprila. I sam si, Ljubo, kad si bio u Sarajevu, vidio da nije imao ko da interveniše. Srećom da si uspostavio kontakt sa Mostarskim bataljonom pa smo tom vezom obaviješteni. Potvrđeno je da je Vrdoljak u službi policije i sada se moramo još uspješnije organizovati. Rekao sam već zbog čega nisu masovno hapsili – rekao je Humo.

– Zajednički smo odlučili da Delalić krene u Sarajevo, da sve tamo provjeri, kako smo se dogovorili, prema tome ne može se, Ljubo, govoriti samo o tvojoj krivici – ponovo se oglasio Šiširak.

– Druže Kulturni, podnosim ostavku na dužnost sekretara, koju je već preuzeo Šiširak. Želim da me kao borca pošaljete u partizansku jedinicu. Možda ću tamo biti korisniji. Ovaj slučaj potvrđuje da se nisam najbolje snašao, a to mi, zbog gubitka, zaista teško pada – rekao je Brešan.

– Svi mi, dragi druže, hodamo po oštrici noža. Svi do jednoga. Teško je u ovakvim uslovima raditi. To što vi postižete zai-

sta zaslužuje pohvale. Dok se partizani bore protiv oružanih neprijateljskih snaga, dotle se ilegalni radnici u gradovima suprotstavljaju policiji i izbjegavaju njene zamke. Ni tamo ni ovdje borba nije laka. Žrtava je bilo i još će ih biti. Morate biti svjesni da će policija uvijek nastojati da ubaci svoje ljude gdje je aktivnost najveća – intervenisao je Avdo Humo.

– Znam u čemu je moj propust. Nisam smio stupiti u kontakt sa sarajevskim kurirom bez obzira što sam ga poznao i što je došao sa ispravnom javkom. To je moj propust i zbog toga zahtijevam da me razriješite dužnosti sekretara, da me uputite u odred, ne iz straha pred neprijateljem, već da ubuduće budem odgovorniji – nastavio je Brešan.

– Ti odavde nećeš. Drugovi su mi dosta govorili o tvom radu, o tvojim sposobnostima. Moraš i dalje ostati na toj odgovornoj dužnosti. Sada će ti, pošto si se povukao u ilegalnost, biti teže, ali ćeš i dalje biti na čelu ovog nepokorenog grada – odlučno je rekao Humo tapšući Brešana rukom po ramenu.

Nakon tih riječi, koje mu je Humo prosto sasuo u lice, Ljubi se nekako razvedrilo. Dugo mu je odzvanjao eho »moraš ostati«. Posebno mu je bilo drago kada ga je Humo pozvao da sutra dođe na sastanak koji je zakazan u kući Husnije Kurta. Razišli su se. Po izlasku iz kuće Šiširaka članovi SKOJ-a, koji su obezbjeđivali sastanak, pratili su Humu do njegovog privremenog boravišta, do kuće profesora Kurta.

Brešan je bio zaokupljen i drugim obavezama i zadacima, kojima se danima nije mogao posvetiti zbog svega što je nastalo dolaskom Vrdoljaka u grad. Danima se nije osvrtao na zadatke i obaveze Narodnooslobodilačkog odbora grada, na čijem je čelu bio inž. Čedomil Milićević, predsjednik, Čamil Sijarić, potpredsjednik, Ilija Dabić, blagajnik, a sekretar je bio upravo on, Ljubo Brešan. Bio je siguran u drugove koji su obavljali te funkcije i živio je u uvjerenju da uspješno izvršavaju zadatke, kako je u stvari i bilo.

U želji da malo predahne krenuo je u kuću Porobija u Pothumu, porodici iz koje je supruga njegova brata. Dok je razgovarao sa svojom, u kuću je ušao omladinac Ilija Tomić, učenik

trgovačke škole, koji je poznao Brešana. I kao gost Porobija izgledao mu je povjerljiv, te mu se, upravo tada, obratio za pomoć. Ne znajući da omladinac Tomić prikuplja pomoć, a pribojavajući se provokacija, Brešan je oštro obavijestio mladića da »nema ništa s pokretom«, da ga se sve to ništa ne tiče. Takvim postupkom, ne znajući ništa o mladiću, Brešan je ostao u lošoj uspomeni Tomiću koji je, tek nakon oslobođenja, doznao da je to bio susret sa sekretarom Mjesnog komiteta KPJ za Mostar.

Sutradan, u zakazano vrijeme, na sastanak, koji je zakazao Humo, došao je Brešan. Bio je mnogo smireniji nego prethodnog dana kada mu je naviralo sve što je preživljavao u posljednje vrijeme. U stanu Husnije Kurta raspravljali su o aktivnostima i predstojećim zadacima, a na kraju je formirano Oblasno povjereništvo za Hercegovinu. Okupljenim je Humo saopštio da Mostar u Oblasnom povjereništvu KPJ za Hercegovinu predstavljaju Olga Marasović, Mladen Knežević Traktor i Ljubo Brešan. Nakon svega što je dan ranije govorio i nakon podnošenja ostavke koja nije prihvaćena Brešan nije mogao vjerovati što je čuo. Primijetio je Humo osmijeh i neko osjećanje zadovoljstva na njegovom licu, te mu, da ga još više ohrabri, reče:

– Znam da si zauzet poslovima, ali ti ćeš se i na ovim zadacima angažovati kao i do sada!

13.

Policija je, nakon prikupljenih podataka o partijskoj organizaciji u gradu, pripremala hapšenje. Iz Sarajeva su upućeni izvještaji u Zagreb, šefu obavještajne službe ustaške policije Didi Kvaterniku. Policija je živjela u uvjerenju da zna sve i da je vrijeme za akciju. Po nalogu Kvaternika u Zagreb su na instrukcije putovali Drago Jilek, šef UNS-a u Sarajevu i Jure Francetić, komandant ustaške Crne legije. Imali su pred sobom spisak, također i kurira koji je mnoge poznavao, među njima i Ljubu Brešana, čije je ime ko zna koliko puta pomenuto u informacijama. Vrdoljak jedino nije znao njegovu funkciju u pokretu, ali je bio siguran da vrši odgovornu dužnost. Sve je to, kako je procijenila policija, bilo dovoljno za njenu akciju. Došli su agenti iz Sarajeva. U grad su stigle dvije bojne Crne legije.

Mada su ustaše i policija planirali da će uhapsiti oko 400 Mostaraca uključenih u pokret, jer su raspolagali spiskovima, i onim koji su našli kod Delalića, u tome nisu uspjeli. U borbi za prestiž suprotstavila im se komanda karabinjera. Njihov komandant Đuzepe Lastreti tražio je spisak, o kojem su ustaše govorile, pa da on sa svojim ljudima izvrši hapšenja. Pošto nije dobio spisak, nije dozvolio ni hapšenje. Ustaše su uz pomoć svoje policije nastojale da dođu do onih ilegalnih radnika koje je poznavao Vrdoljak. U to vrijeme su se on i njegov šef vrzmali po gradu. Vrdoljak je u pratnji nekoliko naoružanih ustaša tragao za Brešanom, dolazio je u njegovu kuću i pitao Antu gdje je. Kada mu je odgovoreno da se više od mjesec dana nije pojavio, vjerovatno su pomislili da je u partizanima.

Italijanski karabinjeri, koji nisu dozvoljavali da se ustaše iskrcaju u Mostaru, naredili su da jedna bojna ode u pravcu Metkovića pa da tamo pomogne borbu protiv partizana oko Baćinskih jezera, a nakon toga će joj omogućiti izvršenje zadatka u Mostaru. Druga se vratila u Sarajevo. Bila je to vješta zamka da

se oslabi snaga ustaša. Iz Metkovića je kompozicija ustaša vraćena prema Sarajevu. Nije joj dozvoljeno zaustavljanje u Mostaru.

Nakon tog sukoba Italijana i ustaša došlo je do izvjesnog zatišja. Niko nije popuštao. Ustaše nisu dale spisak koji su imale u posjedu, a Italijani su tvrdili da mogu izvršiti hapšenje vlastitim snagama. Na ruke upravitelja zapovjedništva UNS ured/II u Zagrebu stigla je iz Sarajeva depeša, primljena 4. januara 1943, koja glasi: »Danas me je posjetio zapovjednik Karabinjera divizije 'Murge' iz Mostara gosp. satnik Lastreti i ravnatelj Župskog redarstva u Mostaru gosp. Roko i zamolio me kao ravnatelja zaštitnog redarstva da im dademo materijal za mostarske komuniste. O uhićenju se zasad nismo sporazumjeli pošto izgleda da bi oni htjeli da im mi dademo ljudstvo i materijal, a da Talijani vrše saslušanje kao i to da mostarski komunisti ostanu u zatvoru kod Talijana.

Molimo za odgovor što da se čini. Štimac.«

Samo četiri dana kasnije II povjereništvu UNS-a u Sarajevu stiglo je naređenje: »Stupite u vezu sa Dr Heinrichom pozivom na moj razgovor s njim u Zagrebu, utanačite način na koji se ima izvršiti uhićenje i sprovođenje Olge Humo u Sarajevo. Uhićenje izvršite tako da o tome ništa ne znaju ni Talijani, ni četnici, ni partizani kao ni ostali ljudi sa kojima Olga dolazi u dodir. Iz Sarajeva je najbrže i najkraćim putem sprovedite u Zagreb inkognito pod sigurnom pratnjom. Radi opasnosti napada na vlak provesti je dnevnim vlakom. Pazite da putem s kim ne stupi u dodir. Prije toga stupite u vezu s Antom (Vatroslav Vrdoljak, primjedba R.H.), a Dr Heinricha obavijestite da je izvještaj o njoj pao u ruke partizana.« Depešu je potpisao Togonal, koji se nalazio na čelu Zapovjedništva UNS-a II u Zagrebu.

Na to je Štimac 9. januara 1943. odgovorio iz Sarajeva:

»Materijal za Mostar nalazi se kod dr. Benaka, kojeg je Jilek poslao pod T. br. 724 od 27. svibnja pr. god.

Po tom spisku, po izjavi Ante svi su ljudi u Mostaru osim 4 do 5. Vjerovatno je da su mnogi ljudi promijenili svoj položaj u radu, kao i to da se je sam rad proširio posljednjih 7 mjeseci.

Ukoliko Vam je potreban novi materijal molim da mi se dade rok od 20 dana, kao i potreban novac, da ponovo ispitam cijeli rad, eventualno da se stupi u direktnu vezu.

Olga (Humo) je do 11 prošlog mjeseca bila u Mostaru a vjerovatno da je i sada. Napominjem, da sam čuo da istu traže i Talijani.

Pošto je Ante s njom u prijateljskim vezama, a ne zna da je mi hoćemo uhititi i prebaciti u Zagreb daje prijedlog, pošto je Talijani traže, da je on prebaci u Sarajevo, zašto daje garanciju.

Sa Dr Heinrichom nisam stupio u vezu u pogledu Olge pošto se isti nalazi u Beogradu.

Molim odgovor na temelju izloženog u toku današnjeg dana.

Štimac«

Sve su veze i kasnije bile preko Vrdoljaka jer je policiji njegovo poznanstvo bilo dragocjeno. Ante se pojavljivao u Mostaru u raznim ulogama. Bio je angažovan i prilikom hapšenja Olge Humo i Munte, majke Avde Humo koje su, da bi se sve sačuvalo u većoj tajnosti, automobilom prebacili u Sarajevo.

Pošto je partijska organizacija Mostara raspolagala dokazima da je Vrdoljak u službi policije, svi aktivisti su bili upozoreni da ne stupaju ni u kakav kontakt s njim, pa ni onda kad se pouzdano znalo da dolazi u Mostar nabaviti veće količine duhana koji je švercovao u Sarajevu. Zahvaljujući tim mjerama, Vrdoljak nije uspijevaao da stupi u kontakt sa ranijim poznanicima, da nešto više dozna o pokretu, što je imao priliku kad se nakon stupanja u neprijateljsku službu uvukao u ilegalni pokret grada.

Jednom prilikom, kada je Vrdoljak došao u Mostar, pozvao je u hotel »Vilson«, na razgovor, upravnika mašinskog prometa Rudnika mrkog uglja inž. Čedomila Milićevića, za kojeg je znao da se nalazi na spisku mostarskih komunista. Prije nego je krenuo na razgovor, inž. Milićević je obavijestio majora avijacije Rudolfa Girzika, svog saradnika, koji je otišao u Komandu grada, gdje je kapetanu Vicku Hrasti rekao za taj poziv. Hraste je pozvao dežurnog oficira Hamdiju Šabanca, kojem je rekao da

ode u hotel »Vilson« i privede Vrdoljaka u Komandu grada kako bi se »evidentirao njegov boravak u gradu«. Dežurni oficir je tako postupio. Vrdoljak se brzo našao u Komandi grada. Od Sarajeva je zatraženo da provjeri Vrdoljakov boravak u Mostaru. Stigla je depeša da je u Mostar upućen po nalogu Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost iz Zagreba, koju je potpisao nadstojnik Štimac.

Znajući da je inž. Milićević komunista, Vrdoljak je nastojao da se s njim sastane. Rekao mu je, prilikom susreta, da zna za njegovu vezu s Brešanom. Kakva je bila Vrdoljakova namjera, da li ucjenjivačka ili da ga pridobije za svog saradnika, nije razjašnjeno, ali je Vrdoljak upozorio inž. Milićevića da je on »čovjek na položaju, otac, Hrvat« pa bi, kao takav, trebao paziti što radi. Upravo to je nagovještavalo pokušaj vrbovanja. Pošto je inž. Milićević i u tom susretu ispoljio odlučnost i nepokolebljivost, Vrdoljaku ništa drugo nije preostalo nego da izvijesti šefa policije Matu Roku.

Razgovor s Rokom bio je dosta uvredljiv po šefa policije. U prisustvu Sadika Filipovića, redarstvenog natporučnika, Vrdoljak je rekao Roki da je omalovažavao agente UNS-a i da ih je smatrao nesposobnim. Tom prilikom Vrdoljak je rekao da je ranije upoznao Roku ko su Brešan, inž. Milićević, inž. Šunjić, ali da on nije preduzimao nikakve mjere. Rekao mu je da je preuzeo eksploziv, propagandni materijal i pištolj od žene Husnije Repca, ali Roko ni tada nije poduzimao ništa.

– Nama nije bio cilj, to sam i ranije rekao, da pohvatamo jedan mjesni komitet pa da na njegovo mjesto dođe drugi, već je naša namjera bila da se uvučemo u rukovodstvo, kontrolišemo njihov rad i preduzimamo protumjere dok se ne ukaže prilika da se pohapse svi komunisti Mostara – govorio je Vrdoljak.

U razgovoru, koji je više ličio na svađu, Vrdoljak je žalio što su im Italijani onemogućili akciju kada je policija raspolagala spiskom komunista i kada je pripremala hapšenje oko 400 ljudi u gradu. Grdio je i psovao Roku što nije preduzimao mjere i što sa svojim saradnicima nije bolje motrio na pojedince i punktove u gradu.

Nakon razgovora s Vrdoljakom šef policije Mato Roko se požalio logorniku Ahmetu Hadžiću na postupak agenta UNS-a i, tom prilikom, nakon što je rekao da protiv njega podnose razne tužbe, tražio da on, kao logornik, napiše pismo u Zagreb i iznese da je šef redarstva ispravan, što je Hadžić obećao. To potvrđuje koliko se Roko uplašio za svoju sudbinu nakon sukoba s Vrdoljakom.

Plašeći se za vlastitu egzistenciju, Roko je sa svojim saradnicima pokrenuo čitavu mrežu da otkrije ilegalne radnike u gradu. Posebno je tragao za Ljubom Brešanom. Tražio ga je na Željezničkoj stanici gdje je radio, ali su mu rekli da dugo ne dolazi na posao. Tražio ga je u stanu, gdje mu je rečeno da ne znaju gdje je i da kući ne dolazi. Pravljeni su racije danju i noću, zaustavljeni su prolaznici i legitimisani, policija je razapinjala mrežu na svakom koraku. Međutim, ilegalni radnici su, i pored toga, uspješno izvršavali svoje zadatke. Ljubo Brešan se prebacivao iz jedne kuće u drugu i išao od jednog punkta do drugog.

14.

Partijska organizacija grada i brojni ilegalni radnici su svojim akcijama zagorčavali život policiji i neprijatelju, čime su unosili još veću nesigurnost u njegove redove. Skojevcu su pisali parole po zgradama u najprometnijim ulicama dok su se udarne grupe oglašavale svojim akcijama. Ljubo Brešan je sa članovima Mjesnog komiteta KPJ za Mostar nastojao da u svim sredinama pridobije nove ljude, da regrutuje mladost za pokret. Odlazio je na brojne sastanke koji su održavani po raznim kućama i u prisustvu malog broja drugova. Bio je u vezi s drugovima koji su po zadatku radili u domobranskim jedinicama i koji su nosili uniformu a cijelo vrijeme su održavali stalnu vezu s pokretom i bili mu na usluzi. O tim aktivistima Brešana je redovno izvještavala Olga Marasović koja je imala više takvih drugova na vezi.

Kada je neprijatelj, putem svoje propagande, širio laži o uništenju partizanskih jedinica, Feđa je na sastancima i u susretima sa pojedinim drugovima objašnjavao kako su se borci Mostarskog bataljona, mada desetkovani nakon četničke izdaje, uspješno upustili u nastavak borbe, kako su zauzeli Ostrožac i krenuli prema Prozoru i Duvnu. Preko članova Partije simpatizirati su upoznavani sa borbenim putem Mostarskog bataljona i sa formiranjem Desete hercegovačke brigade u Šujici kod Duvna. Stizala su pisma boraca rodbini ne samo kuririma već i redovnom poštom. Kada je Brešan posjećivao porodice drugova, iznosili su mu pisma koja su dobijali od svojih najdražih. Tako mu je Franjo Bruk, Leov otac, pokazao pismo sljedećeg sadržaja:

»Dragi roditelji!

Evo da vam se javim, da sam živ i zdrav, što i vama svima želim. Nalazim se nedaleko od Mostara, svega 40 km. Prošli smo jedan dugačak i naporan put u zadnjih nekoliko dana. Prešao sam iz Igman pl. preko Bjelašnice u Konjic, otale u Prozor, te G. Vakuf, Bugojno, Kupres, Duvno i Posušje...

... Često puta čitam prljave laži u Paveličevoj štampi, što mislim ni jedan pametan čovjek ne može vjerovati. Ali se približava i njegov dvanaesti čas. Iz daljine se već čuje posmrtno zvono kroz borbu probijamo i svim snagama našega oružja sprečavamo ga otimamo od njih i opet dijelimo narodu od kojeg je i uzeto. Či-polju i danas odjekuju partizanske pjesme i sva je pokrivena njemačkim, mađarskim, ustaškim, italijanskim i četničkim banditima. Mogli su slobodno nazvati knjigu 'Kozara grob okupatora i njegovih slugu'.

... Prošli smo kroz selo Vukovsko na Vukovskom polju poslije ustaško-njemačke ofanzive. Zatekli smo 150 žena i djece poklane od tih razbojnika. Da smo za tri sata ranije stigli, mogli smo to spriječiti, ali što ćemo. Zločini i krv svuda kuda se krećemo od tih zvijeri u ljudskom obliku.

Pozdravi Jelu i sve njezine ukoliko ih vidiš i molim te da ih pomogneš koliko je moguće. Znam da je glad u Mostaru. (Jela je Leova supruga, koja je ostala sa tri sina: Emerikom, Franjom i Josipom – primjedba R.H.)

Ukoliko ti se neko obrati za pismo meni, ovako ga adresiraj:

Drug Leo komandir III čete, Most. bataljona I Hercegovačke Udarne brigade.«

Pismo je upućeno nekoliko dana prije formiranja Desete hercegovačke brigade. Njegov sadržaj Brešan je prepričavao ilegalnim radnicima jer je ono bilo potvrda borbenog puta Mostarskog bataljona i ratnih strahota i teškoća. Brešan je, u okviru pomoći koja je pružana porodicama boraca, redovno pomagao supruzi Lea Bruka kako bi lakše izdržavala djecu, a izdašnu pomoć pružali su i Leovi roditelji.

Uspjesi partizanskih jedinica pozitivno su se održavali na podizanje borbenog morala, mobilisanje i uspješnije izvršavanje zadataka. Vijesti o kretanju partizanskih jedinica i njihovim borbenim uspjesima veoma brzo su se širile u Mostaru. Kada je stigla

vijest da je 7. avgusta 1942. oslobođeno Livno, to je izazvalo oduševljenje svih rodoljuba. Bio je to izuzetan udarac neprijatelju, tim prije što je to područje čuvao s posebnom pažnjom. U izvještaju 3. domobranskog zbora Glavnom stožeru domobranstva, uz ostalo, stoji: »Partizani vladaju cijelom oblašću Duvanjskog i Livanjskog polja; prijeti opasnost da partizani dođu do velikih zaliha hrane kojom su bogati ovi najplodniji krajevi zapadne Bosne.« Nije bila nevolja neprijatelja samo u tome što je izgubljeno područje bogato zaliham hrane. Njemački okupator bio je zabrinut za sudbinu službenika firme »Hansa Leichtmetall« kojima su intenzivno radili na utvrđivanju rudnog bogatstva i priprema za eksploataciju boksita. U takvoj situaciji organizacija TOT (Organizacija za podizanje vojnih objekata, dobila ime po ministru Trećeg Rajha Totu – primjedba R.H.), čije je sjedište bilo u Mostaru, obavijestila je Zagreb o padu Livna naglasivši da je grupa stručnjaka zarobljena sa svim uređajima, mašinama i automobilima, kojima su raspolagali.

Pošto je to bilo područje italijanske okupacione zone, njemačke trupe nisu bile angažovane. Ali njemački poslanik Zigfrid Kaše, u telegramu Ministarstvu spoljnih poslova Trećeg Rajha, obavještava da su domobrani u tri navrata molili Italijane za pomoć kako bi se spasili stručnjaci, te navodi da »ustanici već ugrožavaju i boksitne rudnike oko Širokog Brijega (današnje Lištice – primjedba R.H.) koji sada obezbjeđuju tri italijanske čete« i da će »taj jaki ustanički pokret za kratko vrijeme ugroziti sve njemačke interese u bokstinom području«, zahtijevajući, dalje, da se sagledaju mogućnosti da li se »sa njemačke strane mogu staviti na raspolaganje trupe za zaštitu privrednih objekata u Hrvatskoj koji su značajni za vođenje rata«, jer »treba računati sa potpunom obustavom produkcije boksita pošto su se sada partizani sjedinili i pobjedom kod Livna dobili znatne količine oružja i municije«. I to potvrđuje da je gubitak Livna bio značajan i težak udarac okupatoru. Nijemci su nastojali po svaku cijenu izbaviti iz partizanskog zarobljeništva svoje stručnjake pa je ponudena razmjena za uhapšene borce i pripadnike NOP-a. Mostarska partijska organizacija bila je obaviještena da u grad stižu zarobljeni

partizani koji će ići na razmjenu prema Livnu. U grupi se nalazilo 25 pripadnika NOP-a, pretežno članova KPJ i SKOJ-a, koji su uhapšeni od marta do jula 1942. godine. Oni su se nalazili u ustaškim, italijanskim i drugim zatvorima, od mostarske Čelovine i sarajevske Beledije do italijanskog zatvora Lazaret na otočiću Ošljak, nedaleko od Zadra. Većina zatvorenika, nakon što su ih prozvali i povelili, vjerovala je da je došao kraj mučenjima i zlostavljanjima i da su pripremili likvidaciju. Tek u Mostaru im je saopšteno da ih vode na razmjenu sa zarobljenicima koji su se našli u partizanskim rukama. Kamionom su ih povezli iz Mostara. U Studenim Vrelima, nedaleko od Pusušja, gdje su se na položajima nalazili pripadnici Desete hercegovačke brigade, 5. septembra 1942. izvršena je razmjena. Njemački oficiri, pripadnici organizacije TOT, prozivali su borce, od kojih je većina poimenično tražena za razmjenu, dok su partizani predali pet njemačkih zarobljenih stručnjaka i četvoricu oficira. Nakon razmjene, kada su se borci našli u sastavu partizanskih jedinica, poslije no što su prošli kroz fašistička mučilišta i zatvore, ponovo se u Studenim Vrelima oglasio partizanski mitraljeski rafal, čime je proslavljena razmjena i simbolično najavljena daljnja borba protiv okupatora i njegovih slugu.

Taj događaj imao je snažna odjeka u cijeloj Hercegovini, posebno u Mostaru. Omladinci su napuštali škole i zahtijevali da ih otpreme u partizane. Svakodnevno su slušali o uspjesima partizanskih jedinica, pa otuda i njihovo nastojanje da se nađu u partizanskim jedinicama. Mogućnosti za izlazak iz okupiranog i žicom opasanog grada bile su sve teže. Nije bio dozvoljen odlazak odreda u tim pravcima jer je proboj prema partizanskim jedinicama bio veoma težak. Sve je to, zahtjevi s jedne i nemogućnosti s druge strane, zadavalo nevolje drugovima koji su brinuli o otpremanju odreda iz grada. To se vidi iz pisma Muhameda Grebe Hamme, koji je imao pseudonim Snaga. Naime, tom pismu je prethodilo nekoliko sastanaka u Mjesnom komitetu KPJ za Mostar. Sekretar Ljubo Brešan izložio je sve nepovoljniju situaciju zbog pričanja pojedinih boraca o svojim drugovima u gradu, što je moglo doprijeti i do ušiju policije, koja je cijelo vrijeme tragala za ile-

galnim radnicima. Partijska organizacija grada borila se za svakog čovjeka, bez obzira na njegovo zaduženje, specijalnost i iskustvo, jer se dosta teško, u takvim uslovima, stvaralo kadrovske jezgre, sposobno da izvršava zadatke pokreta.

U pismu Snage (evidentirano u Arhivu Hercegovine pod brojem P/K 23-1130, 17. septembra 1942. godine), pored ostalog, piše:

»Pošto je ponovo po odluci CK formiran Obl.K. za Herc., čijim sam sekretarom imenovan, to nama, sem brigadi, šaljite redovno izvještaje o stanju Partije u bataljonu, kao i uopšte o razvoju situacije u bataljonu.«

Nakon što je upozorio da se vrši mobilizacija od 1919. do 1924. godišta, Snaga u pismu navodi: »Već sada iznalazite teren i izradite plan za jedan uspješan napad na voz. Naime, mi ćemo vam bar 4-5 dana ranije javiti kad pođe vojnički voz za Varaždin. U vozu će se nalaziti Mostarci – regruti, koje treba svakako osloboditi i time pojačati naše redove. Taj voz može da krene još u toku ovog mjeseca.«

U pismu, dalje, navodi da je u gradu malo ljudi nakon provala, da se vrši mobilizacija i da su sve teži uslovi za otpremanje odreda, a zatim upozorava da poruke, pozdrave, pisma, pozive u partizane i privatnu poštu treba svesti na minimum i slati je jedino preko veze, jer »privatna pisma i poruke mogu dovesti do provala«. Posebno upozorava da priče o liječenju ranjenika i ilegalnih radnika u skloništima u gradu mogu dospjeti do ušiju policije, pa takve priče treba suzbijati kako ne bi došlo do neželjenih posljedica.

»Prenose se vijesti da na sektoru J(ablanica) – K(onjic) ima oko 5-8000 partizana. Vi ćete prenositi težište akcije na razne sektore uvjeriti okupatora da vas zaista toliko ima i tim vezati za sebe 5-8000 Italijana. Vi morate stajati u čvrstoj vezi s J(ablanicom) radi informacija o kretanju, broju i snazi neprijatelja, o njegovom naoružanju i utvrđenjima. Oni vas mogu na vrijeme obavještavati o vozovima sa neprijateljskim trupama i materijalom, koje ćete vi zaustaviti ili prevrnuti.«

Pismo je pisano nekoliko mjeseci prije početka IV neprijateljske ofanzive, kada su se skoro nadomak Mostara vodile najznačajnije i najodlučnije bitke. Grad se, zahvaljujući svojim borbama, pripremao za uspješno izvršenje sve težih i složenijih zadataka partijske organizacije. Brešan je, i pored brojnih opasnosti i zamki, uvijek bio u pokretu. Okupljao je mlade, upućivao ih u tajne ilegalne borbe, razvijao u njima patriotizam, jačao hrabrost. Nije dozvoljavao da se mladi ljudi, s kojima je saradivao, osjećaju podređenima. Od njih je tražio disciplinu, tačnost, urednost i odgovornost, upravo ponašanje kakvo je i on prema njima i svima drugima ispoljavao.

Vjerovao je Brešan u mladost, u datu riječ. Kada je sjedio sa grupom omladinaca u Brankovcu, koji su ga izvještavali o prikupljenoj pomoći, primijetio je kako jastreb leti za uplašenim i iznemoglim vrapcem. Malo je nedostajalo da vrapac ne završi u kandžama grabljivice. Da Ljubo nije bacio kamen na jastreba, bjegunac ne bi uspio da se uvuče pod crijep najbliže kuće.

– Ovako, poput ovog jastreba, love policajci. I oni najradije udaraju kada je čovjek usamljen, kada mu nema ko pomoći. Tako radi, svi ga poznajete, Mujo Trbonja, ali i on će jednog dana završiti gore od svojih žrtava. Ponekad se treba baciti kamenom, pa da se onaj koga policija tjera spasi. To vi, vjerujem, znate. Tako su i omladinci pomogli Snazi kada je pao u ruke policije. Na to ne treba zaboravljati. Uvijek treba pomoći. Bolje je za poštenje i pravdu poginuti nego ostati rob cijelog svog života – govorio je Brešan okupljenim mladićima koji su ga pažljivo slušali.

Brešan je vjerovao ljudima. Živio je u uvjerenju da bi mu mnogi priskočili u pomoć ako bi pao policiji u ruke. Na sastancima, koji su bili kratki i jasni, Brešan se među mladima predstavljao s nadimkom Griša. Provjeravao je da li su kuriri na sigurnim mjestima, da li je za bataljon pripremljena pošiljka, da upozori, podsjeti i pokrene. Prilazio je ljudima s povjerenjem, govorio im tiho, smireno i uvjerljivo, na njemu svojstven način. Zadaci koje je postavljao bili su jasni tako da ni kod koga nisu stvarali nedoumicu. Uporno je odgajao vrijedne i odane borce, a svojim prim-

jerom pokazivao kako se treba boriti. Ništa mu nije bilo teško. Stizao je u sve dijelove grada. Upoznavao je ilegalne radnike sa zadacima, ali stalno upozoravao i na opreznost.

– Izgubili smo brojne drugove samo zato što u određenim trenucima nisu bili oprezni. Nikad se ne zna na koji će nas način neprijatelj iznenaditi, a da smo mu stalna meta ne treba sumnjati. Naše akcije protiv neprijatelja su sve brojnije pa je razumljivo što nastoji osujetiti naše namjere i onemogućiti nam izvođenje akcija. Kad bismo se, kako neki misle, upustili u oružane sukobe u gradu, ne bismo imali uspjeha. Brojniji je i brzo bi nas likvidirao, a time bi pokret ostao bez uporišta. Zato, uza svu spretnost i hrabrost, treba biti oprezan – govorio je Brešan.

– Samo, kada se vrpolti po ulicama, opasnosti su veće – dobacio je Hasan Fazlinović Žuti.

– Mislim da tebi ne treba objašnjavati da od sigurnog sakrivanja i pasivnog mirovanja nema ništa. Time ne bismo predstavljali opasnost za neprijatelja. Znaš i sam da se borimo i protiv onih koji primaju stanje onakvo kakvo jest. Moramo se angažovati na izvršenju zadataka nastojeći istovremeno da u akcijama brzopleto i ludo ne gubimo ljude – odgovorio je Brešan.

Vjerujući u mladost grada, u brojne ilegalne radnike i simpatizere pokreta, Ljubo je mirno primio obavijest da u Mostar stiže član Vrhovnog štaba. Da bi obavio što uspješnije pripreme za njegov siguran boravak, organizovao je sastanke, upućivao udarne grupe kako će provoditi bezbjednost druga iz najvišeg rukovodstva i intervenisati ako bude potrebno.

S namjerom da se prebaci u Bosansku krajinu, član Vrhovnog štaba Svetozar Vukmanović Tempo krenuo je iz Tuzle u Sarajevo. Odluku o odlasku u Krajinu promijenio je u Sarajevu i krenuo, nakon obavljenog posla, u Mostar da bi se upoznao sa stanjem u partijskoj organizaciji, a time i sa stanjem u Hercegovini nakon četničke izdaje i prebacivanja partizanskih snaga iz Hercegovine u Bosnu. U Sarajevu je partijska tehnika obezbjedila Vukmanoviću potrebna dokumenta. Dobio je legitimaciju na ime Stanislava Valinca, starog 32 godine, po zanimanju »tehnički vježbenik šumarstva«. Navedeno je, valjda zbog izgovora i jezi-

ka, da je rođen u Baru i da je nastanjen u Sarajevu, u Ulici Terebašinovoj br. 8. Pribavljena mu je i dozvola za nošenje oružja, koja je glasila:

»Gosp. Stanislav Valinac, tehn. vježbenik, ovlašten je na osnovu Zakona o šumama, Zakona o nošenju oružja od 14. VI 1928 god. i čl. 16 Pravilnika za izvršenje istog zakona od 1 VI 1928 i Naredbe Ministarstva šumarstva i rudarstva broj 13197 od 30. srpnja 1941, držati i nositi oružje samokres 6,36 mm tehničke oznake 'Valter', broj 17472.«

Nakon prijema poruke da u Mostar stiže »drug iz višeg rukovodstva« Olga Marasović i Ljubo Brešan najviše su se angažovali na pripremama za doček, siguran smještaj i ispraćaj. Okrugla, kako su tada jedino mnogi zvali i poznavali Olgu Marasović, koja je svojim načinom rada i kontaktiranjem prosto plijenila, organizovala je odlazak pouzdane Emine Trbonje u Sarajevo da doprati Tempa. Zadatak je uspješno izvršila. Doptovala je s drugom u vozu. Njen saputnik najviše je vremena proveo čitajući novine. Po dolasku u Mostar, Emina je gosta, kako joj je bilo prethodno rečeno, odvela u stan sestara Hajrije i Safije Bašagić, gdje ih je dočekala Okrugla.

Niko osim Olge Marasović o gostu ništa nije znao. Sestre Bašagić nastojale su da druga ugoste što bolje. Ime mu nisu znale. Nakon ručka Tempo je čitao »Hrvatski narod«. Hajrija je primijetila da kući prilazi policija. Upozorila je sestru i drugaricu. Svi su se trgli, osim Tempa, koji je hladnokrvno pružio Olgi neke legitimacije da ih skloni. Sve je odmah stavila na sigurno mjesto. Policija je lupala. Olga je prišla vratima i otvorila, a policajac je dočekao s pitanjem:

- Kako se zoveš?
- Sanija Lipnišević, iz Dervente, ja sam njihova rodica, došla sam u posjetu...
- Da ti nisi Čamila? – pitao je policajac.
- Nisam! Kakva Čamila?
- Ona što se jučer ovuda motala i govorila kako je policija goni – govorio je policajac zagledajući Olgu.

Mada je policajac govorio istinu, jer je dan ranije dolazila neka Čamila, rodom iz Gabele, koja je bježala pred policijom, svi su se pravili da o tome ništa ne znaju, da to prvi put čuju.

- Ama, znaš, i ti si mi sumnjiva. Jesi li se prijavila u Mostaru? – pitao je policajac.
- Nisam se prijavila, kod nas u Derventi se ne prijavljuje nikako – odgovorila je Olga.
- Hajde ti s nama! – reče policajac.
- Ali ja imam propusnicu – odgovori Olga požurivši da donese propusnicu na ime Sanije Lipnišević iz Dervente.

Propusnicu je pažljivo pregledao drugi policajac i pošto se uvjerio da je »ispravna«, reče kolegi koji je sumnjičio Olgu: »Pusti ženu na miru, nego da ja vidim koliki vam je stan...«

Dok je policajac prolazio hodnikom, svi, zatečeni u kući, našli su se u neprilici. Nakon što je prešao hodnik, policajac je ušao u sobu u kojoj je sjedio Tempo čitajući novine i praveći se da nije ni primijetio ulazak policajca. Ubrzo su policajci napustili kuću. Tražili su ženu, po imenu Čamilu, pa im nije palo na pamet da upitaju Tempa za propusnicu. A on je, s dokumentima kojima je raspolagao, bio siguran u toj kući. Nekoliko članova SKOJ-a bilo je zaduženo da motri na kuću sestara Bašagić i oni bi intervenirali ako bi policija nekoga hapsila. Sve je prošlo u redu, bez intervencije.

Na sastanak Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, koji je bio zakazan u kući Kazazića, u blizini radnje »CEREALE«, nedaleko od vatrogasne kule, krenuli su Olga Marasović i Svetozar Vukmanović. Između prolaznika užurbano se kretala Okrugla, a na odstojanju od nekoliko koraka za njom je išao Tempo. To je moglo dovesti do nesporazuma. Članovi SKOJ-a, koji su bili na obezbjeđenju Okrugloj, primijetili su da ima pratioca, sa šešišom na glavi i u balon-manitlu, što je inače bila garderoba agenata. Pretpostavljali su da je prati agent pa su odmah obavijestili »višu vezu« tražeći uputstvo kako da postupe, jer se sve to odvijalo na gradskim ulicama. Namjeravali su da ga nekim predmetom udare po glavi, da ga sruše, kako bi stvorili gužvu i omogućili Okrugloj da pobjegne. U posljednjem trenutku stiglo im je obavještenje

da se u gradu nalazi drug iz višeg rukovodstva i da je za Okruglom krenuo na određeno mjesto. Razumljivo pošli su na sastanak, ali je druga grupa zadužena za obezbjeđenje sastanka. I omladinci su se uvjerili da se Okrugla poznaje sa svojim pratiocem. Olga je na ulaznim vratima sačekala pratioca te su zajedno ušli u zgradu, na sastanak. Da pravovremeno nije stiglo obavještenje najvjerovatnije bi omladinci onemogućili člana Vrhovnog štaba da slijedi Okruglu.

Na sastanku Mjesnog komiteta KPJ za Mostar sekretar Ljubo Brešan upoznao je člana Vrhovnog štaba sa stanjem u gradu, sa nevoljama i teškoćama koje su ih pratile prethodnih mjeseci, posebno o nastojanju policije da u redove pokreta ubaci svoje ljude. Posebno je govorio o jačanju i narastanju ilegalnog pokreta u gradu, o uključenju većeg broja građana u akcije prikupljanja pomoći, o sabotazama i diverzijama. Razgovor je trajao duže nego što je bilo predviđeno jer je Tempo pokazao interes za sve aktivnosti i akcije. Posebno se interesovao kako održavaju vezu sa Mostarskim bataljonom, kako otpremaju nove borce. Član Vrhovnog štaba NOV i POJ izrazio je zadovoljstvo sa stanjem nakon što je čuo domačine i posebno je ukazao na značaj partijske tehnike koja je i u najtežim danima i uslovima uspješno izvršavala svoj zadatak. Za vrijeme svoga kratkog boravka pregledao je neke brojeve Biltena i druge materijale.

Tempo je govorio o oportunističkim i sektaškim greškama na terenu, o potrebi bržeg obnavljanja partijske organizacije u svim krajevima Hercegovine, upravo onako kako je to objavljeno u jednom broju »Proleter«. Pozdravio je formiranje partizanskog bataljona »Sloboda« u južnoj Hercegovini kao podstrek za masovno dizanje na ustanak. Bilo je riječi o »organizovanijem i planskom izvlačenju bivših partizana iz četničkih redova, razbijajući iznutra« četničke jedinice.

O svemu što je interesovalo Tempa informisali su ga članovi Mjesnog komiteta KPJ za Mostar. Kao sekretar Ljubo Brešan je nastojao da da što potpunije informacije kako bi se stekla vjernija slika o cjelokupnoj ilegalnoj borbi Mostara, čiji su stanovnici od prvog dana oružanog otpora stupili u borbu protiv

okupatora i njegovih slugu, stalno ispoljavajući spremnost, odlučnost i borbenost. Govorio je Brešan o mostarskim porodicama, o neumornim i hrabrim majkama, ženama, o neustrašivim i odvažnim mladićima i djevojkama, njihovim podvizima koji su unosili neisgurnost i strah u redove neprijatelja. Nakon kraćeg izvještaja o pisanju parola po najvećim zgradama u gradu Tempo nije mogao odoljeti a da ne upita Brešana:

– Koliko imate organizovanih drugova u gradu?
– Ako bismo gledali samo na to ko su članovi KPJ, bilo bi ih malo, ali u našem gradu su brojni ljudi uključeni u pokret, više nego što se može pretpostaviti. Pažljivi smo da policija svoje ljude ne ubaci u naše redove. O tome brinu u svim ćelijama. Sigurni smo da za mnoge akcije možemo okupiti dosta mladića i djevojkama. I članovi Narodnooslobodilačkog odbora, kao i brojni simpatizeri, stalno nam stoje na usluzi. Da nije toga, kako bismo pripremali izlaske odreda, dolazili do materijalne pomoći. Ovdje kod nas živi parola: »Kuća u kojoj nema partizana ili koja u ma čemu ne pomaže našu narodnu vojsku nesigurna je, sumnjiva ili neprijateljska!« To smo, uostalom, objavili i u našem Biletu – odgovorio je Brešan.

Izuzetno zadovoljan sa stanjem u Mostaru, Tempo je obećao da će sa svim što je čuo i doživio upoznati drugove u Vrhovnom štabu. Tada su domaćini zamolili Tempa da kao poklon mostarske partijske organizacije ponese drugu Titu jednu ćilibarsku mušticu. Drug Tempo se zahvalio na poklonu obećavši da će nastojati predati ga drugu Titu.

O članu Vrhovnog štaba su brinuli kako članovi Mjesnog komiteta KPJ tako i Mostarci u svim kućama u koje je ulazio. Najprijatnije se osjećao u kući Meve Grebo, majke Muhameda Hame, Esada, Tidže i Zibe, supruge Memiš-age, kojeg su ubile ustaše pred kraj rata. Brinula je o Svetozaru Vukmanoviću Tempu, Rati Dugonjiću, Olgi Marasović, Lepoj Perović, Dragutinu Kosovcu Braci, Mili Perkoviću i brojnim kuririma koji su stizali u Mostar, ali i o ilegalnim radnicima u gradu. Svi su se kod nje osjećali sigurnim, okruženi brigom i pažnjom Meve.

Poslije višednevnog boravka u Mostaru, gdje je osjetio širinu antifašističkog pokreta, Tempo je odlučio da krene iz grada na teren, prema Vrhovnom štabu. Ilegalci su mu ponudili da odabere jedan od načina kako da se izvuče iz grada. Ponudeno mu je da se iz grada probije sa grupom naoružanih drugova koji bi ga izveli do partizanskih jedinica, ali to nije bio i najsigurniji način. Druga je mogućnost bila da se prebaci, uz pomoć željezničara, do Ostrošca, odakle bi se prebacio u Seonicu, pa u partizanske jedinice. Taj kanal bio je dosta siguran jer su se njime mnogi prebacili zahvaljujući aktivnosti Omera Kevića Blihera, zaposlenog na željeznici, koji je bio zadužen za funkcionisanje te veze. Rečeno je da bi kompletno vozno osoblje bilo povjerljivo, da bi ga sačinjavali članovi KPJ i SKOJ-a i vrijedni simpatizeri. Međutim, Tempo nije prihvatio ni jednu od ponuđenih varijanti. Mjesni komitet KPJ za Mostar uputio je u Stolac Sulejmana Mehmedbašića Sulu koji je tamo izvadio potvrdu na ime nekog trgovca koji se trebao prebaciti u Bosnu. U Mostaru je zatim unajmljen taksi kojim je upravljao Alija Trbonja koji je iz Mostara odvezao Tempa do Ostrošca, gdje su ga preuzeli ilegalni radnici i prebacili u Seonicu, iz koje je Tempo krenuo na teren Prozora, gdje se povezao s partizanskim jedinicama.

Vraćajući se u Mostar, vozač Trbonja našao je u automobilu čilibarsku muštiklu. Znao je samo da pripada »važnom drugu«, ali nije znao kako da mu je pošalje. Čuvao je tu muštiklu kao svoju tajnu, kao uspomenu kada je po zadatku vozio »važnog druga«. Kada je 1953. godine Svetozar Vukmanović Tempo posjetio Mostar, Trbonja mu je predao muštiklu, podsjetivši ga na vožnju do Ostrošca i na to da poklon Mostaraca nije bio uručen drugu Titu. I Tempu je bilo žao što nije bio u mogućnosti da uruči taj poklon, jer je u žurbi, kada je izlazio iz automobila, zaboravio na muštiklu.

Za vrijeme boravka u gradu više ilegalnih radnika, koji su kontaktirali s Tempom, rekli su da su »obični ilegalci«, da nisu članovi KPJ, mada je on pretpostavljao da će biti u kontaktu samo s takvima. Ni omladinci koji su ga čuvali, a da on za njih nije ni znao, ni omladinke koje su mu pripremale hranu, ni domaćice

koje su ga dočekivale, pa ni vozač koji ga je vozio u Ostrožac i kurir koji ga je preuzeo nisu tada bili članovi KPJ. Oni su ponikli u slobodarskom i nepokorenom gradu, oni su se u brojnim akcijama potvrdili kao aktivni borci narodnooslobodilačkog pokreta i po svom uvjerenju i ponašanju djelovali kao komunisti, pa se u vrijednosti takvih boraca uvjerio i Tempo za vrijeme svog boravka.

Više ilegalnih radnika bilo je na direktnoj vezi s Ljubom Brešanom. On im je davao direktive i tražio da se blagovremeno upozna sa rezultatima svake akcije. Jedan od najneposrednijih saradnika bio mu je Salko Šestić, član Mjesnog komiteta SKOJ-a za Mostar, a jedno vrijeme i njegov sekretar. Šestić se nalazio u Južnohercegovačkom partizanskom odredu do sredine 1942. godine, pa kada su partizanske snage krenule u Bosnu, po zadatku je ostavljen na hercegovačkom terenu. Počeo je kao borac da bi kasnije radio kao politički radnik i obavljao zadatke vojnoobavještajnog karaktera, u čemu je ispoljio izuzetne sposobnosti. O svojim akcijama na terenu pričao je Brešanu i drugovima. Nalazio se u sastavu grupe koja je u proljeće iste godine smjelom akcijom upala na neoplobođeni teritorij, u selo Hrasno, gdje je kidnapovala fra Antu Bakulu, ozloglašenog ustaškog krvnika u okolini Stoca, Čapljine i Ljubinja. O zlodjelima fra Bakule borci su slušali kazivanja naroda tog kraja, pa je zbog toga osuđen na smrt. Sa tog terena Šestić je, nakon nekoliko mjeseci, povučen u Mostar, gdje je primljen u članstvo KPJ. Zahvaljujući njegovom iskustvu, mada je bi mlad, mostarski omladinci, sa svojim udarnim grupama, predstavljali su stalnu opasnost za okupatora. Sa svojim drugovima Šestić je organizovao brojne akcije koje su zbunjivale neprijatelja. U nekoliko navrata omladinci su uspješno upadali u dobro čuvane magacine i iz njih izvlačili oružje, opremu i hranu.

U vrijeme priprema okupatorskih vojnika, četnika i ustaša, oružnika i domobrana da krenu iz Mostara na partizanske jedinice, koje su u to vrijeme nadirale prema Prozoru, grad na Neretvi bio je stjecište svih tih snaga. Svi su imali isti cilj: uništiti partizanske jedinice. Partijska organizacija Mostara pripremala je akcije kako bi, u granicama svojih mogućnosti, nanijela što više štete i unijela pometnju u neprijateljske redove. Vozovi u pravcu Konjica, zahvaljujući članovima KPJ i SKOJ-a na željez-

nici, kasnili su po nekoliko sati. Omladinci su sjekli gume na kamionima, izlijevali benzin iz njih i pravili kvarove gdje je god to bilo moguće. Organizovali su krađu oružja gdje god su imali priliku za to, pa i u kinima. Dok bi okupatorski vojnici gledali film, iz futrola, sa skinutih opasača, nestajali su im pištolji. Neprijatelj je osjećao strah u ovom gradu. Njegove patrole postale su brojnije. Krstarile su gradom, zavirivale u sve sokake, pretresale prolaznike, ali su i pored toga neustrašivi mladići izvršavali zadatke.

Kada se u Mostaru, upravo u to vrijeme, ponovo pojavio četnički komandant Jevđević, bila je to prilika za atentatore. Pripremama je rukovodio Salko Šestić. Bilo je planirano da Jevđevića s pratnjom likvidiraju na prilazu Mostaru iz pravca Blagaja, gdje je često odlazio. Zaseda ga je čekala. Za tri noći, koliko su omladinci bili u zasjedi, nije naišao Jevđević. Upravo u to vrijeme policija je nastavila hapšenja omladinaca. Bila je to masovna akcija. Uhapšen je i Salko Šestić. O tome je obaviješten i Brešan koji je, nakon što je saslušao ko se sve našao u zatvoru, rekao drugovima:

– Akcije treba nastaviti. Siguran sam da policija od Šestića neće čuti ni jedne riječi o našim akcijama. On će biti kao stijen na. Akcijama bismo mogli stvoriti zabunu kod policije da nije uhapsila pravog organizatora.

Po dolasku s terena Salko Šestić se našao u sastavu Mjesnog komiteta SKOJ-a za Mostar, čiji je sekretar bio Sulejman Mehmedbašić. Nakon hapšenja Salko Čelebića, člana Mjesnog komiteta SKOJ-a, ubrzo su u zatvor pali Mehmed Dvizac i Salko Šestić, članovi istog rukovodstva. Prijetila je opasnost i Hamidi Šabanac Midi i Kevseri Tikvina, koje su bile u sastavu istog rukovodstva, te su se povukle u ilegalnost. Smjestile su se kod Kane Bušatlije, odnosno njene majke Hate, odakle su otišle u partizane marta 1943. godine. U istom rukovodstvu nalazio se i Alija Šegetal, u čijoj se kući nalazila tehnika SKOJ-a.

Omladinci su izvodili akcije u cijelom gradu. Nastala je panika među okupatorskim vojnicima i njihovim slugama, ustašama i četnicima, zbog kidanja telefonskih linija na više mjesta. Straže i patrole su motrile na sve strane, ali su se omladinci znali

privući i izvršiti zadatak. Kidanu žicu, čak i po stotinu metara, kupili su i bacali u Neretvu kako ne bi ostavljali traga akcije. Sve to, međutim, nije pomoglo uhapšenom Salki Šestiću. Svirepo je mučen. Policija je nastojala da od njega iznudi gdje je bio skoro godinu dana izvan Mostara, šta je za to vrijeme radio, s kim se družio, ko su mu saradnici. Zlostavljan je, mučen i tučen, ali iz njega nije potekla ni jedna riječ o drugovima. Ponašao se upravo onako kako je o njemu Brešan govorio.

Nakon noćnog saslušanja i mučenja Šestića su iz isljedničke kancelarije, gotovo nepokretnog, povelili u ćeliju. Vidio je da mu više nema spasa. Prikupio je posljednju snagu. Pesnicom je udario pratioca, kojeg je zbunio, a onda se dao u bjekstvo. Istrčao je iz zatvorske zgrade na ulicu. Iscrpljen i izmučen organizam nije mu dozvoljavao da se brže kreće, mada je bio poznat kao dobar sportaš. Za njim su istrčali stražari. Otvorili su pušcau vatru. Pogoden je smrtonosno upravo u trenutku kada je dospio pred sokak. Pao je. Oko njegovog mrtvog tijela okupili su se policajci i isljednici, oni kojima nije ni počeo priču o svemu što je znao, o brojnim akcijama i drugovima.

Smrt Salke Šestića bio je težak udarac za njegove drugove. Ubistvo je izazvalo negodovanje građana Mostara koji su žalili čestitog omladinca. Partijska organizacija je znala da policija nije raspolagala njegovim priznanjem, nije ga mogla iznuditi. Preko uglednih građana je protestovano što je ubijen čestit mladić. Ubistvo Šestića je u narodu okarakterisano kao težak zločin. Zahtijevano je da se tijelo dvadesetogodišnjeg mladića sahrani uz javnu pogrebnu povorku, ali policija to nije dozvoljavala. Pribojavali su se demonstracija. Pokopan je noću. Na njegovom grobu, premda je policija motrila, osvitalo je cvijeće. Hrabri mladići donosili su iz svojih avlija cvijeće i prekrivali mu grob. Policija bi nakon svanuća intervenisala, razbacivala cvijeće s groba i uklanjala znakove prijetnje upućene policiji i njenim šefovima.

Ubrzo je partijska organizacija grada raspolagala podacima ko je bio isljednik Salki Šestiću i ko se prema njemu surovo i neljudski odnosio. Bio je to policijski agent Mustafa Trbonja, poznat po nadimku Brko. Njega je ilegalni pokret optužio za Še-

šćićevu smrt. Narodni sud je u ilegalnom partijskom Biletu objavio da je za Šestićevu smrt kriv policijski agent Mustafa Trbonja koji ga je uhapsio i saslušavao, i zbog toga je osuđen na smrtnu kaznu. Bilten je kružio gradom. Ilegalni radnici su jedan primjerak Biltene dostavili i šefu policije Mati Roki i na taj način ga obavijestili da je osuđen jedan od glavnih njegovih saradnika.

Policijski agent, kada mu je predložen Bilten, upozoren je na presudu. Da bi bio sigurniji, određeni su mu pratioci koji će ga štititi. Zbog toga su neki smatrali da je dostavljanjem Biltene policiji napravljen nepromišljen potez, jer je tako data mogućnost Trbonji da se zaštiti. Međutim, ubrzo je presuda narodnog suda izvršena. Veoma oprezan i dobro čuvan, policijski agent nije ni slutio da će ga presuda stići tamo gdje se najmanje nadao, neposredno pred policijskom zgradom.

Nije prošlo mnogo vremena od ubistva Šestića, a gradom je poput munje proletjela vijest da je agent Trbonja ubijen. Atentat je izvršio borac i kurir Mostarskog bataljona Petar Krajina, kome je taj zadatak povjerio Ljubo Brešan. Po dolasku u Mostar Krajina je, kao što je to činio i ranije, potražio Ljubu, koji mu je ispričao šta se dogodilo sa Šestićem, kojeg je Petar neizmerno volio kao svoga najprisnijeg druga. Upozorio ga je da je narodni sud osudio agenta na smrt i da je presuda objavljena u Biletu.

– To je moj zadatak! – rekao je Krajina nakon što je saslušao Brešana.

U današnjoj Ulici braće Fejića, koja se tada zvala Ulica kralja Tomislava, 1. februara 1943, nakon što ga je duže vremena pratio, Petar Krajina je, vozeći bicikl, pucao iz pištolja na Trbonju, koji se našao na ulici upravo između trafike koju je držao Mehmed Kapetanović Cojle i ulaza u zgradu policije, a zatim kratko nastavio vožnju, odbacio bicikl i niz sokak se spustio ka Neretvi, da bi, pošto je dva dana proveo u jednom stanu na Mejdanu, ponovo otišao u partizane. Policajci koji su istrčali iz zgrade na ulicu, otvorili su vatru za Krajinom. Jedno zrno, odbijeno od kamena, okrzlo je po licu bjegunca, ali mu nije nanijelo težu povredu.

U izvještaju je šef policije Mate Roko o atentatu napisao: »Dana 1. ov. mj. u 21,15 sati u Kralja Tomislava ul. u Mostaru pri izlasku iz trafike Kapetanović Mehe ispaljeno je dva metka iz samokresa 9 mm na redarstvenog izvidnika iz ove oblasti Trbonju Mustafu.

Atentator je išao na dvokolici (biciklu – primjedba R.H.) i spazivši Trbonja Mustafu da izlazi iz spomenute trafike opalio je na njega dva metka, bacio dvokolicu i pobjegao ulicom Kralja Tomislava odakle je kroz jednu malu uličicu pobjegao koritom rijeke Neretve.

Opis atentatora slaže se sa opisom Šefkije Bošnjica i opravdano se sumnja da je isti izvršio atentat na Trbonju Mustafu da osveti smrt Šestića Salke (izvještaj Tj. br. 283/43) jer se u komunističkim krugovima govorilo da je Šestića ubio izvidnik Trbonja iako to ne odgovara istini.«

Policija je, kada je saznala ime vlasnika bicikla, vjerovala da je Bošnjic atentator. Kad je Krajina tražio bicikl od ilegalnih radnika, nije mogao ni pretpostaviti čije će dobiti. Drugovi su mu nabavili dobar bicikl, privremeno ga »konfiskujući«, a da nisu znali čije je vlasništvo. Pošto su bicikli imali registarske brojeve, policija je brzo stala u trag vlasniku. Nastala je potraga za Bošnjicem. Vlasnik bicikla je u međuvremenu napustio Mostar i našao se u partizanskim jedinicama. Poginuo je na Sutjesci iste godine.

Presuda narodnog suda stigla je Trbonju, zahvaljujući hrabrosti atentatora Krajine, pred zgradom policije. Teško ranjeni policajac, oko kojeg se okupila policijska svita, brzo je prebačen u bolnicu. Angažovani su ljekari da mu spase život, ali su povrede bile takve da je nakon hirurškog zahvata podlegao. Bila je to najradosnija vijest za ilegalne radnike grada, tim draža što je likvidiran agent kojem je preko Biltena izrečena presuda, za koju je i sam znao. Agent je životom platio mučenje i ubistvo Salke Šestića.

Istomišljenici ubijenog Trbonje nastojali su da okupe što više ljudi na sprovod. Policajci su posjećivali zanatske i trgovinske radnje, čak i neke porodice, pozivajući tako ljude na sahranu i ispraćaj posmrtnih ostataka. Odziv je, međutim bio slab te je

obred obavljen pred malim brojem prisutnih, uglavnom policajaca.

Mnogi su se prolaznici zaustavljali ispod košće kod Roznamedžijine džamije da bi pogledali mjesto gdje je pokošen agent Trbonja. Djeca su pjevala:

»Nema zbrke, nema trke,

Nestalo je Muje Brke.

Sve je redom pozatvaro,

i njemu se ukraj stalo!«

Tim stihovima je nakon oslobođenja dopjevano:

»Ubio ga borac Pera,

neka mu je alal vjera!«

Time su djeca, na svoj način, ispoljavala zadovoljstvo što je likvidiran omraženi agent i policajac koji je i njima zagorčavao život.

16.

Nakon atentata grad su neprijatelji još više utvrđivali. Straže su na mostovima postavljale bodljikavu žicu kako neko od prolaznika ne bi umakao. U to vrijeme Italijani su sa brojnim četnicima putovali u Jablanicu, koja je predstavljala tvrđavu pred naletom partizana. Mostar je bio opasan brojnim mitraljeskim gnijezdima i minskim poljima, jer su se Italijani plašili prodora partizana u grad.

Kuriri su, i pored svih tih prepreka, ulazili u grad. Brešan je bio informisan o svim događajima. Ponosio se mladićima koji su, i u takvim prilikama, provocirali neprijatelja i svojim akcijama dovodili ga do ludila. Ništa ih nije moglo spriječiti da ne nanesu štetu neprijatelju, gdje god je za to bilo prilike. Brešanu je bilo teško kada je izgubio sigurnu vezu s nekim radnicima na željeznici. Zadugo nije znao je li neko od željezničara ostao u Jablanici, a do toga mu je doista bilo stalo jer je održavao partijsku vezu s ilegalcima Jablanice.

Pošto je u Jablanici proveo 40 dana, u Mostar se vratio Vilko Šnatinger, prijatelj i saradnik braće Brešan. I on je, sa više željezničarskih radnika, radio na podizanju improviziranog mosta za prelaz boraca i ranjenika, a onda se vratio u Mostar. Na putu je doživio četničko zlostavljanje i torturu, ali na sreću nije završio u talasima hladne i nabujale Neretve kao Šćepo Vladić, kojeg su četnici ubili i bacili u rijeku. Imao je sreću da je naišla patrola italijanskih vojnika prije nego što je došao na red za klanje.

Po dolasku kući kod Vilke je stigla patrola karabinjera koji su ga, uz pomoć prevodioca, ispitivali. Vilko je pričao kako je most porušen i kako je sagrađen novi, kojim su prešli partizani. Ranjenike nije spominjao. Govorio je, kako im je na ispraćaju iz Jablanice rekao Salko Zebić, komandant mjesta, da su svi mostovi porušeni, da su partizani dobro naoružani, da raspolažu jakom artiljerijom i tenkovima, te da su sobom povelili veliki broj zarobljenih italijanskih vojnika. Po odlasku karabinjera, koje su interesovali detalji, u kuću Šnatingera došao je Ljubo Brešan. Želio je da razgovara o svemu što je njegov drug vidio. Ljubu je interesovalo da li je Vilko vidio Mostarce. Pošto mu je Vilko odgovorio da ih nije vidio, primijetio je da je to zabrinulo Brešana, koji je upitao:

– Šta je s našima?

– Oni su, čuo sam od komandanta mjesta, krenuli prema Konjicu. Imali su zadatak da onemoguće prodor neprijatelja sa sjevera – odgovorio je Vilko.

Pričao je Vilko o jakoj zimi, o brojnim ranjenicima, o hrabrim borcima, o drugarstvu među njima, o uvjerenju da će izboriti pobjedu.

Brešan se interesovao za željezničare, posebno one s kojima je ranije saradivao a koje je i Šnatinger poznavao.

– Bilo je dosta željezničara, ali nikoga od onih kojima sam nosio tvoju poruku nisam vidio. Nije bilo ni Namika Čehića iz Rame, ni Hilmiye Begete iz Ostrošca, ni Bektaševića iz Konjice. Jedino sam vidio Avdu Krpu iz Jablanice, koji je cijelo vrijeme radio s nama – odgovorio je Vilko.

Dugo je Brešan razgovarao sa svojim drugom. Slušao je i pamtio podatke. Kasnije je o svemu tome kao i o informacijama koje su mu dostavili kuriri obavijestio članove Mjesnog komiteta KPJ za Mostar. Bilten, koji je izdavala partijska tehnika grada, informisao je o toku četvrte neprijateljske ofanzive. Bilten je donio niz obavještenja i komentara, u kojima je pisalo kako je neprijatelj uspio ujediniti četnike i ustaše na zajedničkom zadatku uništenju partizana i komunista u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske. Sadržaj Biltene ispunili su svojim priložima Nusret Seferović, Olga Marasović i drugi, koji su raspolagali obavještenjima o stanju na terenu, u čemu je svoj doprinos dao i Ljubo Brešan koji je svojim angažovanjem dolazio do važnih informacija.

Neuspjeh brojne okupatorske vojske, četnika i ustaša, koji su raspolagali tehnikom i naoružanjem, kakvo se tada samo poželjeti moglo, unio je nervozu i nepovjerenje u njegove redove,

tako da su još intenzivnije nastavili sa zlostavljanjima i represalijama nad stanovništvom u gradovima. Ni Mostar nije bio pošteđen. Svakodnevno su organizovane racije i premetačine da bi pronašli ilegalne radnike, propagandni materijal i oružje.

Prekidom željezničkog saobraćaja nakon porušenog mosta u Jablanici ionako teška situacija u snabdijevanju grada postala je još težom. Glad je harala, neimaština izazivala nove nevolje. I zarazne bolesti, osobito tifus, širile su se gradom.

Kada se neprijateljski obruč pete ofanzive počeo stezati oko Narodnooslobodilačke vojske, Brešan je, živeći u ilegalnosti, nastojao da se svi zadaci ilegalnih radnika uspješno ostvaruju. Primaio je kurire, preuzimao poruke, brinuo o njihovom boravku u gradu i sigurnim izlascima iz njega. Uslovi ilegalne borbe postajali su sve složeniji i teži. Vojnu vlast u Mostaru Nijemci su preuzeli od Italijana 4. juna 1943. godine. Njemačke jedinice bile su razmještene na periferiji grada, poneke udaljene čak i nekoliko kilometara od gradske periferije. Neprijatelj se utvrđivao, ukopavao topove, tegljače gusjeničare i u voćnjacima postavljao šatore. U to vrijeme ilegalnim je radnicima bilo izuzetno teško, opasnosti su vrebale sa svih strana. Ali, uz gubitke, kojih je bilo, iz akcija su izlazili jači i sposobniji za nove pothvate.

Nijemci su sve manje vjerovali Italijanima, ustašama i četnicima da se ilegalni pokret u gradu ne može suzbiti. Sami su organizovali racije u gradu, sami su pretresali naselja, hapsili sumnjive, odvodili u zatvore i logore.

Neposredno pred početak V neprijateljske ofanzive Brešanu i njegovim drugovima stizale su informacije o stezanju neprijateljskog obruča oko glavnine Narodnooslobodilačke vojske. To nije izazvalo kolebljivost već, naprotiv, još više mobilisalo ilegalne radnike da se uspješnije i neposrednije angažuju u izvršenju povjerenih im zadataka. Svima je pao kamen sa srca kada su u Biltenu pročitali vijest, u kojoj je, uz ostalo, pisalo: »Dosadašnji bojevi i razvoj pete okupatorske ofanzive pokazuju da je NOV u stanju izdržati i najkrupnije nalete moderno opremljene fašističke vojske. Taj razvoj daje nam pravo da predvidimo slom i ža-

losni svršetak ove ofanzive koja će svršiti kao i prve četiri – potpunim neuspjehom.« To je objavljeno u Biltenu 13. juna 1943.

Borci Mostarskog bataljona, koji su preživjeli bitku na Sutjesci, iscrpljeni, iznemogli, mnogi ranjeni i oboljeli od tifusa, krenuli su ka svom gradu vjerujući da će u njemu naći mjesta za oporavak. Danima su pješačili, mnogi na tom putu pali, izbjegavali četničke zasjede da bi, u najtoplijim danima na hercegovačkom kamenjaru, stigli nadomak grada. Kada je kurir Ljubi Brešanu donio pismo u kojem je Enver Ćemalović, komesar Mostarskog bataljona, pitao postoji li mogućnost da se prihvate ranjeni i iscrpljeni borci, sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Mostar nije oklijevao. Vjerujući stanovnicima grada koji su prihvatili borbu protiv neprijatelja, računao je, s razlogom, da grad može prihvatiti svoje kćeri i sinove koji su iskrvarili na Sutjesci. Nakon nekoliko sati, koliko su provjeravane mogućnosti za prihvatanje boraca, kurir je krenuo sa porukom da se borci mogu spustiti u grad, na određena mjesta, gdje će ih ilegalni radnici prihvatiti, smjestiti, brinuti o njima i liječiti ih dok se ne oporave i ne budu sposobni da zauzmu ponovo svoje borbeno mjesto u partizanskoj jedinici.

Borci su, uglavnom pojedinačno, po pomrčini, silazili niz kamene litice prema gradu. Bili su gladni, mnogi ranjeni, ali su išli u sigurno skrovište, u svoj grad. Dok su se oprezno primicali gradu, pribojavajući se zasjeda, dotle su ilegalni radnici dežurali, puni zebnje i straha za sudbinu svakog borca. Nije to trajalo ni sat, ni dva, ni jednu noć, već nekoliko uzastopnih dana i noći. Kako su stizali, tako su i prihvatani. Jedne su smjestili kod rodbine, druge kod prijatelja i komšija, ali su svi bili sigurni da su na bezbjednim mjestima. Policija je bila u pripravnosti, očekivala je da bi se pojedinci mogli spustiti u grad, ali nije nailazila ni na kakve tragove. U mnoge je kuće dolaskom boraca ušla radost. Susrele su se majke sa sinovima, sestre s braćom, očeви s djecom, djevojke sa mladićima. Bdjelo se nad borcima, o čijoj slavi i hrabrosti su do tada samo slušali.

Neprijatelj je putem svoje propagande širio vijesti da su partizani na Sutjesci, Zelengori i drugim planinama potpuno uni-

šteni, da nema preživjelih, a Mostarci su u to vrijeme u svojoj sredini zbrinuli borce svog bataljona, koji su im pričali o bitkama i herojskim podvizima, uspješnim napadima i jurišima, ali i o poginulima. I dok su slušali brojne pojedinosti iz te bitke, većina ih prosto nije mogla pretpostaviti da je sve to neko, ipak, mogao preživjeti. Brojne kolone neprijateljskih vojnika, ogromna tehnika i mehanizacija i stalna bombardovanja nisu mogli uništiti Titove partizane. Eto, kada su oni u pitanju, moguće je i da prežive snažne napade neprijateljske sile, da se natčovječanskim naporima uspješno probiju i, uz ogromne žrtve izvuku iz obruča.

Pričali su borci kako su ih četnici zarobljavali na putu prema rodnom gradu, kako su bili planirali da im budu »biber po pilavu«, kako je to pričao komesar Enver Čemalović, da ih bace u jamu i likvidiraju. Kada su ih povelili komandantu četničkog štaba Miloradu Popoviću, borci su realizovali svoj dogovor o bjekstvu. Svi su, osim dva druga, pobjegli, tako da se u Dobruču okupilo 15 drugova. I oni su, nakon primljene Brešanove poruke iz grada, krenuli u Mostar, u kojem se okupilo oko 80 boraca, od kojih je većina pojedinačno ušla u grad.

Borce, koje je nosila snaga ideala i koji su tražili zasluženi predah da bi zacijelili rane, primio je grad u svoja njedra kao svoje najdraže, mada je istovremeno bio opsjednut brojnim neprijateljskim vojnicima. Našla su se skrovišta za ranjene i bolesne borce, u kojima im je bio omogućen oporavak i liječenje. Na poslovima dočeka, prihvatanja, smještaja i brige o borcima angažovali su se mnogi ilegalni radnici. Svima su borci postali draga briga, najviše članovima Mjesnog komiteta KPJ za Mostar i njegovom sekretaru Ljubi Brešanu. Obilazio je i ranjene i bolesne. Lično se na svakom mjestu uvjeravao u odstupnicu ili prebacivanje boraca ako bi se neprijatelj pojavio. Racije su se redale jedna za drugom. Ranjenim i bolesnim trebalo je osigurati lijekove, što je bila posebna briga Ljube Brešana.

Noćima Ljubo nije dolazio kući. Bio je u stalnom pokretu, na usluzi drugovima iz Mostarskog bataljona i na stalnoj vezi s komesarom Enverom Čemalovićem, jer svi borci, kako je govo-

rio Brešan, morali su se čuvati srcem, morali su imati sve što im je bilo potrebno.

Borci su pristizali. Svako od njih išao je tamo gdje se osjećao najsigurnijim, gdje će imati sigurno sklonište i pomoć. Prije ulaska u grad najveću tegobu borcima pričinjavala je žeđ. Na vrelom kamenjaru nije se mogla naći ni kap rose, a kamoli vode kojom bi se ugasila žeđ. Ispucale usne, iznemogao i iscrpljen organizam, čak i rane, zahtijevali su osvježanje vodom. Mnogi su, poput zmijske, puzili prema gradu da bi se čim prije spustili do prvih kuća i ugasili žeđ. Sa sumrakom je u avliju Muhameda Čišića ušao jedva pokretan, potpuno iscrpljen čovjek. Uputio se česmi. Pio je vodu ne osvrćući se na ukućane, koji su se čudili čovjeku koji ne može da ugasi žeđ. Pošto se napio vode, pitao je ukućane:

– Gdje je Alija?

– Za kojeg Aliju pitaš? – odgovorila je domaćica.

– Čišića, zar me ne poznaješ? – pitao je borac.

– Ne vidim u ovom sumraku – pravdala se domaćica.

– Kažite mi gdje je Alija, ja sam Mustafa Temim, valjda me niste zaboravili! – procijedio je iscrpljeni Turko.

Odveden je ilegalnom vezom, sve do Šehitluka, gdje je stanovao njegov majstor Alija Čišić, kod kojeg je Temim tražio skrovište, tako da je i on, poput mnogih drugih, u veoma teškom stanju uspio u posljednji čas da se probije na sigurno mjesto.

Skrovišta su u gradu tražena i za sve veći broj ilegalnih radnika kojima je prijetila opasnost od hapšenja. Sva skrovišta, razumljivo, nisu mogla omogućiti udobniji smještaj. Najteže je bilo u skloništima koja su se nalazila u potkrovljima kuća gdje je vladala nesnosna vrućina, ali su se i ta mjesta, u nuždi, morala koristiti jer drugog izbora nije bilo.

Nedaleko od mjesta gdje je i Ljubo Brešan našao sklonište za sebe, da ne bude u kući brata Ante, jer je bilo opasno, nalazilo se i sklonište Čišića. U veoma malom prostoru potkrovlja, u koji se moglo ući ako se prethodno podigne crijep, smjestio se Hilmi-ja Čišić, a na drugom potkrovlju njegov rođak Safet Čišić.

O takvim skloništima brinuli su mladići i djevojke, koji bi na vrijeme, ugovorenim znakom, upozoravali ako bi se neko ne-

poželjan ili sumnjiv pojavio u naselju. Za sve je bio ugovoren znak kako za pojavu policajaca, za raciju ili sumnjivog civila. Po cijeli dan ranjenici su ležali u skloništima. Znalo se koliko je koraka potrebno od jedne do druge kuće i kuda se sve moglo proći. Bdjeli su ilegalci nad borcima, strepili nad njihovom sudbinom, ali su istovremeno vjerovali u svoju snagu, odlučnost, spretnost i hrabrost. Neki su znali gdje se ko od boraca nalazi, ali su se i najbliži susjedi samo u nuždi obraćali jedni drugima za pomoć, ako je trebalo prebaciti ranjenika ili kada je trebalo potražiti novo utočište. Svaka kuća je na svoj način predstavljala tajnu, ali ne i tajnu borcima i ilegalnim radnicima, koji su donosili lijekove, hranu i druge potrepštine.

Krili su se borci po kućama, haremima i grobljima, napuštenim džamijama, pod pećinama na Neretvi, svugdje gdje se pretpostavljalo da neće naići neprijatelj, da ih neće vidjeti izdajničko oko. Trebalo je to sve sačuvati. Gradom su krstarile patrole, i njemačke, i italijanske, i ustaške, i četničke. Svi su vrebali. Tu su i brojni agenti Gestapoa, OVRE, Ustaške nadzorne službe, policije i doušnika, kojima je zajednički cilj bio otkriti partizana.

Oni koji su bili zdravi a fizički iscrpljeni za samo desetak dana provedenih u gradu bili su sposobni da krenu iz grada. Brzo su se, uz brigu domaćina, okrijepili. Čim su u grad stigli Boro Radan i Alija Kreso Ala s pitanjem komesara Mostarskog bataljona da li grad može prihvatiti borce, od tada je zadatak svih bio da o njima brinu. Cjelokupnom tom aktivnošću, pored Ljube Brešana, sekretara, rukovodili su i Ivan Bubaš, Hamida Čadra Mida i Danilo Bilanović sa brojnim saradnicima. Oni su se brinuli da domaćini osiguraju, pored sigurnog smještaja, dobru ishranu za iscrpljene borce, koji su se na putu do Mostara hranili mesom uginulih konja, travom i korom drveta. Zahvaljujući količinama hrane u ilegalnim magacinima, koja je otpremana u kuće gdje su se nalazili borci, bio je osiguran njihov oporavak.

I pored konspirativnosti pokreta neprijatelj je došao do podataka da se u gradu nalaze borci, pa je organizovao racije. Noć prije racije, prije ulaska feldžandarma u kuće pokriveno plo-

čama, organizovano je izvlačenje boraca, prvenstveno onih koji su se oporavili. Blagovremeno su obaviješteni borci za koje se znalo da su spremni za polazak odreda. Ilegalci su ih opremili i naoružali. U odredu su se nalazili omladinci koji su zbog sve učestalijih racija morali napustiti grad, jer su do tada učestvovali u brojnim akcijama pa je prijetila opasnost od policije.

Taj omladinski bataljon, kako su ga nazivali, ispratio je sekretar Ljubo Brešan. Zadatak im je bio da se upute prema Hrasnu gdje će se priključiti jedinicama Desete hercegovačke proleterske udarne brigade. Uspješno su se izvukli iz grada, prešli Neretvu i počeli naporno pješčenje. U zaseoku Kaluder Vode u Kamenjoj, tople julske noći, za vrijeme predaha, iznenada je napadnut Omladinski bataljon od dijelova 7. SS divizije »Princ Eugen«. O tom događaju svjedoči izvještaj zapovjednika Oružničke postaje u Blagaju Muje Džonke, upućen 5. jula 1943. Velikoj župi Hum u Mostaru, koji glasi:

»Dne 4 srpnja 1943, oko 2 sata poslije pola noći iz Mostara (je stiglo) u Blagaj oko 200 Njemačkih vojnika trupe SS sa 3 častnika koji su zatražili oružnike ove postaje da im pokažu put odnosno da pođu sa njima kao putovođe do mjesta Kaluder (bunar) u pravcu Stjepan Krsta, oružnik Rašid Krupalija i pomoćni Mutilović Osman, upućeni su i kada su sa vojskom stigli oko 10 sati na mjesto Kaluder bunar prema Stjepan Krstu, vojska je pošla naprijed i naišla na grupu partizana sa kojima je odmah stupila u borbu. Tom prilikom poginulo je 8 partizana, 3 ranjeno, a 23 zarobili.

Od oružja zarobili su im 1 bacač mina, 1 tešku strojnicu i 39 pušaka.«

Neprijateljska kolona, znatno brojnija i mnogo bolje naoružana i opremljena, sustigla je tek formirani Omladinski bataljon koji se odmarao nakon napornog pješčenja. Mladi i neiskusni borci prihvatili su borbu, ali su ubrzo savladani. Bataljon je razbijen. Događaj iz Kamene bolno je odjeknuo u gradu. Brzo se prenosila vijest o zarobljenim borcima. Čulo se da se među zarobljenim nalazi i Mladen Balorda. Ni njegovo iskustvo, ni još

nekim drugova, nije pomoglo da se uspješno izvuku iz obruča. Njemačka specijalna jedinica, naoružana do zuba, nakon što je nečujno likvidirala stražu, napravila je masakr nad mladim borcima koji su, većina, u vrijeme napada spavali. Gubitak novoformiranog odreda teško je pao svima. Zarobljeni borci, koji su dovedeni u Mostar, saslušavani su. Većina je, međutim, odmah strijeljana na Mostarskom blatu.

Veoma neprijatnu vijest o razbijanju odreda Ljubo Brešan je ubrzo čuo te se angažovao da pokrene drugove na spašavanju boraca i ranjenika koji su u gradu. Obilazio je ranjene i bolesne drugove. U kući Avdije i Munte Pavlović, koja je cijelo vrijeme predstavljala utočište ilegalcima i borcima, Brešan je zatekao Aliju Kresu Alu, kojeg je u postelju srušila visoka temperatura. On se tu, kod Pavlovića, krio, a kada bi mu zaprijetila opasnost, prebacivao se u kuću Anice Ilić, gdje je također imao sklonište.

– Kako si danas? – pitao bi ga Ljubo.

– Malo bolje, ali još uvijek sav gorim. Iscrpila me temperatura, k tome i ove vrućine, pa ne znam, vjeruj mi, kud udaram – žalio se Kreso.

– Čuo si za odred?

– Čuo sam da su zarobili Balordu. Sproveli su ga vezanog kroz grad, kao i braću Vrgore.

– Uspješno su se probili iz grada, ali su, kako sam čuo, opkoljeni u Kamenjoj. Dosta je drugova poginulo, a ostali su zarobljeni – tiho je govorio Brešan.

Dok je slušao sekretara, Kreso je ozbiljno zažalio što mu bolest nije dozvoljavala da i on, kako je predviđao, krene sa odredom. Visoka temperatura nije mu dozvolila da ode. Možda bi svojim iskustvom i poznavanjem terena pomogao drugovima da ne padnu u zasjedu, a možda bi završio kao i oni.

– Žao mi je što nisam pošao s njima.

– Čim ozdraviš, krenućes sa drugim odredom. Neka te sada ovdje! – govorio mu je Brešan, a onda se mašio za džep vadeći novac.

– Šta je to? – pitao je Kreso.

– Evo, uzmi ovo! Neka ti se nađe. Može ti zatrebati...
– Ne treba mi novac! – uzvratio je Kreso.
– Možda treba ukućanima. Neka ti kupe nešto, znaš i sam da ni oni nemaju ništa.

– Sve mi, družo Feđa, imamo. Ništa nam ne treba. Brinu se o meni kao da sam rođen u ovoj kući – odgovorio je Kreso.

– Pitanje je da li imaju. Neka ti novca, uzmi! – rekao je Brešan i stavio pored bolesnika tri stotine hiljada kuna, a zatim se pozdravio. Otišao je dalje, do drugog bolesnika ili ranjenika, da i njemu pomogne i ispriča šta se dogodilo s odredom. Tako je vršio pripreme za eventualnu evakuaciju koja je mogla uslijediti svakog trenutka.

Brešan se po obilasku nekoliko punktova biciklom prebacio svojoj kući. Zatekao je brata Antu, kojeg već nekoliko dana nije vidao. Umoran i znojan, potražio je osvježenje pod česmom, a onda je pitao brata:

– Je li me ko tražio?

– Nije niko. Ko bi te na ovoj žegi tražio?

– Onako, samo pitam.

– Da nećeš u Trpanj? – pitao je Ante.

– Eh, da nije ovog prokletog rata! Sada bismo uživali na moru. Sjećaš li se kako nam je bilo u Trpnju? Iz Mostara u Metković, pa onda brodom. Ljepota! A sada ništa od toga...

– Nešto si zabrinut. Nemaš vremena ni da sjedneš, kako vidim. Uvijek nekud žuriš. Kao da se nečega pribojavaš? – pitao ga je Ante.

– Pribojavam. Progone nas. Ne može se ni sastati s drugom, a kamoli okupiti više njih. Ubijaju. Satiru mladost grada. Stegli su sa svih strana, a mi, u ovom opasnom kotlu, nemoćni – izjadao se Ljubo.

– Ništa te ne razumijem.

– I bolje!

– Kako? Nešto se događa s tobom. Šta to? Valjda ćeš mi reći? – pitao je Ante.

– Osjećam se kao kršćanin bez crkve!

– Zaista te ne razumijem?

– Komunista bez Partije je kao kršćanin bez crkve. Tako je to, moj brate. Padaju drugovi. Misli neprijatelj da će nas uništiti. Vara se. Ne mogu nas uništiti. Partija je u ovom gradu pustila duboko korijenje. Ako padnu jedni, niču drugi. I poslije nas će u ovom gradu biti Partije. Sve da spale i pretvore u prah i pepeo, ne mogu Partiju uništiti – govorio je Ljubo.

Osjetio je brat kod Ljube brige i teškoće, ali mu nikada do tada otvorenije nije govorio o Partiji. Ništa mu više nije rekao. Gledao ga je kako oblači košulju, kako se počeo šljajati i nekud odjurio. Vječiti optimist, kakav je po prirodi bio Feda, zapao je u teškoće koje su ga ozbiljno zabrinule, a to je, razumljivo, unijelo nesigurnost u njegovog brata koji je brinuo i o njegovoj sudbini.

17.

Okupator je znao da su vreli ljetni dani najpogodniji trenutak za odlučujuću bitku protiv ilegalaca i boraca koji se nalaze u gradu. Nijemci su u svojim rukama imali zarobljenog partizana Hilmiu Huskovića koji je, prebolivši tifus, krenuo u grad da se oporavi. Došao je nadomak grada. Prebacio se do iznad Šarića-harema. Čekao je sumrak da bi se prebacio preko harema, ceste i drugog harema do svoje kuće. Dok se skriven nalazio u grmlju, slučajno je na nj naišla patrola. Skojevi su prekinuli telefonske žice iznad harema, pa je patrola njemačkih vojnika krenula prema telefonskoj centrali da utvrdi gdje je prekid. Upravo na nekoliko koraka od mjesta gdje su pronašli prekinuti telefonski vod jedan je vojnik spazio u grmlju Huskovića, uplašenog i šćućurenog. Prišao mu je i pozvao ga na predaju. Plašeći se za svoj život, posebno kad je ugledao prekinute telefonske žice, Husković je iz njedara izvadio letak, kojim su partizani za vrijeme bitke na Stujesci pozivani na predaju. Povelili su ga u Komandu. Dugo je čutao, a kada je počelo mučenje, iscrpljen bolešću, Husković nije mogao izdržati.

Husković nije bio član KPJ, ali je poznavao brojne ljude u gradu, posebno borce Mostarskog bataljona. Čim se čulo da je pao neprijatelju u ruke, o čemu je najprije obaviješten Brešan, odmah su obaviješteni ilegalni radnici i članovi Partije da se u svim naseljima preduzmu mjere ukoliko bi Husković popustio pod batinama i torturom. Borci su obaviješteni da se sklone, posebno da ne stupaju u kontakt sa Huskovićem ako bi im se javljao. Prognoze u mogućnost izdaje su se obistinile. Husković je pod batinama progovorio i obećao saradnju da bi spasio glavu. Nijemci su mu obećali život pod uslovom da im pokaže borce Mostarskog bataljona koji se kriju u gradu, što je Husković prihvatio.

Dok su Nijemci pripremali Huskovića za izdajničko djelo, a zatim i raciju, ilegalni su radnici već obavijestili brojne drugove

da se čim prije evakuišu iz grada. Nekoliko stotina njemačkih vojnika navalilo je na naselja Zahum, Podhum, Donju mahalju i Luku. Hapsili su sve muškarce starije od 14 godina. Trpali su ih u kamione i odvodili u prostor ograđen žicom u blizini Vojne bolnice na jugu grada. O tom događaju Mato Roko, šef policije, izvijestio je svoje pretpostavljene:

»Dana 11 srpnja 1943 prije svanuća njemačke oružane snage zaposjele su dio grada Mostara, u kojem se nalaze mahale Podhum, Luka i Zahum te su uhvatili sve muškarce od 14 godina i starije i odveli sobom u južni logor, gdje je poduzeto pojedinačno ispitivanje u prisustvu dvojice izvidnika ove oblasti i zapovjednika redarstvene stražarnice. Pri tome su pronašli nekoliko osoba, koje su bile u šumi, radi kojih je ova racija i poduzeta kao i veći broj osoba, koje su ove partizane povratnike skrivale tako da je ukupan broj uhićenih 36. Svi uhićenici su popraćeni pod njemačkom pratnjom u uze sudbenog stola u Mostaru.«

Od preko 40 boraca koji su se krili u tim naseljima neprijatelj je uspio da uhvati sedmoricu, jer su ih agenti, uz pomoć Huskovića, prepoznali. Racije su vršene i u prigradskim selima, pa je uhapšena i Raca Ivanišević-Gnjatić. Racija je dugo pripremana, što potvrđuje i policijski izvještaj:

»Pošto se u posljednje vrijeme primijetilo da partizani-povratnici, da bi izbjegli predaju vlastima, prebacuju se s jedne obale Neretve na drugu, već prema tome s koje im strane prijeti opasnost, da će biti uvhaćeni, to je ova oblast zaplijenila sve čamce (sandoline) i pohranila ih kod ove oblasti. Naređeno je oružničkom krilnom zapovjedništvu, da i sa svoje strane naredi područnim oružničkim postajama, da se svi čamci zapliene.«

Nakon takvih priprema njemačka vojska je 11. jula 1943. zaposjela južni dio grada, kako na lijevoj tako i na desnoj obali Neretve. Pohapsila je muškarce kako bi ih prepoznavao Husković koji je, u međuvremenu, postao izdajnik. Nijemci su uhapsili preko 1500 muškaraca, koje su smjestili u prostor opasan žicom, a na njih su bili upereni mitraljezi sa svih strana. Na mjestu zvanom Karašebes, uz Vojnu bolnicu, svakog trenutka moglo je doći

do teškog krvoprolića samo da je neko od utjeranih u žicu pokušao da bježi ili nešto preduzme.

U sredini kruga stajali su njemački oficiri, nešto su se dogovarali, da bi im kasnije pristupio, automobilom doveden, Husković, koji je i u tim trenucima djelovao uplašeno. Čim su ga priveli, jedan oficir je izvadio tabakeru i ponudio Huskovića cigaretom, a kada je ovaj uzeo, drugi mu je pripalio.

Među okupljenim Mostarcima mnogi su poznavali Huskovića, mladića koji je upravo navršio 22 godine. Nakon njegovog kraćeg zadržavanja među oficirima, što je svima izgledalo čudno, uslijedilo je naređenje da se razvrstaju u grupe i stanu u vrstu dva po dva. Njemački oficiri su išli od jednog do drugog i pitali za prezimena privedenih. Na svako izgovoreno prezime gledali su u spiskove izdvajajući one koji bi se našli na spisku. Ljudi, poučeni ratnim strahotama, snalazili su se i u toj prilici. Izgovarali su prezimena kakvih nije bilo u Mostaru, a neki su iz svog prezimena izbacivali glas ili slog, pa bi ono bilo drugačije. Ako bi ih uhvatili u tome, pravdali su se (ako se moglo pravdati) da prevodilac, koji je pratio oficire, nije najbolje čuo. Ispred postrojenih zatvorenika, bolje rečeno racijom prikupljenih Mostaraca, išao je Husković korak po korak. Jednom u stroju, onako u prolazu, rekao je:

– Daj vatre!

Ovaj, iako je držao pripaljenu cigaretu u ruci, nije se osvrtao na poziv, pravio se da nije čuo. Prišao mu je Husković, podigao mu ruku u kojoj je gorjela cigareta i pripalio. Ništa nije rekao svom školskom drugu mada ga je dobro poznavao. Nastavio je da obilazi stroj. Prstom je pokazivao na žrtve. Pokazao je na Smaju Jugu i Mehu Palu, s kojima je bio u Mostarskom bataljonu. Pokazao je na Avdiju Pavlovića, u čijoj se kući do trenutka racije skrivao oboljeli Alija Kreso i iz čije su kuće krenuli mnogi partizane. Obilazeći stroj, Husković je upro svojim izdajničkim prstom na oko 30 ljudi. Taj broj je njemačkim oficirima izgledao suviše malen u odnosu na broj koji se nalazio u žici i s obzirom na podatke da se u gradu krije mnogo više boraca. Husković je ponovio šetnju oko postrojenih Mostaraca. Izveo je još neke ljude koje su također izdvojili u sredinu.

Kada je njemački oficir prozvao da izađu iz stroja Pero Janjalija i Jusuf Malkoč, stražar Fabrike duhana, niko iz stroja nije izašao. Poziv je nekoliko puta ponovljen. Pošto je oficir zaprijetio da će ih ubiti, Husković je prišao Janjaliji i Malkoću, uhvatio ih za ruke i izveo iz stroja. I oni su se našli u krugu onih koje je Husković prepoznao kao borce Mostarskog bataljona ili ilegalce koji su brinuli o njima.

Uskoro se u tom krugu, punom neizvjesnosti, straha, mržnje, nemoći i nepovjerenja, pojavio automobil. Iz njega su izašli Racu Ivanišević. Nakon što su je neki prepoznali, pitali su se da li će i ona, poput izdajnika Huskovića, uprijeti prstom u nekoga. Ta jedina žena, što je dovedena na Karašebes, bila je obučena u pidžamu, upravo onako kako su je vojnici uhvatili nakon što se trgnula iz sna i pokušala bježati. U bijeloj spavaćici, lijepa, visoka, s opuštenom dugačkom kosom, Raca je ušla u sredinu kruga. Iza nje su išla tri njemačka oficira. Pošla je pravo oficirima uz koje je stajao Husković. Kada se Raca zaustavila, Husković je nastavio izdajničku misiju:

– Da, i ona je borac Mostarskog bataljona!

Nekadašnja trgovačka pomoćnica, skojevka, koja se skoro dvije godine nalazila u sastavu Mostarskog bataljona kao bolničarka i borac, nije se plašila situacije u koju je zapala. Prosto je prkosila pred njemačkim oficirima. Radovala se što je saznala, jer ga nije bilo u stroju, da joj je brat Vojo uspio izbjeći raciju, a prkosila je jer je bila svjesna i dosljedna da nikoga neće izdati. Kada su joj oficiri naredili da krene ispred stroja Mostaraca i prepozna borce Mostarskog bataljona, kojem je i sama pripadala, te da prepozna ilegalne radnike svoga rodnog grada, Raca je u pratnji oficira krenula. Išla je ispred stroja. Visoko, nekako slavljenički digla je glavu, zbacila dugačku kosu, gledajući svoje drugove u oči. Čutala je. Poput stijene. Ni jedne riječi! Koračala je, a niz lice su joj se spuštale suze. Vidjeli su to oni u stroju. Prošla je pored postrojenih Mostaraca, ali nikoga nije izdvojila. Znala je mnoge. I borce i ilegalne radnike. Znala je one koji su s njom bili u bataljonu kao i one koji su iz grada ispraćali odrede i prihvatili kurire i borce. Znala je drugove, ali pred neprijateljem ni-

koga nije poznavala. Povelili su je ispred onih koje je Husković izdvojio. Ni od njih nikoga nije izdvojila. Ni na koga nije uprla prstom. Gledala je iznad svojih drugova, negdje visoko, u nebo, kao da ih je time tješila i ulijevala im nadu. Njemački oficiri nisu mogli izdržati takvo ponašanje partizanke. Navalili su na ženu, tukli je rukama i nogama, udarali kundacima i nakon svega ponovo je, okrvavljenog lica, povelili ispred stroja. Raca je krvava lica prošla ispred drugova. Krvava lica, ali čiste savjesti. Ni na koga nije pokazala. Nikoga više nije pogledala u oči, ni na kome nije zadržala pogled kako neprijatelj ne bi izvukao zaključak da joj je to poznanik, drug, saborac. Išla je odlučno i prkosno ispred stroja kao da je tim svojim korakom pred fašističkim vojnicima željela reći: Znam ih, svi su mi dragi, ali vam ni jednog od njih neću odati! Neću i ne mogu. Po cijenu života!

Predstavnici policije su upravo tada stigli. I oni su gledali ljude u stroju, i one koje je Husković izdvojio. Policija je nakon pregleda dokumenata za neke tvrdila da nemaju nikakve veze s partizanima i komunistima, pa je neke uspjela vratiti u stroj. One koji su ostali izdvojeni kasnije su strijeljali Nijemci na Mostarskom blatu. Među njima bila je i Raca Ivanišević, koja je svojim herojskim držanjem pokazala kako se narodni borac drži pred neprijateljem. Među ubijenima bili su Pero Janjalija i Jusuf Malkoč. I svi drugi koje je Husković prokazao.

18.

Koga su tom prilikom uhapsili vidi se iz izvještaja Zapovjedništva redarstvene službe Mostar broj 2114/43 od 11. jula 1943. godine, dostavljenog Zapovjedništvu redarstvene straže u Mostaru, a koji glasi:

»Dana 11. srpnja 1943. godine njemačke oružane snage zaposjele su kvartove (područje) grada u predjelu mahala Predhum, Luka i Zahum do raskršća. U ovim dijelovima grada oružane snage su pokupile sve muškarce u starosti od 14 do 80 godina života i sve sa kamionima prebacili u Južni logor. Po sakupljanju u samom logoru nastalo je legitimisanje i ispitivanje istih u prisustvu red. stražara vodnika Mijana Zdravka, te redarstvenih izvidnika Benić Šimuna i Topić Stanka. Među ovim pohvatanim građanima pronađeno je i partizana povratnika iz šume, kao i onih koji su ih iz grada pomagali ili povratnike skrivali. Od pronađenih partizana i njihovih pomagača pritvoreni su: Delić Džemal sin Salkin, 2) Pala Mehmed mesarki pomoćnik, 3) Husković Hilmija radnik sa Luke, 4) Gnjatić Radojka zv. 'Raca', 5) Janjalića Petar sin Dušana koji je prikrivao Huskovića, 6) Malkoč Jusuf koji je pružao pomoć istima, 7) Kazazić Ibro sin rah. Mustafe bio u šumi, 8) Husković Meho obučar, pomoćnik bio u šumi, Šarić Alija radi sina Kemala, 10) Pavlović Avdija poznati komunistički borac, 11) Sadiković Halid fotograf (odveo Puzićku iz bolnice), 12) Pavlović Mujo sin Zajkin skrivao partizane i pomagao, 13) Čukur Salko sin Salkin bio u šumi, 14) Hadžajlić Ramiz bio u šumi, 15) Tuce Hašim sin rah. Muje đak bio u šumi, 16) Hasan Fazlinović, 17) Puzić Mehmed, 18) Čišić Alija sin rah. Omera brijač, 19) Spužević Branko, 20) Radovanović Slavko Dušanov četnik, 21) Đulepa Mustafa obučar, pomagao partizane, 22) Bostandžić Šaćir trgovac, 23) Grković Ognjen sin Branka zv. 'Prta' četnik, 24) Jugo Smail partizan iz šume, 25) Miličević Nikola radi kćerke Nade, 26) Đukić Salko Jusufov, 27) Guzina Hasan bez isprava, 28) Mačkić Ismet partizan, 29) Balić Mustafa

rah. Muje, 30) Čereković Pero pok. Lazara, 31) Bajrić Hasan rah. Osmana pijanac bez isprava, 32) Brkan Omer sin rah. Bećira iz sela Svinjarine opć. Blagaj bez isprava, 33) Voljevica Mujo sin rah. Mehe iz istog sela bez isprava, 34) Vladić Ivan pok. Jure radnik na želj. postaji, 35) Šešelj Alfonz, uhićen zabunom isti neuračunljiv (bolest).

Svi napred imenovani su pritvoreni i nalaze se u zatvoru sudbenog stola u Mostaru, dok su svi ostali građani pušteni na slobodu, osim nekoliko besposličara koje je ravnatelj državnog rudnika g. Frančić popisao i naredio im da se jave na posao danas 12. VII. 43 u 7. sati na državnom rudniku.

Prednji izvještaj dostavljamo naslovu na znanje i dalji postupak.

ZA DOM SPREMNI!

Zapovjednik Stožernice
(Potpis nečitak)

Upravitelj redarstva Mato Roko uputio je 15. jula 1943. Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu izvještaj na osnovu prethodnog izvještaja, ali u njemu navodi 21 lice i naglašava da se Hilmija Husković krio kod Petra Janjaliće. U izvještajima piše da je Hilmija Husković uhvaćen u raciji, mada su svi, koje su okupili uz Vojnu bolnicu na jugu grada, vidjeli kada je Husković dovezen automobilom kako bi obavio svoju izdajničku misiju.

Dok je rukovodstvo Mjesnog komiteta KPJ za Mostar nastojalo da se izvuku borci koji su se, skriveni, nalazili u gradu i dok se utvrđivalo ko se sve našao u žici na jugu grada, niko, pa ni Ljubo Brešan, nije slutio da se među uhapšenima nakon racije našao i Hasan Fazlinović Žuti, organizacioni sekretar Mjesnog komiteta KPJ, koji je početkom marta iste godine kooptiran u Oblasni komitet sa zadatkom da preuzme dužnost sekretara Oblasnog komiteta SKOJ-a umjesto Dragutina Kosovca Brace koji je otišao na drugu dužnost. To je bila najneprijatnija vijest za Brešana jer je znao da je Žuti poznao mnoge ilegalne radni-

ke u gradu, sve članove KPJ i veliki broj članova SKOJ-a. Pozna-
vao je Žuti i punktove u kojima su se krili borci i ilegalni radnici.
Ali, Feđa je vjerovao tom čovjeku, upućivao ga kako se treba
držati pred neprijateljem, posebno zbog njegova zdravlja i invali-
diteta.

Dobro je Brešan znao nevolje tog čovjeka. Pokušao se če-
tiri mjeseca prije hapšenja prebaciti u partizane, ali nije uspio.
Kada su se jedinice NOV nalazile skoro nadomak Mostara, u
toku četvrte neprijateljske ofanzive i prilikom bitke na Porimu, u
grad su stigli kuriri po nove borce. U odred koji je krenuo iz
grada nalazili su se ilegalni radnici kojima nije bilo opstanka u
gradu, jer im je prijetilo hapšenje. Odred je krenuo iz grada
predvođen kuririma Petrom Krajinom i Vasilijem Maslom. Us-
pješno su se izvukli iz grada pod okriljem noći i izašli na Brasinu.
Kuririma je pred polazak u grad rečeno da će se partizanske jedi-
nice nalaziti na položajima koji budu izloženi napadima italijan-
skih aviona što su ih stalno pratili. Zbog oblačnosti, jakog vjetra i
hladnoće tog dana avijacija nije bombardovala partizanske jedi-
nice. Zato su se, dok ne uspostave vezu s partizanima, rasporedili
po dva-tri druga i potražili zaklone i od nevremena i od neprija-
telja. U jednom zaklonu su ležali Pero Krajina i Safet Čišić. U
jednom trenutku Čišić je upozorio druga da je na suprotnoj stra-
ni, u šumi, primijetio ljudsku siluetu.

– Strah, halucinacija! – odgovorio je Krajina.

– Ko je tamo? – čuo se nešto kasnije jak povik.

– Dvanaest! – uzviknuo je lozinku neko iz odreda.

Umjesto odgovora »četnaest«, kako je bila ugovorena
javka, odgovoreno je pušcanom vatrom. Svi su se dali u bjekstvo.
Bježali su kroz snijeg prema šumi. Krajina i Čišić, kako su to čini-
li kuriri u takvim prilikama, nastojali su da čim prije unište poštu
koju su nosili. Krajina je, da bi bar nešto zapamtio iz sadržaja pi-
sama, prethodno, koliko je stizao, čitao. Pisma su iskidali u ko-
madiće i sve to, na više mjesta, gurnuli pod snijeg.

– Ovo je velika bruka. Uhvatiće neke drugarice i drugo-
ve, pa će ih vezane voditi kroz grad, mučiti, zlostavljati. Nije
smjelo doći do ovoga – govorio je iskusni Krajina.

Nekako su se izvukli iz zasjede i blokade. Krajina i Čišić
susreli su, nakon izvjesnog vremena, Šefkiju Žuljevića. Nastavili
su pješaćenje po velikoj mećavi. Sjeli su pred jednu pećinu da bi
se odmorili, ali su brzo utonuli u san. Drhat i hladnoća, od čega
su ih i kosti boljele, brzo su ih razbudili.

– Dižite se! Možemo dobiti upalu pluća ili drugu bolest –
govorio je Krajina pozivajući ih da krenu.

Nastavili su pješaćenje. Ubrzo su naišli na Vasilija Maslu
Vasu, Esada Grebu i malo kasnije, na Hasana Fazlinovića Žutog.
Svi su bili uvjereni da su naišli na četničku zasjedu, tim prije što
je Krajina tvrdio da je vidio šubare i kokarde na njima. Borci su
se, uz teškoće, uspjeli probiti do jedne kolibe. Maslo se uputio u
Dobruč, odakle je jednog iskusnog saradnika poslao u Mostar da
izvidi jesu li četnici zarobili neke njihove drugove i da ispita mo-
gućnost mogu li se neopaženo vratiti u grad. Dok je Maslo razgo-
varao s čovjekom kojeg je pripremio za taj zadatak, dotle je dru-
gi seljak donio pure i suha mesa kako bi se oni koji su čekali na-
hranili i okrijepili. Noću su se svi probili u Dobruč, gdje ih je doče-
kao povratnik iz Mostara koji nije čuo da u gradu ima zarobljenih
partizana. Odlučili su da se vrate u grad. Noću, sa cipelama u ru-
kama kako ih bat koraka ne bi odao, spustili su se u Mostar. Od-
mah su se razišli. Fazlinović je odlučio da prepliva Neretvu i ode
kući, a Čišić i Žuljević su se uputili kod Čišića, gdje ih je dočekala
Safetova majka Aiša. Obradovana majka nahranila je djecu i
smjestila ih u ćiler, gdje su se odmorili i naspavali. Poslije podne
je stigla Rada Ostojić, ilegalni radnik, koja im je odredila novo
sklonište.

Ubrzo, nakon te neuspjezne akcije, Safet Čišić je obolio.
Dobio je podrebricu. Na drugoj strani grada Haso Fazlinović je
bolovao od upale pluća. Rizikujući i da bude otkriven, Čišić je
otišao do liječnika, jer su to zahtijevali drugovi koji su mu željeli
pomoći. Međutim Fazlinović je to odbio, tako da ga je visoka
temperatura potpuno srušila. To je zadalo još veće nevolje ilegal-
nim radnicima jer nisu znali, pošto ga ljekar nije pregledao, od
čega boluje i koje lijekove da mu nabavljaju. Za vrijeme bolesti
Fazlinović je djelovao uplašeno, izgubio je vjeru u sebe i dru-

gove. Postao je malodušan. Brešan mu je dolazio u posjetu, hrabrio ga, donosio mu lijekove, ali je na situaciju, u koju je zapao, Žuti gledao bez ikakvog optimizma. Sukobljavao se s Brešanom kad ga je hrabrio. Dok su drugi bolesnici koje je Brešan obilazio s nestrpljenjem očekivali ozdravljenje, kako bi se čim prije prik-ljučili drugovima, dotle je Fazlinović govorio da od svega u šta su se upustili neće biti ništa. Znajući za tu njegovu slabost, Brešana je plašilo kako će se Žuti ponašati u zatvorskoj ćeliji, kao će odoljeti batinama i mučenju. Znao je Brešan da to ne mimoilazi ni jednog zatvorenika, pa neće mimoići ni one koji su pali u zatvor u okolnostima pod kojima ih je i Husković izdao. Zbog toga je Brešan poručio drugaricama i drugovima koji su saradivali sa Fazlinovićem da se povuku u ilegalnost.

– Zar sumnjaš u Žutog? – pitao je Ilija Dabić.

– Bojim se njegove malodušnosti. Nekako je mjesecima uplašen – odgovorio je Feđa.

– On je, znamo, iskusan borac. Možda su to samo trenuci slabosti – nastavio je Dabić.

– Dok se ne uvjerimo u njegovo ponašanje, moramo biti u ilegalnosti. Ako je iko Žutom vjerovao, bio sam to ja, ali sada se, nakon svega što sam čuo za vrijeme njegove bolesti, plašim da li će izdržati pred terorom neprijatelja. Ako bi progovorio, moglo bi to imati neželjene posljedice za pokret – rekao je Brešan.

Da nevolja bude veća a bol jača, Brešanu je ubrzo stigla poruka Esada Šabanca, sekretara Oblasnog povjereništva KPJ za srednju Hercegovinu, u kojoj mu saopštava da su Nijemci spalili selo Orašje pod izgovorom da su se u selu krili partizani. Selo je do temelja uništeno, kuće spaljene a ljudi pobijeni. Palo je 66 žrtava. Ubijali su i djecu u kolijevkama, i starce i starice, sve što su zatekli u životu. Oni koji su izbjegli zločinački masakr, bilo da su se u to vrijeme nalazili na imanju ili u susjednim selima, nisu se imali gdje vratiti. Preživjeli su krenuli u partizane. Pismo je upućeno Brešanu da upozori kurire kuda će prolaziti i s kim će uspostavljati kontakte. Nijemci su krenuli na Orašje jer su doznali da se u selu krije Marijan Pavelić sa još nekim borcima. Sutradan

je grad bio izlijepljen plakatima, na kojima je, pored ostalog, pisalo:

»Partizanska banda u jakosti od 28 bandita, koja se nalazila u šumi iza Koritnika i Rotimlja (15 kilometara južno od Mostara) opkoljena je i uništena 12. jula 1943. godine. Ovu su bandu potpomagali stanovnici mjesta Orašje. Mjesto je radi toga za odmazdu sa svim stanovništvom potpuno uništeno...«

Takvim zlodjelima i stalnim racijama neprijatelj je nastojao uplašiti stanovništvo kako bi ga na taj način odvratilo da pomaže partizanima. Kao što to nisu postigle ni druge represalije nad stanovništvom, tako ni ova nije mogla uticati na odlučnost naroda da se bori protiv okupatora i njegovih slugu, da pomaže Narodnooslobodilačku vojsku.

19.

U to vrijeme izdajnik Husković slobodno se kretao gradom. Nastojao je, prema uputstvu policije, da još koga otkrije u prolazu gradskim ulicama. Dok je šetao, na nj je motrila policija. Da bi se mogao braniti od napada ilegalaca, što je policija postavljala, bio je naoružan pištoljem. Par dana nakon izdajničkog djela na Karašebešu Husković je, da bi potražio osvježenje, došao na Neretvu. Na Glavovića-pržini potopio je u hladnu vodu kesu s kajsijama a onda se skinuo i zaplivaio u prijatnoj vodi rijeke. Primijetili su ga mladići koji su se kupali uz drugu obalu.

– Vidi izroda! – dobacio je jedan što je stajao u stroju na Karašebešu onog otužnog dana.

– Pobjegao Nijemcima! – doda drugi.

Trebalo bi provjeriti je li pobjegao. Brzo vas dvojica u Feldžandarmeriju, recite im da ste vidjeli partizana na Neretvi – naredio je mladima od sebe Ahmed Demirović, koji je bio član KPJ.

– Ako ga ubiju?

– To bi mu i trebalo. Bolje da ga oni ubiju nego da to mi činimo – doda Demirović.

Dva mladića, kako im je rečeno, već su bili na putu ka Feldžandarmeriji, koja se nalazila u zgradi iznad današnje »Name«. Tamo su, zadihani, ispričali što im je rečeno. Za tren su se njemački vojnici pripremili i motorima s prikolicama krenuli na prijavljeno mjesto. Dok je Husković jeo kajsije, njemački vojnici ga opkoliše uperenim šmajserima. Prišli su mu blizu i pozvali ga na predaju. Bez uzbuđenja Husković se pridigao i tražio da mu iz pantalona izvade propusnicu. Kada je njemački vojnik prihvatio odjeću, osjetio je pištolj, koji je izvadio. Našao je propusnicu i dozvolu za nošenje oružja. Ostavili su Huskovića rekavši da su obavljali kontrolu, a zatim se uputili mladima koji su ga prijavili. Njemački oficir pozvao je one što su prijavili Huskovića pa im je, uz pomoć prevodioca, rekao:

– Bio je partizan, ali je koristio letak i predao se. Sada je slobodan. Ima ispravnu propusnicu. Zahvaljujemo vam što ste ga brzo prijavili. Tako postupajte i ubuduće!

Njemački oficir zahvaljivao je tako mladima na obavještenju i potom se pozdravio s njima. Čim je otišao, Demirović je okupljenim drugovima rekao:

– Eto, svi ste vidjeli da im nije pobjegao. Sada je na nama da mu, na naš način, zamijesimo kašu!

– Kako ćemo?

– Treba na nj navući druge, pa neka se obračunaju. Smislilo sam dobar način – rekao je Demirović.

Nekoliko sati kasnije, kada se počeo spuštati mrak, Demirović je sa dva druga krenuo u krčmu Ilke Jurišin, koja se nalazila na izlazu iz grada. Bila je to krčma na zlu glasu jer se vlasnica od pojave ustaša stavila u njihovu službu. Iznad krčme, u Ilkinom stanu, nalazio se štab jedne njemačke vojne jedinice koja je stacionirana u vinogradima iznad Šarića-harema. Te večeri u krčmi je sjedio Meho Ramić, činovnik Fabrike duhana, s fesom na glavi. Pred njim je bila rakija. Za drugim stolom sjedila je Ilka sa sestrom Ankom, koje su, svečano obučene, očekivale njemačke oficire. Znali su mladići da Ilka, kojoj ljubavnika nikad nije bilo doista, ima vezu s Nijemcima. Teško im je bilo povesti razgovor u kojem bi nekako pomenuli Huskovića, jer se sve moglo protumačiti provokacijom.

– Bi li ti, Ramiću, u onoj žici na Karašebešu? – pitao je Demirović.

– Zašto da budem tamo?

– Kupili su sve redom, pa su i tebe mogli ugurati...

– Zna se ko sam ja u ovom gradu – odgovorio je Ramić.

– Da je bio tamo, i njega bi onaj pokvarenjak, poput drugih optužio, kao što je učinio i drugim čestitim Hrvatima – oglasi se vlasnica krčme.

– Nijemci su objavili da su pohapsili samo partizane – ponovo će Demirović.

– Husković im je to rekao, majku mu pokvarenu! Njega su slušali, lopova! I njemu će Nijemci kad-tad prekratiti život – razjareno je govorila Ilka.

- Izgleda da neće – ponovo će Demirović.
- Kako neće? Ko kaže? – pitala je Ilka.
- Pobjegao im je...
- Kada?

- Ne znam kada, ali smo ga vidjeli na Neretvi. Kupao se a pred zalazak sunca otišao je kući – govorio je Demirović ne dajući tome nikakva značaja.

Nakon svega što je čula, Ilka više nije mogla izdržati. Ustala je, vrpjela se po krčmi, a onda dozva sestru i reče joj:

- Anka, vratiću se odmah. Idem da nešto donesem – rekla je i izašla.

Ilka se uputila prema haremu, gdje se nalazila njemačka vojna jedinica. Ispričala je oficiru šta je čula i objasnila gdje se nalazi kuća Huskovića. Prije nego se Ilka vratila, ispred gostionice pretrčalo je cestu više njemačkih vojnika s puškama. Otrčali su u pravcu kuće Huskovića. Opkolili su kuću opasnu visokim avlijskim zidom. Nisu pozivali na predaju, ništa nisu govorili, a Husković, koji je bio u avliji, čuo je neku tutnjavu. Pomislio je, najvjerojatnije, da su došli ilegalni radnici da ga likvidiraju pa je zgrabio pištolj i opalio. Umjesto da se napadači nakon pucnja povuku, kako je pretpostavljao Husković, vojska je počela lupati na avlijska vrata i pucati iz pušaka. Husković je iskoristio mrak, uhvatio se rukama za nastrešnicu iznad avlijskih vrata, pa kada su vojnici upali u avliju, skočio je na sokak i dao se u bijeg. Vojnici su pucali za njim. Pucali su nasumce jer u mraku nisu mogli nišani. Husković je umakao u obližnju Ahmed-efendije Kotlinu džamiju, koja je u narodu poznata kao Čelebića džamija i odavno je bila napuštena. Potražio je utočište u džamiji. Uspio se, ranjen u nogu, popeti na minaret, odakle je pištoljem pružao otpor dok je bilo municije. Još nije znao ko ga tjera i pred kim je bježao. Kada su ga Nijemci pozvali na predaju, tek tada je vidio u kakvu je nevolju zapao. Da se u prvom momentu nije plašio ilegalaca, oglasio bi se kako mu je rečeno u policiji i ne bi bilo nesporazuma. Čutao je jer je vjerovao da su ga napali ilegalni radnici, pa ako bi ga još čuli da se oglašava na njemačkom jeziku, ne bi bilo sumnje da je pred njima izdajnik. Vojnici su ga uhvatili. Nije mo-

gao stajati na nogama. Pravdao se da je njihov saradnik, ali ga niko nije slušao. Njemački vojnici su ga položili na krilo vrata, koja su skinuli s ograde džamijskog dvorišta, te ga ranjenog prenijeli u svoj logor iznad Šarića-harema.

Dok su se sutradan dječaci verali po džamiji pokazujući jedan drugome kuda se kretao bjegunac ostavljajući trag krvi za sobom, teško ranjeni Husković ležao je u vinogradima više harema. Upeklo sunce, Husković leži samo u kupacim gaćicama, kako su ga zatekli u avliji po dolasku s Neretve. Imao je dvije rane: jednu na nozi, drugu na glavi. Ležao je i tražio vode. Nijemci su zaustavljali prolaznike na ulici i dovodili ih do Huskovića da vide partizana kojeg su uhvatili i koji im se odupirao. Tu je već iskopana raka za njega. Na rane su se okupljali rojevi muha. Prolaznici, koji su se tu silom našli, promatrali su Huskovića. Mnogi su ga tada prvi put vidjeli, ali je većina znala za njegovo izdajničko djelo. Zbog toga su prolaznici pljuvali na nj kao izdajnika, a njemački oficiri su likovali od zadovoljstva misleći da narod pljuje na partizana. Kakva zabluda i nesporazum! Narod ga je mrzio kao izdajnika, saradnika policije i Nijemaca.

Prije nego što su radnici Fabrike duhana napustili posao, Huskoviću je pristupila Ilka, vlasnica krčme, upravo kada je bio, nepomičan, izložen jakom suncu. Nije imao snage da rastjera muhe sa svojih rana i jedva je izgovarao: »Vode... vode... vode!«

- Kakve vode, izdajniče – rekla je Ilka, prišla Huskoviću i nogom ga udarila u glavu.

Nijemci se nasmijaše. Radovali su se kako se Ilka ponaša i što je nastojala da mu se prekrati život. Ilka je prišla oficiru, koji je stanovao u njenoj kući, uhvatila ga za pištolj i, pokazujući rukom na Huskovića, govorila: »Bum, bum, fertik, kaputo!« Oficir je razumio šta želi. Vičan tim scenama, izvadio je pištolj, prišao žrtvi i uperio ga na Huskovića. Ugledavši cijev pištolja iznad glave, mada je bio iscrpljen ranama, žedu i vrućinom, izdajnik je povikao: »Ne, eno još jednog partizana!« Njegove riječi oficir nije razumio. Ispalio je tri hica i zauvijek učtao Huskovića. Vraćajući se sa svojim drugovima, preko Šarića-harema, Demirović, koji se ranije udaljio da ne gleda ubistvo, reče:

– Ovako će, kada naši stignu, završiti i Ilka!
Tako je i bilo. Nakon oslobođenja Mostara Ilka Jurišin je
ubijena zbog saradnje s okupatorom i narodnim izdajnicima.

20.

Nastojanje Ljube Brešana da dozna o držanju Fazlinovića bilo je uzaludno. To je stvaralo još veću neizvjesnost i zabrinutost. Zbog toga je stalno upozoravao na opreznost. Ilegalnim radnicima, koji su se nalazili u skloništima, teškoće su pričinjavale velike vrućine, još više učestale racije. Tek što bi jedna pretresla naselje zavirujući u svaki kutak, pojavila bi se druga i sve pročeprkala i pregledala kao da nije bilo prethodne. U takvom košmaru, punom opasnosti, trebalo je blagovremeno obavještavati ileglače gdje će se kriti. Brešan je za saradnike imao brojne mladiće i djevojke, majke i bake koje su blagovremeno prenosile poruke i nadmudrivala neprijatelja. Sve je funkcionisalo poput uhodanog mehanizma, iako se u ilegalnom sistemu veza mnogi međusobno nisu ni poznavali. Dovoljno je bilo da se na prozoru stana vidi dio odjeće koja je predstavljala poruku pa je mnogima to bio signal da prijeti opasnost.

Mostarci nisu bili iznenađeni viješću, mada su je bolno primili, o vješanju dva hrabra mladića ispred hotela »Neretva«, na Musali. Nijemci su tako obračunavali s uhapšenim komunistima. O tome je šef policije Mato Roko, u svom izvještaju jula 1943, naveo:

»Dana 15 ov. mj. u 4 sata ujutro obješeni su po njemačkom ratnom sudu na smrt osuđeni Palavestra Drago, dak, star 18 godina, vjere pravoslavne, i Rizikalo Alija, star 21 godinu, stolar iz Mostara, radi sudjelovanja u partizanima i promicanja komunizma među omladinom. Obojica su obješeni na trgu Ademage Mešića u Mostaru i lješine će visiti do danas na večer u 23 sata prema obavijesti njemačkih vojnih vlasti.«

U ranim jutarnjim satima, znatno bučnije nego do tada, »krugovalna postaja«, kako su nazivali gradsku razglasnu stanicu, objavljivala je da je »definitivno likvidirana komunistička banda«. Naređeno je da učenici osnovnih škola posjete mjesto na kojem su obješeni Palavestra i Rizikalo. Većina učenika je okre-

tala glavu, jer nisu mogli gledati tijela obješenih mladića. Učenici su pričali o herojskom držanju mladih boraca, koji na saslušanju ma nisu odali ni jednog svog druga, ni jednog borca i ilegalnog radnika, pred vješanje uzvikivali su i klicali: »Živjela KPJ!«, »Živio Sovjetski Savez!«, »Živio drug Tito!« Pričalo se istog dana da je Palavestra, nakon što je upitan za posljednju želju, rekao: »Želim da na banderama od Mostara do Berlina vise Nijemci.«

Upravo toga dana Feđa je na biciklu krenuo u Emine Trbonja, koja je predstavljala stalnu vezu s partijskom tehnikom. Emina ga je, kako je to ona znala, primila i predala mu već pripremljen materijal. Prije polaska Feđa joj je rekao: »Jesi li vidjela šta su zločinci uradili s našim drugovima?« Emina je na to odgovorila da je čula, ali da ne može otići i vidjeti to svojim očima. I na Fedi, dok je govorio, primjećivala se veoma izraženo srdžba i mržnja prema neprijatelju, tuga i bol za izgubljenim drugovima.

Neprijatelj je, kao i u dotadašnjem toku rata, najsvirepije obračunavao s komunistima. Nijemci su tog ljeta strijeljali, spaljivali i vješali borce i rodoljube. Prijetila je opasnost da će policija stati u trag Brešanu. I sam je to osjetio. Znao je da bi najbolje bilo da i sam ode iz grada, da izbjegne opasnost izlaskom na slobodnu teritoriju. Iz grada je, upravo tih dana, bilo veoma teško izaći. Odlučio je Brešan da sačeka noć, a do tada će uspostaviti vezu s nekim članovima Mjesnog komiteta KPJ za Mostar kako bi ih upoznao sa situacijom i svojom odlukom da napusti grad. Njegovo uvjerenje da mu je neprijatelj na tragu potvrđivali su mu i drugovi gdje god se pojavljivao. Svi su ga čudno gledali, neki čak i pitali: »Feđa, zar nisi uhapšen?« Govorili su mu kako je tražen na Željezničkoj stanici i kako su se policajci raspitivali za njega u naseljima u kojima je ranije stanovao. Brešan je nastojao da pronađe drugaricu Ančiku Đurić-Galju, kako bi joj prenio zadatke.

Kada čovjeka obuzme osjećaj da je u bezizlaznoj situaciji, prosto mu se nešto navuče na oči pa bez ustručavanja ide tamo gdje je naumio. Tako je Feđa krenuo u Fatime Hadrović, jer je čuo da se kod nje nalazi Galja. Svojim biciklom, koji je usporeno,

bez žurbe vozio, otišao je do Galje a da ga na tom putu, mada su ga neki vidjeli, niko nije zaustavljao.

– Odlučio sam, Ančika, da večeras idem u partizane. Osjećam da su mi za petama. Dolazili su po mene kući, tražili me na željeznici, ne smijem više ostati u gradu, dovodim i sebe i onoga kod koga bi me zatekli u težak položaj. Nije me strah za ličnu sudbinu koliko strahujem za ljude koji su mi izlazili u susret. Vrijeme je da i ja krenem – govorio je Brešan Galji.

– Ne misliš, valjda, odmah krenuti? Trebalo bi drugove upoznati s tvojom odlukom – reagovala je Ančika.

– Zbog toga sam i došao. Preuzmi Mjesni komitet. Tražio sam Težaka (Ivu Jerkića, prim. R.H.) da mu predam dužnost, ali ga već danima nisam vidio. Ako se noćas probijem iz grada, sazovi sastanak i sve ovo prenesi drugovima. Morate djelovati oprezno. Znao da je Žuti u njihovim rukama i da ne znamo kako se ponaša. Uostalom, Ančika, tu ste svi – govorio je Brešan.

Brešan je tada mislio na Hamidu Čadru Midu, Andriju Krešića, Ahmeta Lakišića Brzog, Nusreta Seferovića i Ivana Stojčića, te članove Tehničkog odbora Danila Bilanovića, Ivana Bubaša, Teofika Demirovića, Sulu Huseinagića i Mehmeda Repca.

– Svi su oni, zapravo većina njih, mladi – uzvratila je Galja.

– Mladi, ali veoma vrijedni. Uvjerićeš se i sama. Bio sam uvijek zadovoljan njihovim radom i zalaganjem. Stizali su na sve strane i izvršavali zadatke. Pazi ih! Sastanke ne održavajte na jednom mjestu! Oni znaju ilegalne radnike u naseljima. Držite ih na okupu, pomažite im, ali ih, ponavljam, čuvajte! I sama znaš kako su nam posljednjih dana redovi prorijeđeni – rekao je Brešan.

– Među njima je još nekoliko koji nisu postali članovi Partije. Šta ćemo s njima? – pitala je Galja.

– Sektašilo se prema njima. Uvjerićeš se u njihove vrijednosti, pa ih primite, kao što sam i ja činio – odgovorio je Feđa.

– Zar su neki primljeni?

– Nekima je odluku o prijemu prenio Andrija Krešić. Koliko ih je obavijestio ne znam, ali budite sigurni u njih.

Dok su razgovarali, pili su »ječmenušu« kafu koju su zaslađivali suhim smokvama, jer šećera nisu imali. Bilo je kasno poslije podne. Na zapadu se nebo crvenjelo od sunčeva zalaska. Feđa je ustao, rukovao se sa drugaricom kojoj je ostavio na povjerenje sve što je do tog trenutka radio kao sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Mostar. Znao je dobro kome povjerava dužnost. Kod Ančike se skoro mjesec dana, dok je policija tragala za njim, krio Džemal Bijedić. Pričala mu je dva-tri mjeseca ranije kako je i sama pozvana u italijansku komandu. Tamo su joj ispričali, da bi uspostavili kontakt, kako se njen muž, koji je u zarobljeništvu, osjeća dobro i da se interesuje za nju i kćerku Mirjanu. Sve joj je, uz cigaretu, pričao italijanski oficir da bi je na kraju pitao:

– Poznajete li Ljupo Prešen i Mito Sabanac?

Kao iskusan ilegalni radnik Ančika je odgovorila da prvi put čuje ta imena i da ih ne poznaje, mada je dobro znala da su je pitali za Feđu i Hamidu Šabanac-Midu. Pustili su je kući, nakon čega je napustila stan u današnjoj Ulici Alekse Šantića. Preselila je u baštu, u kojoj se nalazila koliba Beće Čemala, gdje je izvjesno vrijeme živjela. Njena petogodišnja djevojčica Mirjana živjela je pod drugim imenom kod ilegalnih radnika, a zatim je smještena kod svoje tetke Veselke Mostarčić u Ljubuškom. Izuzetno povjerenje Galja je uživala među drugovima. Pokazala se snažljivom i dosljednom u vrijeme kada je u grad dolazio Vatroslav Vrdoljak, pa je uočila da je kurir iz »višeg rukovodstva« krenuo i zapliva u neprijateljske vode.

Na rastanku joj je Brešan rekao:

– Galja, pozdravi sve! Da ih ne nabrajam. Posebno Težaka. Sve mu prenesi što sam ti rekao...

– A drugarice? – šapatom je upitala Ančika.

– Razumiješ ti to dobro. Znaš ti koga i kako treba pozdraviti – odgovorio je Feđa i krenuo.

Vjerovao je Feđa Galji. Bila je s njim na izvršenju brojnih zadataka. Nije se ničega ustručavala. Odlazila je na teren, okupljala žene i omladinu, objašnjavala im ciljeve narodnooslobodilačke borbe, usmjeravala ih. U njenu vrijednost više se puta uvjerio na sastancima. Imponovala je svojim znanjem, ali i blagom ri-

ječju. O svemu tome Feđa je razmišljao vozeći bicikl kroz Cernicu. Na izlazu iz Tutina sokaka susreo je Vilku Šnatingera sa suprugom. Zaustavio je bicikl i pitao se s njima, prijateljski, kako je znao.

– Gdje si ti? kako si? Kako je buraza? – pitao je Vilko druga. Znao je da se braća Brešan međusobno oslovljavaju »buraza«, pa je on tako i pitao.

– Pusti me, Vilko, više ništa ne znam. Sada ćeš ti pitati i za malog Vilku, a ja ga mjesecima ne viđam. Ne znam ni kako mu je majka Dragica. Izgleda da su mi Švabe i policija na tragu. Moram bježati...

– Šta govoriš?

– To što si čuo. Živ im u ruke neću pasti. A sada, brzo će policijski sat, zbogom. Možda se više nećemo susresti – rekao je Brešan i biciklom krenuo u suprotnom pravcu.

Feđa je žurio kući. Više nije mogao noćivati u kući Rajka Race mada su ga ukućani zadržavali. Plašio se za njihovu sudbinu ako ga nađu. Kada je došao kući, zatekao je usamljenog Antu. Rekao mu je da ga je pozdravio prijatelj Vilko.

– Šta si mu rekao?

– Buraza, ono što sam znao. Rekao sam da ti je žena Dragica još u sarajevskoj bolnici, da ti je sin, njegovo kumče, kod punice, a da meni prijeti opasnost...

– Kakva opasnost?

– Tragaju za mnom. Ponovo tragaju za mnom. Ako bi dolazili i pitali, ne znaš ni gdje sam ni kako sam. Pravdaj se da si zauzet bolešću žene, brigom o djetetu – govorio je Ljubo.

– Šta smjeraš?

– Noćas odlazim u partizane. Ovdje ne mogu ostati!

– Odlučio si?

– Drugog izbora nemam. Ne mogu se više kretati gradom. Nisu više nikakva zaštita sunčane naočale, željezničarska uniforma, pištolj i bicikl. Noćas će doći drugovi, poslije pola noći i pitaće: »Koja su doba?« Uvedi ih slobodno, to su kuriri.

– Šta će biti sa mnom?

– Radi svoj posao. O tebi će brinuti drugovi. Rekao sam ti da policiji kažeš da za mene duže vrijeme ništa nisi čuo, neka oni tragaju! Znam da si u stanju svemu tome odoljeti, provjerio sam tvoj način rada – govorio je Feđa.

Ante je posmatrao brata dok se oblačio. Navukao je pantalone, a onda opanke. Pripremio je i mali ranac. Sve je to uzeo i krenuo u svoju logu, kako je nazivao mjesto na krovu susjedne kuće što se oslanjala o zid kuće u kojoj su stanovala braća Brešan, tako da mu je to bio dobar zaklon iz kojega je postojala mogućnost za bjekstvo.

21.

Gestapo i policija su i toga dana tragali za Fedom. Mjesecima nisu znali ko se krije iza tog imena. Kada je Žuti Fazlinović, koji je popustio pod batinama, progovorio, od njega su čuli da je to Ljubo Brešan. I tada je, nakon prvog priznanja Fazlinovića, policija vjerovala da je u pitanju neki stari komunista, školovan u Sovjetskom Savezu. Pošto nisu vjerovali Fazlinoviću, koji je invalid u ruku, bio je izložen još većem mučenju kako bi provjerili da li ih zavarava. Kako je Fazlinović uporno tvrdio da Feđa nije niko drugi do Ljubo Brešan, policija je nastavila da traga za njim.

Oko pola noći u stan Ante Brešana upali su agenti Topić i Pancun. Pitali su bunovnog Antu gdje mu je brat, na što je on dosta glasno, da bi ga Ljubo na krovu kuće mogao čuti, odgovorio da ne zna. Glasno se prepirao Ante s policajcima, čime je bratu želio uputiti poruku da je u opasnosti. Policajac, koji se vrpoltio po stanu, skinuo je s vješalice bluzu ljetne željezničarske uniforme, a onda je upitao:

– Je li ovo njegova bluza?

– Jest – odgovorio je Ante.

– Kako onda ne znaš gdje je, a bluza je, evo, još znojna? – proderao se policajac koji je navalio na Antu i udarcima ga oborio na pod. Pod batinama je Ante pao u nesvijest. Agenti su se rastrčali naokolo. Tražili su u kući, oko kuće. Koristili su baterije. Zavirivali na sve strane. Dok su se policajci vrpoltili oko kuće braće Brešan, jedna starija i bolesna susjetka pitala ih je koga traže. Jedan policajac, iako su je prethodno neki mršnuli, rekao joj je da traže Brešana. Bolesna Bosa Sorajić odgovorila je da će mu pokazati gdje Ljubo spava. I pokazala ga je. Policija je Ljubu našla u njegovoj »bazi«. Zatekla ga je u dubokom snu. Nije imao kada pružiti otpor. Nije imao vremena sebi oduzeti život kako bi izbjegao mučenje, o čemu je ranije više puta govorio. Policajci su se bacili na njega. Savladali su ga i skinuli s krova. Pove-

li su ga u zatvor skupa s bratom Antom. Iz susjednih zgrada ljudi su provirivali, nakon što su čuli povike i galamu, da vide ko je uhapšen. Na samo tridesetak metara odatle, u potrovlju kuće, nalazio se Hilmija Čišić koji je mislio da je racija pa nije znao šta da čini u tim trenucima: da bježi ili da se osloni na svoje sklonište? Ostao je. Da je kojim slučajem iskočio, kako je pomišljao, i njega bi primijetio neki od dvadesetak agenata i policajaca, koliko ih je bilo oko kuće Karabega, tako da bi teško izmakao. Braću Brešan doveli su u zatvor. Ljubu su odmah odveli u samicu, a Antu su ubrzo doveli u zatvor.

Braću Brešan doveli su u zatvor. Ljubu su odmah izdvojili u samicu, a Antu su ubacili među druge zatvorenike. Dugo je Ante razmišljao da li će drugovi, koji su trebali doći po Ljubu, uspjeti da izbjegnu zasjedu, jer je vjerovao da će policija dugo motriti na njihovu kuću. Najteže mu je bilo što nije znao o kome se radi, što nije doznao njihova imena i što nekome od komšija sve to nije povjerio, jer je i on imao dobre saradnike i drugove. U zatvoru je Ante proveo četiri dana. Saslušavan je više puta. Pitali su ga šta zna o bratu, šta zna o pokretu, koje ljude pozna i zašto su kod njih dolazili. Ante je, mada je bio u središtu svih tih susreta, pričao kako su im dolazili neki njihovi prijatelji iz Hrvatske glazbe. Pravdao se pred policijom da je njegov brat radio na željeznici, da ne zna ništa o »komunističkom djelovanju«. Govorio je kako je bio zauzet brigom oko djeteta jer mu je supruga u sarajevskoj bolnici. Nakon intervencije »uglednih Hrvata«, koji su se oglasili kada je Ante uhapšen, pušten je kući.

Našavši se na slobodi, Ante je postupio kako mu je ranije, u više navrata, Ljubo govorio. Savjetovao ga je da o njegovom hapšenju, ako dođe do toga, izvijesti neke drugove koje mu je poimenično nabrajao. Odlučio se na taj korak. Među prvim je obavijestio Ivu Bajala Juga. Nakon primljene vijesti Jug je krenuo do Galje, kojoj je rekao da je Ljubo u zatvoru. Galja mu je odgovorila da je to već čula i zamolila ga da prenese poruku rodbini kako bi intervenisala da se Ljubo pusti. Tu vijest Mjesnom komitetu KPJ za Mostar donio je Danilo Bilanović. Njemu je to saopštila Seka Đikić koja ga je presrela na ulici i rekla: »Treba da znaš, noćas su uhapsili Ljubu Brešana!« Bilanović se pravio da ne zna o kome je riječ, pribojavajući se provokacije, ali mu je Seka

rekla da ih je više puta vidala zajedno opisujući Grišu onakvim kakav je i bio. Bilanović je otišao do Grišine kuće i čim se uvjerio da je sve otvoreno, a pred kućom je još stajao policajac, bio je siguran u informaciju.

Čim je tu vijest primila, Ančika Đurić-Galja postupila je onako kako joj je Feđa, dok su raspravljali šta treba činiti ako bi neko iz rukovodstva pao u zatvor, savjetovao. Nekoliko dana kasnije sazvala je sastanak u kući Hadrovića u Cernici. Galja je opisala situaciju nakon Brešanova hapšenja i povlačenja ostalih članova Mjesnog komiteta KPJ u ilegalnost. Govorila je da se ne treba pribojavati situacije, mada je teška, već treba tražiti nova rješenja kojima bi se očuvao kontinuitet ilegalne borbe i pokreta u gradu. Predložila je Povjereništvo KPJ, koje bi privremeno djelovalo umjesto Mjesnog komiteta KPJ do njegovog ponovnog konstituisanja. Zatim je rekla da će u Povjereništvu biti Mustafa Sefo Vim, kojeg su neki poznavali pod pseudonimom Željezni, zadužen za Narodnooslobodilački front, Danilo Bilanović, zadužen za poslove tehničke pomoći, i Ahmed Lakišić Brzi, koji je nakon odlaska Nusreta Seferovića preuzeo rad s omladinom. Dužnost sekretara Povjereništva obavljala je Ančika Đurić-Galja. Povjereništvo je djelovalo nešto više od dva mjeseca, dok se nije konstituisao Mjesni Komitet KPJ za Mostar, čiji je sekretar bio Luka Kurilić. Samo za nekoliko dana Galja je održala više sastanaka u kućama Šapuha, Lakišića i Hadrovića kako bi se provjerilo izvršenje povjerenih zadataka. U teškim uslovima ilegalne borbe, kada je policija nastojala stati ukraj pripadnicima pokreta, djelovalo je veoma uspješno Povjereništvo, oživjele su sve ćelije i svi punktovi u gradu. Ančika je uspostavila vezu sa Ivom Jerkić Težakom i sa još nekim drugovima, posebno onima koji su se povukli u ilegalnost. Svima je bilo teško što nisu bili u mogućnosti pružiti pomoć uhapšenom Ljubi Brešanu.

Našavši se, 16. jula 1943, u mračnoj zatvorskoj ćeliji u koju je dospio prije svanuća, Brešan je iza teških vrata, razmišljao ko ga je prostoru, gledajući na prozorčić sa rešetkama, razmišljao ko ga je mogao izdati. Dugo je tako sjedio dok se pred ćelijom nije pojavio zatvorski ključar koji je otvorio vrata ćelije. Na njima se po-

javio visok, mršav ustaša, grubog lica, sa cigaretom u ustima, koji je, pogledavši Brešana, rekao:

– Ti si taj komunist!

– Zašto su me uhapsili? – pitao je Brešan kao da ništa ne zna.

– Znaćeš, majku ti komunističku! – zagalamio je ustaša, ušao u ćeliju i šamarima i pesnicama tukao Brešana kako bi iskilio bijes i srdžbu.

Po odlasku ustaše pojaviše se agenti sa zatvorskim čuvarom. Pozvali su Brešana da krene s njima u isljednikovu kancelariju. Brešan se ubrzo našao u kancelariji šefa policije Mate Roke, pravnik iz Dubrovnika. Kakva slučajnost. Sinovi dviju dubrovačkih porodica, prvih susjeda, našli su se u Mostaru, ali na suprotnim pozicijama. Mato Roko, šef policije i njenog mučilišta, na jednoj strani, a Brešan, na drugoj, kao sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Mostar. Osim generalija na tom saslušanju Brešan više ništa nije rekao. Jednostavno je na sva pitanja ćutao. Te noći lukavi i iskusni Roko nije svojim pomoćnicima davao znak da pesnicama pokušaju iznuditi ono što želi, što nije uspio iznuditi pitanjima. Više je govorio Roko. Govorio je Brešanu da na njega računaju kao na Hrvata, jer »NDH ne uništava svoju djecu«, samo ako se pokažu »pravi Hrvati«. To prvo salsušanje trajalo je kratko i bez tuče. Ubrzo su uslijedila druga saslušanja. Policija je svojim metodama mučenja nastojala da dođe do odgovora o broju i imenima ilegalnih radnika u gradu, izvršilaca mnogih akcija.

Po izlasku iz zatvora Ante je odmah javio sestri Ivanki da im je brat Ljubo zatvoren. Ona se u to vrijeme nalazila u Slavonском Brodu. Odmah je doputovala u Mostar. Rekla je Anti da im je Roko prvi susjed u Dubrovniku, da su dobri poznanici, što Ante nije znao, pa je odlučila da razgovara sa šefom policije. Krenula je zajedno s Antom k njemu. Primio ih je Roko. S njim su stupili u vezu preko njegovih prijatelja s kojima je vrijeme provodio igrajući karte, kockajući u novac. U zakazno vrijeme pred Rokinom kancelarijom našli su se Ivanka i Ante. Stražar ih je pozvao, izmjerio pogledom i propustio u kancelariju, u kojoj je Roko više ležao nego sjedio u fotelji. Ustao je Roko i pitao se s Ivankom, a

potom se upoznao i s Antom. Ponudio ih je da sjednu. Ivanka je, bez ikakvog okolišavanja počela da moli za brata Ljuba koji se, vjerovatno nekom greškom, kao pošten i vrijedan Hrvat, našao u zatvoru. Molila je Ivanka poznanika Roku da joj pusti brata na slobodu, jer on nije ni u šta upetljan. Saslušavši Ivanku, što nije bilo svojstveno Roki, rekao je:

– Njegovo hapšenje nije poteklo iz Mostara, već iz Zagreba. Tamo je utvrđeno da je Feđa, kako su Ljubu zvali, sekretar komunističkog rukovodstva. Zbog toga nisam u mogućnosti da bilo šta učinim. Jedino što mogu to je da vam dam propusnicu da ga posjetite i da mu i vi kažete da sve prizna, da kaže svoje saradnike, što uostalom mi već znamo. Razgovarao sam s njim, a on uporno, na ta pitanja, šuti. Misli, valjda, da mi ništa ne znamo. Zaboravlja da imamo metode koje će ga natjerati da progovori, pa da je čovjek od kamena. Ako bude šutio, uvjerićemo ga da progovori.

– Kada ga možemo posjetiti? – pitala je Ivanka.

– Za dva sata. Evo, daću vam odmah propusnicu. Neće biti nikakvih smetnji. Samo vas upozoravam da mu savjetujete da sve prizna, jer je to jedini način da sebi olakša, a možda i da se izvuče. Neka se u ovom trenutku pokaže »pravim Hrvatom«, što mu ne bismo zaboravili. Ako ništa drugo, smrtnu kaznu bismo mu zamijenili zatvorom, a u ovoj situaciji spasiti glavu bio bi za nj golem uspjeh – pričao je Roko dok je potpisivao propusnicu.

Nešto kasnije, s propusnicom koju su dobili od šefa policije, u posjetu Fedi došli su sestra Ivanka i brat Ante. Na dužnosti je bio zatvorski ključar Stojan Kožul Stojko, poznat ilegalnim radnicima po korektnom odnosu prema zatvorenicima, za razliku od Andrije Jaraka, debeljuškastog nadstražara, koji je proganjao zatvorenike. Čuvar im je omogućio da razgovaraju na kraju gotovo potpuno mračnog hodnika. Ljubo je već bio modar, izubijan, jedva pokretan. Sestra, koja je na brzinu prosula kiblu iz ćelije, govorila je bratu o onome što joj je rekao Roko.

– Nisi, valjda, došla da pomažeš Roki već meni?! Ništa ja ne znam i ne želim s njima razgovarati. To sam mu stavio do znanja – ljutito je reagovao Feđa.

– Oni će te, dragi brate, još gore mučiti – plačnim glasom govorila je Ivanka.

– Ni to im, budi sigurna, neće koristiti. Nego, Ante, pokušajte preko onih drugova, ti ih dobro znaš – obratio se bratu.

– Ne budi takav, Ljubo. Mučiće te i zlostavljati – kroz plač ga je molila sestra. Njene riječi nagnaše Feđu da joj odgovori:

– Ništa ne brini. Biće sve dobro. Moje je da se nosim s njima kako ja znam i kako u ovoj prilici jedino mogu. Budi hrabra i ne plači, bez obzira šta će sa mnom biti. Ne dolazi mi plakati! Nikad to nisam volio, pogotovu u ovakvoj prilici.

Vrijeme posjete je isteklo. Stražar je pozvao ključara da udalji posjetu a zatovrenika smjesti u ćeliju. Ključar je svoj posao obavljao polako. Sačekao je da se stražar udalji, da ode u drugi hodnik, a on je sâm krenuo prema ćeliji. Kao da je svojim postupkom želio reći: »Bježi, šta čekaš!« Možda je i Ljubo shvatio njegove pokrete, ali nije imao snage za takav pothvat. Na nogama i tijelu vidjeli su mu se tragovi zlostavljanja. Otišao je Feđa u ćeliju, Ivanka i Ante napustili su zatvorsku zgradu.

– Zašto ne bih pošla do Roke da ga zamolim za odobrenje da mu nosimo hranu, vidio si kako je iscrpljen? – pitala je Ivanka Antu koji je cijelo vrijeme razmišljao kako će Ljubine poruke prenijeti drugovima.

– Pitanje je da li će odobriti, ali trebalo bi pokušati – odgovorio je Ante.

Ante je krenuo prema česmi uz Roznamedžijinu džamiju, a Ivanka se vratila u zgradu policije. Ponovo je tražila prijem kod Roke, u čemu je i uspjela, jer je šef policije očekivao da sazna kako će reagovati Ljubo. Zamolila ga je da odobri da bratu nosi hranu. Roko se usprotivio.

– To nije naš manir. Zatvorenici dobijaju ono što im pripada, a imaju dovoljno za preživjeti – odgovorio je Roko.

– Dobro bi nam to došlo da s njim razgovaramo o onome što smo započeli, a na čemu si insistirao – snašla se Ivanka.

– Udovoljiću zahtjevu, ali insistirajte na njegovom priznanju kako bi sebi, a ne meni, olakšao položaj. Čim bude spre-

man da prizna, neka se javi. Neka računa na mene! Mogu mu pomoći kao sinu svojih susjeda – lukavo je govorio Roko.

Uz dozvolu za nošenje hrane, na Ivankino insistiranje, šef policije je dozvolio da mu donesu prostirač i deke. Sve je to ubrzo donijela Ivanka, i nakon što su policajci sve pažljivo pregledali, predali su zatvoreniku kojeg sestra nije mogla vidjeti. Ključar je Ivanki vratio bakrač, u kojem je donijela hranu, i rekao da je sve predao Ljubi. Ivanka je nosila bakrač ne znajući da su braća razmijenila poruke. Kao iskusni ilegalac, Feđa je govorio bratu i drugovima, kad su se okupljali u njegovom stanu, da u slučaju ako dozvole nekome unijeti hranu u zatvor treba odmah zatvoreniku poslati i poruku. Tako je postupio i Ante. Na pergament-papiru napisao je samo jednu riječ: »pogledaj«, u što je umotao i srce grafitne olovke. U papir je stavio kalaja, veličine zrna pirinča, i to ubacio u bijelu kafu, u koju je bio udrobljen hljeb. Po prijemu hrane izgledniji Ljubo je jeo. Pod zubom je osjetio nešto tvrdo. Izvadio je iz usta pergament-papir sa srcem grafitne olovke i kalajem. Pročitao je napisanu riječ. Znao je da je kalaj stavljen da bi se papirić, prilikom miješanja hrane, našao na dnu. Poruka je bila dovoljna da, kako su se dogovorili, ispod ručke bakrača potraži uvučenu cedulju. Pažljivo je izvukao i pročitao: »Kome da se još obratim za tvoje hapšenje?« Feđa je odmah odgovorio: »Ovu poruku odnesi Ivici Stojčiću. Naći ćeš ga kod Beće (Ćemala). Sve poruke ubuduće njemu nosi.«

Kad se Ivanka vratila, Ante je zgrabio bakrač, izvukao cedulju i pročitao poruku. Odmah je krenuo da potraži Stojčića. Otišao je u Ćemalovu kolibu, koja se nalazila u voćnjaku iza današnjeg Đačkog doma »Dule Mučibabić«. Umjesto Stojčića Ante je zatekao Galju koju je takođe poznao. Ispričao joj je šta je doživio u susretu s Rokom i, kasnije, s bratom. Znao je Ante da je Galja i kod njih navraćala, da ima neko zaduženje, ali nije znao kakvo. Ona je uputila Antu u Cernicu, u kuću Hadrovića, gdje se nalazio Stojčić. Malo kasnije Ante ga je našao i predao mu Ljubinu poruku.

Iako su se dogovorili da će se sutra sastati na istom mjestu, Stojčić je u međuvremenu morao napustiti Mostar. I njemu je prijetila opasnost od hapšenja. Pošto ga Ante nije našao, ponovo se obra-

tio Galji koja mu je rekla da je Stojčić otputovao iz Mostara. O tome je Ante upoznao Feđu koji ga je uputio kod prijatelja Ive Bajala Juga. Nakon prijema Feđinog pisma, koje ga je iznenadilo, Jug je odmah intervenisao. Stupio je u vezu sa Ankićem Marić, komšinicom braće Brešan. Ona je radila u policiji kao daktilograf pa je, kucajući zapisnike, donosila informacije o toku Brešanove istrage. U nekoliko navrata Jugu je prenosila kako se Feđa drži pred policijom, da ništa ne progovara, mada su ga na saslušanja dovodili pretučenog i izmrcvarenog.

Jug, koji je tih dana bio neumoran, prenio je zadatak inž. Jakovu Šunjiću da nastoji da u susretu s Rokom dozna nešto više o sudbini Brešana. Bila je to čudna veza. Inž. Šunjić se bavljao sa jednom kćerkom dra Glavodanovića, čija se kuća nalazila nedaleko od Rondoa, a Roko, šef policije s drugom. Mada je inž. Šunjić izbjegavao svaki susret s Rokom, pravdajući se zauzetosti, tih je dana u kući dra Glavodanovića čekao priliku da se susretne. O tome nikome ništa nije govorio. Kada je naveče kod svoje vjerenice došao Roko, tu se zatekao i inž. Šunjić. Pitali su se. Za vrijeme zajedničke večere Roko je pričao Šunjiću o svojoj zauzetosti jer je zatvor bio »kreat komunista«.

– Ima li poznatijih među njima? – vješto je uskočio Šunjić.

– Ulovili smo glavnog kolovođu. Uhapsili smo Ljubu Brešana, možda ga i poznajete, onog, ako se sjećate, što je svirao u Hrvatskoj glazbi. Zamislite u Hrvatskoj glazbi, a kolovođa komunisti. Preko njega ćemo otkriti i duge – hvalisao se Roko.

– Znači li to da je taj, kako se ono zove, odao komunističku vezu u gradu? – pitao je Šunjić.

– Zove se Brešan. Nije još progovorio, ali će i on, poput drugih, progovoriti, nakon čega će ih dosta konopac omastiti – kroz smijeh je govorio Roko.

– Još se ti komunisti hvališu da, kada padnu u zatvor, nikoga od svojih saradnika ne otkrivaju – ponovo će Šunjić.

– Imamo mi metode. Sve iscijedimo iz njih. To je naše umijeće, vjerujem da mu ni Brešan neće odoljeti – uvjerljivo je kazivao šef policije.

O tom razgovoru, koji je vođen kasno uveče u kući Glavodanovića, inž. Šunjić je obavijestio Juga koji je, zahvaljujući svojoj vezi, znao da se policija dala u potragu za ilegalnim radnicima, ali od Brešana nije mogla iznuditi priznanje. Međutim, Bajalo je doznao da se Haso Fazlinović Žuti loše ponio. Nije izdržao pod batinama i progovorio je o svojim drugovima, te je otkrio i po ko je Feđa. Ta poruka bila je dovoljna da se i drugi saradnici pokvuku u ilegalnost. I Jug se povukao. On je, da bi legalno otputovao, pričao kako je pozvan u službu na zagrebački aerodrom, u domobranstvo, te da napušta Mostar. Samo su najbliži saradnici znali da je Jug ostao u Mostaru. Prebacio se u kuću Magdalene Lenke Čorić, čiji je muž bio ustaški oficir u Sokocu. Prešao je tamo jer je Jugu brat Lenin, Ante Tolić, bio jedan od najbližih saradnika. Mada joj je muž bio u ustašama, Lena je bila u službi ilegalnog pokreta, jer su Italijani njenu rodbinu u Vrgorcu zlostavljali i mnoge članove porodice ubili. Bio je njen stan sigurno sklonište za Juga, koji je svoju aktivnost razvijao preko Leninog brata i Avde Pecića, svog kurira. Kad bi nekima poslao poruku, potpisanu pseudonimom Jug, mnogi su bili iznenađeni jer su i sami vjerovali kazivanjima da je otputovao u Zagreb.

22.

Rodbina zatvorenika je nastojala preko rodbine Mate Roke u Dubrovniku da se Feđa nekako spasi. Sva nastojanja bila su uzaludna. Policija je znala koga ima u rukama. Mada je Roko bio neumoljiv i mada je izbjegavao da razgovara o tome i sa svojom rodbinom, ilegalni radnici su nastojali da bude što više intervencija za »čestitog Hrvata«. Po njihovom nagovoru intervenisala je i stožernica Ženske ustaške loze Jakica Suton, koja je bila uticajna na postupke šefa policije, ali ni to nije pomoglo. Čim joj je Roko rekao da je Brešan komunist i da je bio na čelu komunistu u gradu, i ona je odbila sve one koji su intervenisali kod nje govoreći im da su u zabludi, da Brešan nije »čestiti Hrvat« već »razbojnik komunist«. Nije pomogla ni intervencija preko žene dopukovnika Marka Pavlovića, komandanta logora u Jasenovcu. Sve intervencije bile su bezuspješne. Rokina rodbina, po nagovoru ilegalnih radnika, uputila je više pisama u kojima je zahtijevala da se Brešanu pomogne i da se pusti na slobodu. Kada to nije uspjela, tražila je barem da mu dozvoli povoljniji tretman kao zatvoreniku nego što ga je do tada imao. Roko je ostao dosljedan.

Feđa je svirepo mučen. Prosto su ga prebijali. Kod njegovog brata Ante došli su Ivo i Stana Ondelj, koji su stanovali u blizini zatvora i koji su slušali Ljubine jauke, pa su mu govorili da poduzme nešto kako bi ga bar oslobodio tog zlostavljanja. Nakon konsultovanja sa drugovima, posebno s Jugom, Ante je tražio prijem kod velikog župana Petra Zlatara. Prethodno su ga odbili podžupani Balić i Miljković, ali mu je, preko nekih prijatelja, uspjelo da ga Zlatar primi. Ante je ispričao kako policija postupa prema njegovom nevino zatvorenom bratu. Govorio je da su Ljubu lažno optužili da pripada komunističkom pokretu iako ga svi znaju kao člana Hrvatske glazbe. Pošto ga je saslušao, Zlatar je pokušao telefonski da razgovara s Rokom, ali je šef policije bio odsutan, kako su mu javili. Da bi uvjerio Antu Brešana da će in-

tervenisati, odmah je Zlatar pozvao svog šefa kabineta i izdiktirao mu nalog. Bilo je to 24. jula 1943. U tom nalogu (Prez. broj 1397/43) je pisalo:

»G. MATI BARIŠIĆU, višem školskom izjavitelju, MOSTAR

Naređuje Vam se, da još danas preslišate u sobi upravitelja redarstva uhićenog Ljubu Brešana, da li je bio zlostavljan i od strane koga.

Po učinjenom podnesite izvještaj ovoj Župi.

Za dom spremni! Veliki župan: Petar Zlatar«

Nakon tog naređenja, dan kasnije, Mate Barišić, koji je svojeručno potpisao prijem naloga, dostavio je izvještaj:

»Velikoj župi Hum u Mostaru

Po nalogu Župe prez. broj: 1397/43 od 24. srpnja 1943. otišao sam istog dana u 16,30 sati u Župsku redarstvenu oblast radi preslušanja Ljube Brešana, ali tu dužnost nisam mogao obaviti jer u redarstvu nije bilo ni jednog činovnika pošto sudstvo po podne ne radi.

Otišao sam dana 25. VII u 11 sati, dao pozvati upravitelja žup. redarstvene oblasti koji je naredio da mi se uhapšeni Brešan predvede.

Odmah sam ga zapisnički preslušao o čemu prilažem zapisnik po uhapšeniku vlastoručno potpisan.

Za Dom spremni! Potpis: Mate Barišić«

Uz izvještaj je Barišić priložio zapisnik o saslušanju Ljube Brešana:

»Zapisnik sastavljen u uredu Župske redarstvene oblasti u Mostaru 25. srpnja 1943 g. u 12,30 sati.

Predveden iz redarstvenog zatvora Ljubo Brešan optužen radi komunizma. Postavio sam mu sljedeća pitanja: Brešane jesu li Vas u redarstvenom zatvoru tukli, kada i tko Vas je tukao?

Tučen sam po tabanima dne 16. i 19. ovog mjeseca. Tukli su me redarstveni izvidnici, čija imena ne poznajem. Jesu li Vas tukli po ostalim dielovima tijela? Nisu.

Imate li na nogama rana i je li Vam potrebna liečnička po-
moć?
Nemam rana i liečničku

Nemam rana i liečnička pomoć nije mi potrebna.
Dovršeno.

Preslišao: Mato Barišić

Potpis: Ljubo Brešan«

Ti dokumenti, očito pripremani po diktatu policije, trebali su poslužiti za pravdanje njenih postupaka. Barišić je za tu misiju određen kao ugledan Hrvat, ali i sa nečijom željom da se kompromituje. Nije mu omogućeno da odmah razgovara sa zatvorenikom. Čim je policija čula za nalog da će sa Brešanom razgovarati u sobi upravitelja redarstva izaslanik župana, to mu nije omogućila. Izgovor da tog dana »nije bilo ni jednog činovnika pošto sudstvo po podne ne radi« zaista je neshvatljiv, tim prije što je zatvor bio prepun zatvorenika i što je policija, opšte je poznato, radila danonoćno. Umjesto da toga dana razgovara sa Brešanom »viši školski izvjestitelj« Barišić, koji se vratio ispred zatvorenih policijskih vrata, kako je napisao, sa zatvorenikom je razgovarao šef policije. On je »pripremio« Brešana šta će reći izaslaniku župana Zlatara.

– Ovlašteni zastupnik Župana će s Vama razgovarati, jer mu je stigla žalba da ste tučeni – govorio je Roko.

– Nisam se nikome žalio!

– Žalio se vaš brat Ante, rodbina i prijatelji. Pazite šta ćete govoriti. Meni je svejedno. Znaite i sami da Vas nisam ni prstom taknuo. Samo da znate, a u to ste se već uvjerali, ovi moji su dosta mučni. Pazite šta ćete govoriti. Ako kažete da su Vas tukli, sigurni budite da će Vas još gore tući. Takvi su oni, a to je, uostalom, sastavni dio policijskog zanata – ucjenjivački je govorio Roko.

– Ne znam što će Vam to. Kada bih sve rekao što sam doživio u zatvoru, siguran sam da nikome ne bih audio. Oni Vas i drže ovdje što ovo sve znate raditi, što ste vični...

– Pazite šta ćete reći! Najbolje bi bilo da tuču ne spominjete – savjetovao mu je šef policije.

Kada je dan kasnije, u 11 sati, Barišić došao, prema zapisniku, izgleda da su »izaslanik« i Brešan razgovarali sat i po vre-

mena. Postavljena su, međutim, samo tri pitanja, na koja su dati kratki odgovori. Brešan je, i pored upozorenja šefa policije, rekao da je tučen po tabanima, ali tada nije tražio liječničku pomoć.

»Optužen radi komunizma«, kako stoji u zapisniku o saslušanju, Brešan nije gotovo ništa rekao, osim potvrde da je tučen. Očito je da Barišić nije imao iskustva u tom poslu, pogotovo ne onako kako je to policija željela. Napisao je kada je razgovor počeo i koliko je trajao, a kada se to pročita, nije mogao potrajati ni tri minuta. U zapisniku nije navedeno u kakvom je stanju zatekao Brešana. Nije opisao ništa od onog što su vidjeli Ivanka i Ante prilikom posjete svoga brata. Ukoliko se istinski željelo sagledati zdravstveno stanje Brešana, kako je zahtijevao njegov brat, zar se nije mogao uputiti liječnik, a ne učitelj? Župan je, kada mu je došao Ante Brešan u zakazanu posjetu, odgovorio da ni njegov brat, što je potpisan svojeručno, ne govori da je tučen osim »malo po tabanima«. Tako i od te intervencije nije bilo ništa. I župan se povukao kada je saznao da je Brešan optužen zbog komunizma.

munizma.

Policija je nakon toga bila još surovija prema zatvoreniku. U to su se uvjerili brat Ante i rodbina, koji su ga, kad su mu donosili hranu, vidjeli. Svakim danom bivao je sve nemoćniji, iscrpljeniji i nepokretniji. Prilikom jedne posjete Feđa je rekao bratu da bi trebao razgovarati sa drom Ivicom Milakovićem, koji je izvjesno vrijeme bio u italijanskom zatvoru. Ante je krenuo u Milakovića. Zatekao je doktora kod kuće. Bio je feš, crne kose i veoma susretljiva pogleda. Stanovao je u Liska-ulici. Nakon izlaska iz zatvora dr Milaković je nerado primao goste u svoj stan, pa je odbijao i Antu, ali kad je čuo prezime, pozvao ga je u stan da porazgovaraju.

...što komunisti traže od mene – govorio je dr

– Ne znam šta komunisti traže od mene – govorio je dr Milaković kao da je želio da provjeri Antu.

– Nisam komunist – odgovorio je Ante.

– Nisam komunist – odgovorio je Ante.
– I nisi. Vidi se na tebi. Za mene je pravi komunist onaj ko sjedi i uz samu policiju, a za njega niko ne zna – govorio je dr Milaković.

– Brat Ljubo kojeg, vjerujem, poznajete optužen je zbog komunizma – nastavio je Ante.

– Šta tražite od mene?

– Da nam pomognete. Moj brat Vas moli za pomoć. Bili ste u italijanskom zatvoru, pa znate, vjeruje, kod koga bi trebalo ići za intervenciju, ko bi mogao pomoći – pitao je Ante.

– Imate li kakvu vezu s biskupom?

– Nikakvu!

– Kako nemate, a svirali ste obojica u Hrvatskj glazbi?

– Svirali jesmo, ali vezu nemamo.

– Zna li šta je, u ovim prilikama, biskup? To je kralj, car u provinciji. Njegova riječ više vrijedi nego da svi drugi godinu dana govore, kleče i mole za njega. Pokušajte nekako doći do njega. Zamolite ga da interveniše za vašeg brata kao za kršćanina i Hrvata. To bi, siguran sam, pomoglo – rekao je Milaković.

– Vjerujem Vam, ali teško je tu vezu uspostaviti – požalio se Ante.

– Ne znam kako ćete je uspostaviti, ali bi trebalo. Kada sam bio u zatvoru, želio sam da me policija preda Italijanima, jer su me oni kao zatvorenika tražili. Čim su me preuzeli, vidio sam svoj spas. Odmah sam tražio da me svećenik ispovjedi i pričesti. Dovedi su mi vojnog fratra. Pred njim nisam htio zinuti. Rekao sam da se ne želim pred njim ispovjediti, već sam tražio da dođe fra Leo Petrović. Odupirali su se dugo, a kada su čuli o kome se radi, dozvolili su mu da dođe u moju ćeliju. Kleknuo sam pred svećenika i počeo svoju ispovijest. Rekao sam mu da nemam nikakve veze s onim za šta me optužuju. Tražio sam da mi pomogne. Kada sam primijetio da nezadovoljno vrti glavom, kao da moj zahtjev odbija, rekao sam mu: »Ovo što ću Vam reći napisao sam u nekoliko primjeraka i dao svojim prijateljima, koji će to objelodaniti ako me ne puste iz zatvora. Zna li šta sam napisao? Ne znate! Napisao sam koliko sam puta bio na usluzi vašim ljudima. Koliko sam abortusa izvršio po njihovom zahtjevu. Sada proberite! Ili će se to objelodaniti, čak i do Vatikana će doprijeti, što crkvi neće ići u prilog, ili ćete me, a Vi ste to u stanju, izbaviti iz zatvora. Na Vama je da odlučite.« Tražio je da mu imenujem lju-

de kod kojih je moje pismo kako bi pokušali doći do njega, na što sam mu odgovorio da to neću učiniti ni za živu glavu dok sam u zatvoru. Sve što sam rekao smislio sam u ćeliji. Svećenik je otišao ljut i nezadovoljan, ali je ubrzo uslijedila intervencija. Govorili su mi da je za mene lično intervenisao biskup...

– Vi ste, eto, mogli ucijeniti, a šta će Ljubo?

– On treba da stvori klimu da ga lažno optužuju, da nema nikakve veze s komunizmom, da su mu sve to drugi spakovali, pa neka biskup interveniše za njega kao kršćanina i Hrvata – ponovio je dr Milaković.

Sve to govorio je dr Milaković s oprezom iako je znao ko je Ljubo Brešan. Jer, dok je razgovarao s Antom i uvjeravao ga da nema veze s komunistima, u isto vrijeme u potkrovlju kuće ležala je Samija Bubić, borac, koja je u rodni grad, nakon bitke na Sutjesci, stigla s brojnim ranama. Dr Milaković, da se bolesnica ne bi izlagala riziku, a time i on, smjestio je u potkrovlje, pošto je Samiju automobilom dovezao Mugdim Čevro. Brinuo je o njoj mjesec dana. Svaki dan joj je previjao rane, donosio joj hranu, strahovao više nad njenom nego nad svojom sudbinom. Pomogao joj je. Poučen zatvorskim iskustvom, izražavao je sumnju prema ljudima koji su mu se obraćali, pa i prema Anti, s kojim je, ipak, brzo uspostavio kontakt.

Iz čitave priče, koju je čuo, Ante nije mogao izvući pouku, jer njegov brat nije mogao ucijeniti nikoga. Poslušao je dra Milakovića i preko svećenika, koji su ga poznavali kao člana Hrvatske glazbe, tražio je da mu omoguće posjetu biskupu. Našao je vezu. Već sutradan, kako su mu javili, Ante je trebao doći u Biskupiju da zamoli za intervenciju.

– Došao sam kod biskupa u zakazano vrijeme, ali sam na prvom koraku učinio propust. Nisam, kako je to vjernička dužnost, poljubio biskupa u prsten i ruku, već sam odmah počeo pričati kako mi se brat našao u zatvoru. Pričao sam da je bio član Hrvatske glazbe, čestit radnik, dobar vjernik – prisjećao se Ante susreta s biskupom.

– Ne mogu ništa pomoći jer se vjera ne miješa u politiku, niti su to naša posla – rekao je biskup Petar Čule.

Pognute glave, pun srdžbe i nezadovoljstva, Ante se nakon tih riječi udaljio. Znao je dobro da su vjera i aparat Nezavisne Države Hrvatske prst i nokat, ali i da je biskup o svemu već bio obaviješten od policije. Činilo se u tom momentu Anti da se više nema kome obratiti za sudbinu brata Ljube.

Na povratku iz Biskupije posjetio je dra Milakovića, kome je opisao susret s biskupom. Savjetovao mu je dr Milaković da pokuša preko italijanskog konzula da Ljubu, koji je rođen u Dubrovniku, preuzmu Italijani. Konzulat se nalazio u istoj ulici, gdje i kuća dra Milakovića, te se istog dana poslije podne Ante sa sestrom Ivankom tamo uputio. Pred konzulom su Ivanka i Ante branili brata moleći ga da interveniše kako bi ga Italijani preuzeli iz policijskog zatvora. Konzul ih je salušao, potom im rekao da sačekaju dok obavi neki razgovor. Iz druge sobe konzul je telefonski razgovarao, nakon čega im je prišao i rekao da žali što im ne može pomoći jer je zatvorenik u nadležnosti Župske redarstvene oblasti, ne njihove policije.

Nije pomogao ni taj dobronamjerni savjet dra Ivice Milakovića, koji je želio pomoći Ljubi. I doktor je kasnije stradao. Nakon izlaska iz zatvora nastavio je saradnju s ilegalnim radnicima, što ga je stajalo života. Sarađivao je sa Nusretom Seferovićem Poletom, Ali-Rizom Fejićem i Mehom Rajkovićem kojima je, znajući strane jezike, prevodio pojedine napise iz novina i radio-vijesti. Tim tekstovima dr Milaković se uključio u otvorenu borbu protiv okupatora i njegovih slugu. Kada je otkriven, ponovo je zatvoren i mučen do smrti.

Ćutanje Ljube Brešana i čvrsta njegova odluka da ne odgovori ni na jedno pitanje isljednika o ilegalnom pokretu, članovima KPJ i saradnicima dovodili su agente u situaciju da nisu znali na koji način da ga muče i zlostavljaju. Batinama nisu došli ni do kakvih saznanja, a njihovim obećanjima da će ga kao Hrvata, nakon priznanja, pustiti Ljubo nije vjerovao. Znao je dobro da je to zamka u koju mogu uvhatiti samo kolebljivca, kakav je bio Žuti, koji je u tome vidio mogućnost spasa, bez obzira šta će biti s pokretom i brojnim drugovima.

Porodica Brešan nije imala hrane, kao i većina Mostaraca, ali je nisu zaboravljali ilegalni radnici i oni koji su brinuli o izdržavanju porodica boraca u gradu. Hranu su donosili ilegalci, najčešće žene pod zarom ili feredžom. Za zatvorenika je uvijek bilo hrane. Policija je nekoliko puta prekidala nošenje hrane Fedi, ali bi na zahtjev rodbine ponovo dozvolila. Hranu je nosila rodbina, ponekada djevojčica Lepa Pujić iz susjedstva i Mario Porobija, brat Antine žene. Na uobičajen način, kako su počeli da razmjenjuju poruke, braća su se dopisivala. U jednom pismu Ljubo je pisao bratu:

»Još sam tu. Primio sam večeru. Drago mi je za onu vijest o pruzi. Nemojte mi slati kruha. Imamo ovdje. Opet me obveselite sa nekom novosti. Šta se dešava u Italiji i u svijetu? Da li naši vrše ofanzivu? Ima li štogod u Hercegovini? Ovaj način dostavljanja pošte kriti od Lepe. Dijete je dijete.«

Kada je Ante otputovao u Sarajevo da posjeti teško oboljelu suprugu, Ljubi su hranu donosili članovi porodice Pujić, njihovi dobri susjedi. To se vidi iz pisama. Savjetuje ih da dijete ne primijeti pismo, jer bi moglo nešto, i ne želeći, otkriti. Feđa je žalio malog Vilku plašeći se da i on ne doživi njegovu sudbinu i ne ostane siroče iza majke, kao što je on ostao. Očito je da su susjedi znali da se brća dopisuju pa su i oni, u vrijeme Antine odsutnosti, poslali Ljubi pismo, na što ih je zatvorenik upozorio da cedulju treba zaštititi komadićem crne krpe kako ne bi, slučajno, nekome pala u oči. Pismo je glasilo:

»Velika hvala na svemu. Meni ništa nije potrebno. Nastojte neki put dobaciti mi novine. Puno mi je žao malog Vilke (sin brata Ante i prim. R.H.). Čim dode Ante, javite mi. Kako je De-
da i Vaso? (Vaso Pujić, stari krojač, prim.R.H.) Malu uvijek vidim (Lepa, prim.R.H.). Puno pozdrava svima u komšiluku. Vi ste me mnogo zadužili, bio bih vrlo sretan kada bih vam se mogao bar donekle odužiti.

Ja se nadam sve će proći i nastat će bolji dani za naš napućeni narod.

Ponovo hvala, pozdrav Lj.

P.S. Uvijek u ručicu sa strane ugurajte malo crne krpice da ne bi primijetili cedulju.«

Nekoliko dana kasnije, nakon što mu je Ante javio ko se sve od njegovih drugova interesuje za njega, zatvorenik je poslao pismo:

»I jučer i danas su me saslušavali. Ja nisam ništa priznao. Pismo koje su mi našli, našao sam na Glavnoj ulici. Nisam ga čitao, pa ne znam ni od koga je, a ni za koga je. Ne znam ko je to Duško, Lujza i Vasička. Ovo reci Cunom. Ako ga budu šta pitali neka kaže da mene pozna kao željezničara. Vasičku i Lujzu ja ne poznajem. Nisam nikada bio u Cunog kući. Danas 5/VIII sam konačno potpisao saslušanje. Nisu ništa od mene izvukli pa nastavite sa intervencijom. Ako bi me slali u logor molite da me šalju izravno da me ne premlaćuju druge policije (Sarajevo). Pitajte Ankicu ona bi mogla puno znati.«

Nakon primljenog pisma Ante je razumio da je Duško željezničar, ilegalni radnik Dušan Čulajević, kojeg su zvali Crni i Cun, da je Lujza njegova supruga, a Vasička majka Nenada i Predraga Ela Vasić. Kada je sutradan djevojčica odnijela Fedi ručak, nakon što se zadržao kraće vrijeme u ćeliji, vratio se radostan da ga ranije nikada radosnijeg nije vidjela, iako ga je poznavala kao čovjeka koji bi se uvijek i rado našalio s djecom u prolazu. Otkuda radost na njegovom licu, šta ga je pokrenulo i obradovalo vidi se iz poruke bratu, koja glasi:

»Cedulja koju ste mi poslali, draža mi je nego išta drugo! To je pravi melem, duševna hrana, koja snaži i krv filtrira. Opet mi pošaljite takvog melema. Jučer sam konačno potpisao saslušanje. Pored paklenih muka nisu od mene ni riječi dobili. Mislim da bi bilo suviše optimistički kazati da me neće nigdje slati. Optužba je vrlo teška. Ne znam. Kažite Antinoj punici neka ode kod Marine, neka stalno drži onoga Dubrovčanina. Sad ima da se odluču o mojoj sudbini.«

U tom pismu Ljubo je poručio bratu da preko porodične prijateljice utiče na majku Mate Roke u Dubrovniku kako bi za njega intervenisala, kao i to da prenese drugovima da od njega policija nije iznudila ni riječi. Ponašao se Feđa pred policijom upravo onako kako je, dok je bio na slobodi, savjetovao ilegalnim radnicima da se drže pred neprijateljem ako bi mu pali u ruke.

23.

Nade u Fedin spas, kako je i sam pretpostavljao, bile su minimalne. Nije se znalo šta namjerava policija sa Ljubom Brešanom. Dan kasnije ponovo su odbili prijem hrane. Rodbina se zainteresovala šta je razlog da policija odbija primiti hranu. Rečeno joj je da je Ljubu preuzeo Gestapo i prebacio ga u Vladičinu kuću, koja je pretvorena u mučilište. U policijskom zatvoru metodi mučenja nisu natjerali Brešana da progovori. Gestapo je u svojim rukama imao Hasana Fazlinovića Žutog, koji je pod batinama »propjevao« i rekao ono što je znao, odao je i svog sekretara. Gestapo je želio da od samog Brešana čuje da je bio sekretar i da sazna za njegove saradnike, za koje nisu mogli doznati od Žutog.

Kada su ga ubacili u »crnu maricu«, kako su nazivali automobil za prevoz zatvorenika, Brešan je pomislio da su ga povelili da ga negdje otpreme. Kad su ga povelili uskom ulicom uz Brančakovac, znao je da će završiti u Vladičinoj kući, da je u rukama Gestapoa. Čim se automobil zaustavio, dvojici agenata u civilnim odijelima prišli su njemački oficiri. Jedan od agenata im reče:

– Dovedi smo i glavnu pticu!

Uveli su Brešana u kancelariju u prizemlju zgrade, lijepog zdanja, u kojem je do rata stanovao vladika. Prethodno su ga pretresli, premda je doveden iz zatvora. Pretresli su sve, pa i stare cipele koje su mu dali na polasku iz zatvora. Smjestili su ga u ćeliju, u podrum. Mala ćelija, u kojoj se čovjek nije mogao ni opružiti, bila je mračna, a od inventara je imala samo kibli. Tu su ga prosto ugurali mada se zatvorenik nije odupirao. Sjeo je na pod izuzetno zagušljive ćelije. Smrad ga je gušio. Prišao je bliže vratima i stao uz njih kako bi kroz ključanicu osjetio čist vazduh iz hodnika.

Po obavještenju da je Feđa prebačen u Vladičinu kuću brat Ante je pojurio da zatraži posjetu.

– Dozvolite mi da vidim brata koji je danas doveden, zove se Brešan – govorio je oficiru Gestapoa.

– Gubi se! Ako još jednom dođeš, i tebe ćemo zatvoriti – ljutito je oficir naredio Anti tjerajući ga.

Nije imao drugog izbora do napustiti zgradu. Nije se na ulici, ispred zatvora i mučilišta, smio zadržavati jer bi to bilo sumnjivo pa je krenuo kući koja je bila nedaleko.

Dok je Feđa razmišljao zbog čega ga je policija, kojoj je potpisao zapisnik, izručila Gestapou, na vratima ćelije se pojavio vojnik koji mu je naredio da krene s njim. Uskim stepeništem izašao je u jednu prostoriju. Oficir, koji se tu zatekao, naredio je Ljubi da sjedne. Oficir mu pride i reče:

– Vjerujem da ste razuman čovjek i da samo iskrenim priznanjem možete olakšati svoj položaj. Evo, na ovom papiru nalazi se spisak imena, zaokružite ona koja poznajete!

Oficir mu je pružio papir i komadić grafitne olovke. Feđa je uzeo. Pridigao se sa stolice. Čuvar ga je poveo, a oficir se oglašio riječima:

– Stoj. Provedite ga kroz veliku sobu pa ga tek onda vodite u njegovu ćeliju!

Stražar prihvati Ljubu ispod ruke, stražaru priskoči u pomoć i drugi vojnik i povedoše zatvorenika u susjednu »veliku« sobu, kako su je zvali. Zatekao je Brešan užasan prizor. Čovjek vezanih ruku konopom visio je o strop na sredini sobe. Dvojica džegolima s korbačima u rukama naizmjenično su udarali po njegovim golim leđima. Krv se slijevala iz dubokih pukotina dok je žrtva, čije lice Brešan nije vidio, svaki udarac popraćala bolnim jaukom. Pošto je vidio taj užasan prizor, Brešana su odveli u ćeliju, na kojoj su malko otvorili prozorčić s rešetkama kako bi mogao čitati spisak koji mu je dao oficir sa zadatkom da zaokruži imena. Stao je Brešan iza zaključanih vrata i dok je gledao u papirić, pred očima je lebdjela slika nepoznatog čovjeka u mučilištu. Nije znao ko je, ali je gotovo bio siguran da je neko od njegovih saboraca.

»Misle me uplašiti. Da iz straha pred batinama progovorim. Varaju se. Od mene neće čuti ni jedno ime. Svako izgo-

reno ime značilo bi presudu. Kada bi tako postupali svi koji su zatvarani, to bi značilo istrebljenje« – razmišljao je Feđa.

Ponudeni spisak, neuredno kucan na pisačkoj mašini, Feđa je razgledao. Čitao je imena. Došao je do nadimaka: Feđa, Okrugla, Žuti, Traktor... Bacio je spisak i olovku na pod. Nije se osvrtao na spisak na kojem je trebao zaokružiti poznata imena. Sjeo je na pod te mračne, iako je ljeto, i hladne ćelije. Pokušavao se prisjetiti da li su nadimci, tim redoslijedom, bili na spisku kojeg su našli kod Delalića. Iz razmišljanja trgnuo ga je dolazak oficira koji je tražio spisak. Brešan je podigao spisak i olovku i pružio oficiru.

– Šta je ovo? – pitao je oficir jezikom koji je zatvorenik razumijevao.

– Spisak koji ste mi dali.

– Nikoga niste zaokružili? – prodera se oficir.

– Nikoga ne poznajem – glasio je odgovor.

Oficir je bacio spisak i otišao. Nije se ni stišala galama nakon njegova odlaska a u ćeliju upadoše gestapovci. Zgrabili su Brešana i više ga gurali nego vodili stepeništem do »velike« sobe u kojoj je gledao bičevanje. Oficir se ljuljuškao na stolici dok su dželatili Brešanu vezali ruke iznad glave.

– Skidajte ga, košulju mu niste skinuli – naredio je oficir dajući zatvoreniku mogućnost da se još predomimslji.

Skinuli su mu košulju i ponovo ga vezali. Kada su se dželatili za batinanje postavili, Ljubi iza leđa pride oficir da ga upita:

– Želite li sada govoriti ili ćete kasnije?

Brešan ga je samo mrko pogledao ne odgovorivši ništa. Oficir se udaljio, zauzeo svoje mjesto u stolici, a dželatili su otpočeli svoj posao. Tukli su korbačima po golim leđima sve dok žrtva nije pala u nesvijest. Brešan se probudio u ćeliji. Ležao je na betonu, okrvavljen i nemoćan. Na unakažena leđa, koja su krvarila, obukao je košulju koju je našao pored sebe. I ona ga je bolno vrijeđala. Rane su ga boljale.

Članovi porodice Brešan nisu znali za Ljubinu sudbinu. Bratu Anti nisu dozvoljavali da ga posjeti, pa se šefu policije Roki obratila sestra Ivanka. Roko se dugo odupirao njenoj molbi,

ali pošto je dobio pismo od majke, obećao je da će nastojati da joj omogući posjetu. Dugo se Roko zadržao u Vladičinu kući, kamo je krenuo s Ivankom. Kada je izašao iz zgrade, pozvao je Ivanku pred oficira Gestapoa i rekao joj:

– Gospodin će ti omogućiti da vidiš brata. Zamoli ga, radi njegova dobra, da kaže ono što zna. Ako odbije, spasa mu nema.

– Razgovaraću s njim, ništa ne brinite – pristajala je Ivanka i na taj uslov samo da vidi brata.

Ivanku je sproveo stražar u mračan i zagušljiv podrum, a onda joj omogućio da uđe u ćeliju k Ljubi. Sjedio je skrhan, izmučen, blijed i ispijen na jednoj dasci koja mu je služila za ležaj. Ivanka ga je jedva prepoznala.

– Šta su ti radili, dragi brate? – pitala je Ivanka.

– Ništa, ne plači, sestro! Znam da bi učinila sve da me izbaviš odavde. Molim te, ne idi im više i ne moli ih! Moj život prestaje, kako vidiš, prije početka. Pozdravi sve! Na mene se ne ljutite. Nanio sam vam tegobe, nevolje, pa i poniženja, jer ste išli i molili krvnike samo da me vidite, a spasa mi, dobro znam, nema. Ovu poruku sakrij negdje i predaj Anti. Neka obavijesti ljude – govorio je Feđa uplakanoj sestri.

Vrijeme posjete je isteklo. Susret brata i sestre trajao je kratko. Ivanka je izašla uplakana nakon svega što je vidjela. U ušima su joj odzvanjale Ljubine riječi: »Moj život prestaje prije početka!« Nije bratu govorila šta joj je Roko, dajući dozvolu, govorio. Time bi ga samo povrijedila. Da govori bratu da prizna, a toliko je pretrpio odbacujući sve ponude, zaista nije bilo smisla. Ivanka se uplakana vratila kući. Predala je Anti poruku koju je Ljubo napisao na komadiću papira onog spiska koji je razlučeni oficir, kad je vidio da ni jedno ime nije zaokruženo, bacio. To je bila posljednja poruka koju je Ante primio od svog brata. Feđa nije ni slutio da će mu sestra doći u posjetu. Mislio je tu poruku dati nekome ko bi ga susreo u hodnicima. Poruka Ljube Brešana je glasila: »Poručite Visokom da se interesuju za njega!« Čim je primio poruku, a znao je o kome je riječ, Ante se odmah uputio u stan inž. Čedomila Milićevića. Saopštio mu je poruku koju je poslao Feđu.

– Teško je u ovom trenutku uspostaviti vezu – rekao je Milićević koji nije znao šta da poduzme.

– Ne znam šta ćete učiniti, ali vjerujem da nećete čekati da i Vas strpaju u Vladičinu kuću – rekao mu je Ante.

Svako oklijevanje moglo je skupo stajati inž. Milićevića. Uputio se na Rudnik uglja, gdje mu je jedno vrijeme zaštitu pružio domobranski bojnik, pod čijom se komandom nalazio povojnički Rudnik uglja. Bio je saradnik inž. Milićevića koji mu je osigurao sigurnu zaštitu u krugu Rudnika.

Kada je uhapšen Ilija Tomić, član SKOJ-a, njegova je rodbina uspostavila vezu preko jednog čuvara, rodom iz Banata, koji je imao rodbinu u Mostaru. Bio je folksdojčer, prezime mu je Kohotek. Čim je to Ante čuo, a nastojao je i dalje da prati bratovu sudbinu, otišao je jednoj porodici čiji je rođak bio fratar. Ante je ispričao šta se dogodilo s bratom, što je fratru, koji ga je poznavao, bilo čudno. Fratar je govorio: »Ljubo ne može biti ništa drugo osim Hrvat jer je odgojen u Hrvatskoj glazbi!« Preko te porodice Ante je, zahvaljujući fratru, stupio u vezu sa folksdojčerom.

– Kako mi je brat? – pitao je Ante kada se drugi put sreo sa Kohotekom.

– Šta da vam kažem? Ozbiljno ga žalim. Nalazi se u ćeliji bez prozora, sada i sa nepropusnim vratima. Neće da govori.

– Prima li hranu? – pitao je brat.

– Prema pravilima zatvora. Čudan je čovjek. Napisao je pismo, nekom Žutom, ali kada smo upali u njegovu ćeliju, sve je razbucalo i pojeo. Samo smo uspjeli da na jednom komadiću pročitamo da se pismo odnosi na Žutog – govorio je čuvar, mladi folksdojčer.

– Da li bi mu mogli ponijeti malo hrane? – molio je Ante.

– Ni govora! Odmah bi me strijeljali. Zatvorenici niko od nas ništa ne smije pružiti. Ne smijemo ni razgovarati.

– Nije Ljubo komunista – govorila je rodbina čuvaru moleći ga da nešto ponese zatvoreniku.

– Ne smijem!

– Ponesi mu samo limun i malo šećera – umiješa se fratar.

– Dobro. Ponijecu limun i malo šećera. Ako mi to nadu, reći ću da sam ponio za sebe, da teško podnosim vrućinu – pristao je stražar.

– Prava si ljudina – dobaci mu fratar.

– Moglo bi me ovo, ako bi doznali, stajati glave, pa o tome nikome ni riječi – upozoravao je stražar.

Nakon tog susreta Ante tri dana ništa nije čuo za brata. Nije se pojavljivao ni čuvar koji mu je odnio limun i šećer, pa se i njegova rodbina ozbiljno zabrinula. Niko nije smio ići i pitati šta je s njim, jer bi tek tada bilo sumnjivo. Dok je Ante žurio kući, u sokaku ga sustigne zatvorski čuvar Stojko Kožul koji mu tiho reče: »Ljubu su noćas vratili kod nas!« Po dolasku kući Ante je to ispričao supruzi Dragici, koja je došla iz bolnice, i sestri Ivanki, koja je brinula o njoj. Odlučili su da ponovo krenu kod šefa policije. Dozvoljeno im je da se vide s bratom. Ušli su u ćeliju. Ljubu su jedva prepoznali. Bio je živi kostur. Imao je deformisano lice, velike modrice po glavi i tijelu, na nogama nije mogao stajati. I tada je Ljubo, primijetivši da su se uplašili njegova izgleda, reagovao na njemu svojstven način:

– Šta gledate? Sve sam dobro zamalterisao!

Time im je dao do znanja kako je izgledao prije njihovog dolaska. Pitao ih je za zdravlje. Interesovao se za malog Vilku i za Antinu suprugu. I tada je bio uvjeren da će preživjeti, jer se, ni sam nije znao zašto, izbavio iz Vladičine kuće. Ispričao im je kako mu je jedan stražar donio limun i nekoliko kocki šećera, ali ga više nije sreo. Ljubo nije znao da su stražara zbog tog njegovog ljudskog gesta razoružali i otpremili u zatvor, odatle na front.

Kratko vrijeme za posjetu brzo je isteklo. Na uporno insistiranje Ivanke, koja je molila Roku, kojeg su tada susreli u hodniku, odobreno im je da zatvoreniku opet donose hranu. Dozvolio je da mu se donosi hrana iako je znao da tu neće ostati.

Iste noći Roko je saslušavao Ljubu Brešana. Dugo. Do svanuća. Sjedio je Roko za stolom, ispijao kafu, a njegovi saradnici su svojim »metodama« nastojali da iznude priznanje, da postignu ono što nisu uspjeli ni u Vladičinoj kući, najvećem neprijateljskom mučilištu u Mostaru. Uz psovke i galamu tukli su Breša-

na. Svako na svoj način. Mučiteljima se pridružio i agent Šimun Benić, kojeg je Brešan dobro poznavao iz ilegalne borbe u gradu.

– Pustite ga, vidite da od gladi ne može da stoji. Dajte mu nešto da jede, a onda će sve reći – govorio je Benić.

Napustio je Benić kancelariju da bi se ubrzo vratio s posudom u ruci, u kojoj je bila neka tečnost. Stavio je pred Fedu, pružio mu kašiku, koju mu je prosto ugurao u ruku, i rekao:

– Uzmi supu dok dođe glavno jelo!

Brešan, kome je bila poznata ta metoda policije, nije uzeo na kapi jer je znao da je to zasoljena voda. Spustio je kašiku po red posude.

– Odbijaš hranu, je li? Držite ga da ga ja nahranim – naredio je Benić pomoćnicima, a kada su trojica prihvatila Brešana, od kojih mu je jedan stisnuo vilice i tako otvorio usta, Benić mu je sipao slanu vodu u usta. Nakon »hranjenja« Fedu su vratili u ćeliju. Od slane vode koju je silom progutao osjećao je žeđ. Nesnosnu žeđ. Mučio se, ali nije zapomagao ni tražio vode kako je to Benić očekivao. Trpio je žeđ kao što je trpio brojne rane na svom tijelu. Iz susjedne ćelije dopirao je ženski plač. Grcajući, žena je govorila: »Pokoja mi mamina i tatina, ništa ne znam!« Vrisak žene i njeno bolno zapomaganje značili su da se policajci obračunavaju s novom žrtvom.

S nestrpljenjem je Feđa očekivao da se pojavi ključar i da ga zamoli malo vode. Bio je obradovan kada je uz ključara, koji mu je prilazio, ugledao i djevojčicu Lepu. Donijela mu je doručak. Uzeo je hranu. Bijelu kafu s udrobljenim hljebom. Pojeo je sve. Ključar mu je donio vode. Pod ručicom tog dana nije bilo ni kakve poruke. Nije mogao poslati poruku jer nije imao olovke i papira. Zahvalio je djevojčici na posjeti i hrani i rekao joj da pozdravi svoje kod kuće i njegovu rodbinu.

Istog dana, nakon svih mučenja, Feđa je ponovo prebačen u Vladičinu kuću. Našao se u samici, koju su zvali »trojka«, po broju kojim je bila obilježena. U nju su smještali one koji su bili podvrgnuti »specijalnim metodama ispitivanja«. Ubrzo se na vratima pojavio stražar koji mu je pružio pismo, komadić papira i olovku. Pismo koje je dobio potpisao je Žuti. Savjetovao mu je

da sve prizna, jer Nijemci ionako već sve znaju. Sadržaj pisma najvjerovatnije je bio sličan prethodnom, na koje je Ljubo odgovorio, ali kada se pojavio stražar, sve je pocijepao. Bacio je papir i olovku na pod prekriven vodom. Ubrzo je stražar otvorio vrata ćelije. Jednom šipkom dohvatio je papir s površine vode, a potom izbacio i komadić olovke, i sve odnio. Došli su po Fedu i izveli ga u »veliku« sobu. Uz njemačkog oficira bio je vojnik koji je sjedio za stolom, a pred njim pisaa mašina.

– Namjeravate li sada govoriti? – pitao je oficir.

– Nemam šta reći! – procijedio je Fedu.

Oficir je dao znak. Na suprotnoj strani od mjesta gdje se nalazio Brešan, u pratnji dvaju čuvara, na vratima se pojavio Hasan Fazlinović Žuti. Oprezno i s nekim strahom prilazio je Ljubi. Stao je pored njega, a onda mu počeo govoriti:

– Priznaj, Ljubo, biće nam lakše. Mene ne tuku otkad sam im priznao, pa neće ni tebe. Obećali su mi, čim ostale pohvataju, da će me pustiti!

Ni jedne riječi Fedu nije odgovorio. Vjerovatno je u tim trenucima pomišljao: »Ko bi se nadao od tebe, Hasane, da ćeš postati izdajnik!« Pošto je ćutao i pošto nije reagovao na riječi Žutog, uslijedilo je batiranje. Pored mučitelja i Žuti je, kada mu narediše, prihvatio bič i tukao svog sekretara Partije. Udarao je čovjeka, koji je nekad imao povjerenje u njega, samo da bi spasio svoju izdajničku kožu. Odnijeli su Fedu, u besvjesnom stanju, u ćeliju. Ubacili su ga u »peticu«. Ulazeći u tu ćeliju, ko zna nakon koliko vremena po zlostavljanju i mučenju Fede, zatvorenica Fija Bašagić primijetila je da neko sjedi, nepomično, u uglu. Sklupčano tijelo izgledalo je poput mrtvaca. Bio je mršav. Živi kostur. Noge su mu bile bose, krvave i pune rana. Pridigla je još nepoznatog čovjeka, koji nije mogao stajati na nogama.

»Odavao je takvu sliku kao da je deformisan. Dugo ga nisam mogla prepoznati, iako sam Ljubu Brešana odranije poznavala. Iznenadila sam se kada sam čula njegovo ime. Priskočila sam da mu pomognem, ali ničega nije bilo u zatvorskoj ćeliji što bi teško izmrcvarenom i izmučenom čovjeku bilo od pomoći« – zapisala je Fija Bašagić u svom sjećanju nakon rata.

U mračnoj i zagušljivoj ćeliji Fija je s Fedom provela tri dana. Tada je, pošto su se prepoznali, Fedu rekao Fija, što je ona kasnije zabilježila: »Drži se dobro, jer to dolikuje nama! Da li se zna u gradu kako se mi držimo? Ako bi ikada izašla iz zatvora, pričaj o tome da me Žuti odao i mlatio bičem i to u prisustvu Švaba. I on je, kao i Švabe, tražio od mene da priznam!«

Pričao je Ljubo Brešan drugarici da je bio u policijskom zatvoru, gdje je tučen i zlostavljan, pričao joj je da je i ranije bio u Vladičinov kući, ali da mu je najteži momenat bio kada mu je sestra pala pred noge šefa policije Roke moleći za njega i kada je ugledao Žutog koji ga je nagovarao da prizna. Pričao je kako su ga tukli i mučili, kako su ga prebacivali iz zatvora u zatvor, iz jedne ćelije u drugu a da nije izgovorio ni jedne riječi ni o pokretu ni o svojim saborcima.

Dok su se u zatvoru nalazili Ljubo Brešan Fedu, sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, i najveći krivac za njegovo hapšenje Hasan Fazlinović Žuti, koji je bio organizacioni sekretar, uhapšen je i Muhamed Šiširak, student, koji je u nekoliko navrata zamjenjivao sekretara Mjesnog komiteta KPJ za Mostar. Za razliku od susreta Fede i Žutog u zatvoru, susret Fede i Šiširaka bio je kratak i iz njega neprijatelj nije mogao izvući ništa. Jedan nije ništa znao o drugome, navodno tek su se toliko poznavali kao Mostarci da nisu znali ni šta ko od njih radi.

– Nisam imao mogućnosti da Šiširaka pitam kako je prema njemu postupio Fazlinović, ali sudeći po tome da na njemu tada još nije bilo vidnih tragova mučenja, zaključio sam da se do tada nisu sastali – govorio je Fedu drugarici Bašagić.

– Zašto si takav, mršav i jedva pokretan? – pitala je Fija.

– Svi su me redom mlatili, od policije do Gestapoa – odgovorio je Fedu objašnjavajući svoj izgled.

– Nije joj govorio u svojoj čvrstini, jakosti, hrabrosti i postojanosti, o vjeri koju je imao u pokret, u brojne druge. Govorio joj je najviše o izdajniku Žutom, jer je bio ganut saznanjem da ga je njegov najbliži saradnik, čovjek koji je imao »sva prava« u njegovoj kući izdao.

24.

Četvrte noći njihovog zajedničkog boravka u »petici« izvršena je prozivka zatvorenika. Prozvali su: Ljubu Brešana, Muhidina Bašagića, Hajriju Bašagić, Mustafu Čemalovića Ćimbu i Hasana Fazlinovića Žutog. Nakon toga došli su u ćeliju po Fedu. Fija Bašagić je u tom trenutku plakala za bratom i sestrom, ali i za Fedom s kojim je dijelila zajedničku ćeliju. U tim teškim trenucima prisjetila se njegovih riječi: »Kada je odluka čvrsta poput granita...« Prestala je plakati. Stajala je iza vrata ćelije i osluškivala. Čula je šum automobila koji ih je odveo. Znala je gdje ih vode. Predosjećala je. Tako je i bilo. Strijeljali su ih na Mostarskom blatu.

Dugo je, sve do svoje smrti nakon rata, Fija Bašagić pričala o ovom čovjeku kojeg je sreća u zatvorskoj ćeliji i s kojim je, kao drug, provela posljednje dane njegova života. Poznavala je Fedu odranije, ali nikada nije mogla pretpostaviti kolika snaga, razboritost i uvjerenje u pobjedu revolucije leže u tom čovjeku.

Ne primivši hranu, koju je rodbina uputila u zatvor Fedi, svi su znali da se s njim nešto dogodilo. Brat Ante je pitao, ali mu niko ništa nije znao ili nije htio reći. Pet dana nakon što se nije znalo za njegovu sudbinu Ante se sa svojom punicom Lucijom Porobijom uputio u policiju. Ona je imala jednog poznanika, pa su se kod njega zainteresirali za Ljubinu sudbinu.

– Ovo vam ni po koju cijenu ne bih smio reći. Dostavili su nam spisak šta je sve nađeno kod njega. Evo, vidite, dostavili su neki novac, jedan sat. Spisak je potpisao neki Ekhert...

– Znam, to je onaj iz Vladičine kuće – javi se Ante.

– Upravo on – doda policajac.

Bilo je to teško saznanje za brata. Dok se vraćao kući, prisjećao se svih brojnih drugova koji su dolazili kod Ljube, s kojima se on tako radosno i srdačno susretao i razgovarao. Letjele su i ređale se jedna za drugom slike ispred njegovih očiju. Defilovala su lica tih ljudi. Među njima bio je i Žuti. Koliko ga je puta

Ante nahranio, koliko puta zadržao da noći. Nije mogao vjerovati ono što je slušao od brata. Zar Žuti da izda?

– Svi jednako ne možemo izdržati. Zato se slabići i ne bi trebali hvatati u kolo, u igru, ako ne mogu izdržati. Čovjek najbolje zna šta i koliko može, a Žuti to nije znao – prisjećao se Ante riječi svoga brata.

Gubitak Fede teško je pao njegovoj rodbini, i cjelokupnom ilegalnom pokretu grada. Pao je čovjek koji se nalazio na čelu nepokorenog Mostara. U bratu Anti rasla je još veća mržnja prema neprijatelju. Nikada mu nije ni padalo na pamet da tereti ženu koja je nad Fedu dovela agente. Znao je da je to učinila jer je bolesna. Da bi ostao dosljedan ponašanju svog brata, i Ante je, kasnije, kada je poginula Bosa Sorajić, pošto nije imala rodbine, uzeo kovčeg i opremio pokojnicu. Njenu bolest nikada nije smatrao izdajom, mada je neprijatelj to iskoristio. Nakon jednog bombardovanja motor pogodenog aviona survao se u avliju i ubio tu ženu. Pri padu motora oštećen je i krov kuće u kojoj su stanovala braća Brešan. Skoro sve što je bilo u potkrovlju srušilo se u dvorište. Tako su se iz jedne limene kutije razasule zvijezde petokrake sa srpom i čekićem, koje Ljubo nije uspio otpremiti u Mostarski bataljon pa ih je krio na tavanu. Bilo je tu i knjiga, neka kasa s novcem, a to sve je pripadalo pokretu, i to je Ante predao drugovima.

Feda je živio u sredini koja ga je izuzetno cijenila i voljela. Vesele naravi, ozbiljan u poslu, čovjek koji je znao u društvu zapjevati, potaknuti na šalu, prosto je plijenio ljude oko sebe, kao što ih je privlačio svojim znanjem. Sam je izrastao i ojačao u pokretu revolucionarnih masa tako da je postao ličnost koju su njegovi saborci izuzetno poštovali i cijenili. Strah pred neprijateljem nije osjećao. Mučen na sve načine, svojim je ćutanjem pomogao drugovima i pokretu.

Ubijen je na Mostarskom blatu. Ubijen je s bratom i sestrom Muhidinom i Hajrijom Bašagić, Mustafom Čemalovićem Ćimbom, narodnim herojem, i tu se pridružio mrtvim proleterima, borcima koji su ranije pali na tom streljštu nakon izdaje Huskovića. Tu je ubijen i Hasan Fazlinović Žuti, koji je u galeriji

Fedinih znanaca predstavljao najvećeg krivca za njegovo hapšenje. Brešan je bio na palubi pokreta, zapravo na komandnom mostu. Uspješno je po najuzburkanijem moru vodio svoj brod, ali jedan brodolomnik, izdajnik, doprinio je da ga val zbaci. Poput pravog morskog vuka i Feđa je vjerovao u svoju posadu, u ljude koje je odgajao i pripremao za tešku plovidbu, vjerovao je u njih i nadao se da će brod uspješno privesti u luku u koju su zajedno krenuli, da će doći do slobode. Čitav svoj život ugrađivao je u monolitnost i jedinstvo, u praktičnu primjenu parole Svi za jednoga jedan za sve, ali i u takvom radu slabost pojedinca nanijela je tešku ranu pokretu. Ubijen je Feđa, taj uspješni kormilar revolucionarnog i proleterskog broda koji je plovio ka slobodi.

Malobrojni koji su preživjeli mučenje u Vladičinoj kući, u kojoj su bili u vrijeme kada i Ljubo Brešan, pričali su potresne priče o njegovom izgledu. Ilija Tomić Gango član SKOJ-a, koji je susreo Feđu u tom mučilištu je, uz ostalo, rekao: »Njegova glava je deformisana od batina, ličila na kocku. Nisam mogao vjerovati da ljudska glava može izgledati tako kockasto...« Skojevac Husnija Balić ga je opisao riječima: »Kada sam ga ugledao, bio sam zapanjen. Glava mu je ličila na žablju glavu, potpuno deformisana. To je bilo nešto nevjerovatno...« Tako su govorili o njegovom izgledu oni koji su ga vidjeli i koji su ga odranije poznavali.

Ostao je Feđa do posljednjeg trenutka u gradu nastojeći da svojim drugovima prenese zadatke, da ih međusobno još više zbliži i poveže. Živio je u veoma teškim uslovima kada je policija za njim tragala, ali bez dogovora sa drugovima nije izlazio iz grada. Krio se u svojoj kući i u naselju. Izlazio je noću da prošetati, da osjeti miris cvijeća u avliji, ali i usred dana kada je trebalo otići na izvršenje zadatka, na sastanak.

Nikada Feđu nisu opijale visine u koje ga je izbacio revolucionarni pokret, jer je bio svjestan svoje snage i mogućnosti, vjerujući u drugove s kojima je radio. Našao se na čelu nepokorenog grada u vrijeme kada su Evropom harale fašističke trupe, predvodio je komuniste u najtežim trenucima, hrabro i odvažno, upravo onako kako su ga učili njegovi prethodnici. Nije se plašio

strahota, ubistava, gladi i neimaštine, već je svojom riječju ulievao vjeru u pobjedu, u slobodu, u plamen i oganj revolucije.

Nakon svega što je podnio u zatvoru i poslije strijeljanja za ljude u gradu u kome je djelovao Ljubo Brešan je postao simbol pokoljenjima, ličnost koja je svojim životom pokazala kako se piše istorija krvlju i žrtvom. Brešan je upravo tako pisao svoju biografiju, ali i dio revolucionarne borbe ovog grada, jer je bio na čelu pokreta u gradu, koji je uspješno i hrabro nosio slobodarsku buktinju. Zbog svega što je dao ostao je nezaboravan. Njegova generacija, ako je preživjela ratne strahote, pričala je o Fedi, a pričaće i one koje dolaze. To je svojim djelom zaslužio.

»Bio je to čovjek, drug i borac. Bio je nižeg rasta, nježnog zdravlja, smeđe kose, pravilnih crta lica, plavih očiju i vedre prirode. Uvijek uredan, i u slobodnim časovima i na poslu. Odlično je poznavao svoj zanat i savjesno obavljao svaki posao. Volio je da pomogne drugome, poštovao je sagovornika, cijenio zalaganje ali je tražio disciplinu i sam bio disciplinovan. Pravi primjer revolucionara, čovjeka koji zna da mobilize, pokrene i usmjeri« – prisjeća se Nusret Seferović Polet svog druga.

»Relativno dosta dugo, u uslovima ilegalnog rada, bio sam na njegovoj direktnoj vezi. On mi je davao direktive koga da obavijestim o odlasku u naše jedinice, šta da gdje odnesemo i radimo. U meni i danas živi Grišina slika, kako sam ga poznavao pod tim nadimkom. Bio je nevisok, stamen, uvijek pribran, plavih očiju i lica u koje moraš imati povjerenje, malčice bucmast, kosa mu je malo nosila na plavo, kovrdžava, češljana na stranu, uredna. Uvijek uredan, čak elegantan. Govorio je tiho, smireno, uvjerljivo. Rečenice su mu bile kratke. Odlučne. Direktive su uvijek bile precizne. Sa izvanrednim smislom da nađe dobro rješenje u teškim momentima. Nikada se nisi mogao zbuniti šta treba da radiš. A, osmijeh lijep, uvijek ohrabrujući, s riječima: 'Sve ćemo to lijepo da uradimo!' Pojava i govor koji ulijevaju povjerenje i sigurnost. Sigurno se moglo pouzdati u njega, u ono što govori i radi. Toliko je bio skroman i miran da nisi mogao razaznati kakva ogromna snaga leži u njemu. Pred neprijateljem, uz sve mučenje i zlostavljanje, čutao je. Znali smo da se samo tako

mogao držati i ponašati. Upravo onako kako je nama savjetovao i govorio« – prisjećao se Danilo Bilanović, saborac u mnogim Fedinim akcijama.

Upravo kako je Feđa želio i kako je savjetovao saborcima, nakon njegovog hapšenja nastavljeno je izvršavanje zadataka koje je zahtijevao pokret. Nastavili su borci djelo koje je pripremao, uz ostale, revolucionar Feđa. Ponosio se, dok je bio u zatvoru, na mladost grada koja je odlučno nastavila borbu. Radovala ga je svaka akcija djevojaka i mladića, davala mu snagu da se bori s neprijateljem jedinim preostalim oružjem – ćutanjem. Neprijatelj od njega nije ništa saznao ni o pokretu, ni o njegovim brojnim drugovima i akcijama, kuririma i ilegalnim bazama u gradu. Uspio je Feđa u toj borbi. Ćutanjem je davao doprinos borbi, jer je svojim odnosom i stavom angažovao brojni policijski aparat. Ljubo Brešan Feđa – naglašavaju njegovi saborci – bio je dostojan čelnog mjesta u okupiranom ali nepokorenom gradu, jer je svojom borbom i svojim životom dokazao nepokolebljivo opredjeljenje za pobjedu revolucije.

POGOVOR

(Fragment iz recenzije)

Mostar je uložio i ulaže dosta napora i sredstava u obilježavanje NOR-a i revolucije, posebno pisanom riječju. Objavljeno je dosta vrijednih knjiga. Tekst Refika Hamzića ima posebnu vrijednost, pogotovo što ličnosti i događaje iz NOR-a i revolucije prezentira na popularan način, a time će popularisati našu revolucionarnu prošlost i doprinijeti njegovanju i čuvanju revolucionarnih tradicija i kod šireg kruga čitalaca. I nama, savremenici-ma događaja i ličnosti o kojima knjiga kazuje, interesantni su opisani podvizi, od kojih su neki neopravdano zaboravljeni.

Pristalica sam feljtonističkog žanra u opisivanju događaja iz NOB-e i revolucije, bez obzira koliko će takve knjige poslužiti istoričarima. U takav literarni žanr spada i djelo Refika Hamzića NA ČELU NEPOKORENOG GRADA. Hamzićeva rečenica je dopadljiva, glatka i prilagođena čitaocu koji voli lijepu knjigu. Njen sadržaj – životni put narodnog heroja Ljube Brešana – plijen čitaoca i zato je treba učiniti dostupnom svima, naročito mladima. Sigurno je propust što se o toj ličnosti, divnom čovjeku, humanisti i komunisti u javnosti malo zna. Poželi čovjek da se ova knjiga nađe u svim školama.

(Fragment iz recenzije)

Muhamed Hamo Grebo

Refik Hamzić
NA ČELU NEPOKORENOG GRADA
Prvo izdanje

Izdavač
IKRO PRVA KNJIŽEVNA KOMUNA
Za izdavača: Ico Mutevelić, direktor
Adresa: 88000 Mostar
Trg 14. februar, 3/III
Telefon: 088/37-047

Štampa i povez
SOUR »Veselin Masleša« Sarajevo,
ŠRO »Rade Bitanga«, Mostar, 1985.
Tiraž: 5.000 primjeraka

Prva književna komuna štampa svoja izdanja
onim pismom i izgovorom
kojim se autor pretežno služio,
a djela živih pisaca kako sami odluče.

REFIK HAMZIC, novinar i publicista, rođen je u Mostaru 1932. Koautor je knjiga **HEROJI SA OBALA NERETVE** i **PARTIZANSKI DOKTOR**, autor knjige **LACA** i monodrama **PUSCAJ ME** i **MIMAR**. Dobitnik je Nagrade 14. februar, Dvadeset petomajske nagrade SRBiH, tri godišnje nagrade Udruženja novinara BiH za novinarska ostvarenja i Srebrene plakete Udruženja novinara BiH.